7730

ԱՋԳ ԻՒ ԲԿԵՂԵՑԻ

281.6
Է-41

04 NOV 2009

281-6
Ե-41

Համազասպ Վրդ. Եղիսէեան

ԱՋԳ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻ

Տպագր. Օսմանեան Գործակցական Ընկերութեան
Պապ ը 'Ալի էպուսսուուտ Ճաոտէսի, Թիւ 23
Կ. ՊՕԼԻՍ
1912

05 APR 2013

7730

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀԱՍՌ-Арм.ССР
Ա. ԱՐՄ. А. МЯСНИКЯНА
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

57224-66

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մօսկոյ ազատութեան առաջին շրջանում զոր Օսմ. Սահմանադրութիւնը տուաւ ամենուս ինչպէս ընկերական գանազան խնդիրներու, նոյնպէս եւ իր կարգին Ազգ. Եկեղեցոյ շուրջ բեր ու դէմ կարծիքներ արտայայտուեցան:

Ոմանք բարեկարգութեան հարցը հրապարակ հանեցին, ոմանք եկեղեցիին յանցեալում կատարած փրկարար դերը Ազգ. գոյութեան տագնապին՝ իպարտ անտեսեցին, եղան նաեւ խորհողներ թէ եկեղեցին թեւ յանցեալում օգտակար եւ նշանակէի ծառայութիւններ մատուցած է Ազգ. զարգացման գործին մէջ. այսու ամենայնիւ դարուս հնդպատմոյ յառաջդիմութեան բազմապիսի պահանջներուն առջեւ իր դերին մէջ ապիկար, հետեւապար եւ անպէտ ու անկենդան մարմին մ'է դարձած:

Այն օրերուն՝ Ամենայն Դարեվանուց Վանահայրութիւնը նիւթ կուտար ինձ «Եկեղեցոյ դերը մեր պատմութեան մէջ» խնդրոյն — թէ — պատրաստելու համար:

Նկատելով որ հարցս դեռ իր բարմութեան մէջ է եւ հետաքրքրական՝ ամէն Հայու, մանաւանդ անոնց համար որ կը սիրեն գրաղիլ Ազգային եւ Եկեղեցական հարցերով, պաշտօն կը դատեմ ի յոյս ընծայել այսօր նոյն խնդրոյն. յորում ըստ կարի ջանացել եմ ապացուցանել Եկեղեցոյ վճռագոյն եւ փրկարար դերը յանցեալում Ազգ. Գոյութեան պահպանման տագնապին, ճշդել անոր կացութիւնը ներկայումս, չափաւոր պայմաններով՝ բարեկարգութեան պահանջը, եւ յատկեցնապէս Անոր գոյութեան իրաւունքը:

Հայրապետական Վ. Դպ. Եղիսէեան

1912 Մարտ 25

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՀԱՄԱՋԱՍՊ ՎԱՐ. ԵՂԻՍԷԵԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԴԵՐԸ

ՄԵՐ ԱԶԳ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՔՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՆԱԽԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բոլոր ազգերու, մասնաւորապէս Հռոմ. Պետութեան ապականուած կեանքը, — սուսերամարտ,—գազանամարտ,— հաղթական ոճիրներ: Հեթանոսական կրօնք — մեսուրական դասակարգը — ընդհանուր ակընկալութիւն Փերեկրայիի օգնականութեան մը:

Աւետարանը ինչպէս բոլոր գոյն ընդունող ազգերուն և աշխարհներու համար ընդհանրապէս, նոյնպէս և մասնաւորապէս մեր ազգին և մեր երկրին համար եղած է միակ փրկարար պատճառը թէ՛ բարոյական և թէ՛ իմացական բարձրացման, ընտանեկան կեանքի ազնուացման, ընկերական բարքերու, քաղաքական կարգերու բարելաւման, միով բանիւ մեր տոհմային սեփական բարեմասնութիւններու բարգաւաճման:

Աւետարանն անհատապէս ազնուացնելով բարքերը, չափաւորելով անհատին մարդկային կիրքերը, լուսաւորելով միտքերը, և ճշտելով մարդուն պարտուց և իրաւանց սահմանները՝ անհատական, բնաւորական և ընկերական կեանքի մէջ՝ ի լոյս, ի ճշմարտութիւն, յարդարութիւն, հնազանդութիւն և յառաջդիմութիւն առաջնորդեց։

Բայց, թէեւ առաջ Աւետարանով սիրուած բարիքները, նախ ակնարկ մը պարտինք նետել աշխարհի ընկերական կարգերուն և բարքերուն վրայ նախաքրիստոնէական դարերուն, համեմատելու և համոզուելու համար թէ ո՛րքան ապականուած էին բարքերը, ընկերութիւնն ո՛րքան գահավիժած էր այն բարոյական բարձրութենէն որ մարդուն կը պատշաճէր և որուն վճռակուած էր, որքա՛ն վատասերած էր և ի կորուստ կը դիմէր։ Թամիկն ու ազնուականը, տգէտն ու իմաստունը հանճարեղը, իշխողն ու հպատակը, ամէն տեղ և ամէն գաւակարգ բարուց ապականութեան մէջ զիրար կը գլէին, կը գերազանցէին։ Անոնք որ ժողովրդեան ղեկավարներն էին, ո՛չ միայն պահանջուած կամքն ու կարողութիւնը չունէին առաջն առնելու այն բարոյական անկումին, այլ անձամբ օրինակ կըլլային ապականուող խուժանին։

Այն ժամանակներուն, երբ դեռ նոր սիւն ծագէր Աւետարանի լոյսը, ազգերուս էն զարգացած Հռոմէական մեծ պետութիւնը կը կազմէր։ Դիտեցէ՛ք հարեւանցի նայուածքով մը և սիւն տեսնէք թէ ինչ սոսկալի խէնթութիւններ, ինչ գժոխային վայրագութիւններ և պժգալի մոլութիւններ կը գործուէին անզուսպ և ապերասան անամօթութեամբ։

Թագաւորներ ու իշխաններ անուներելի ոճիրներով կ'ստանային իրենց թագն ու ծիրանին։ Արդարութիւնն որ հիմն է բոլոր օրէնքներու և միակ երաշխիքը ընկերական կարգերու և յարաբերութիւններու բարւոք յարատեւութեան, բան մըն էր անոնց ո՛չ միայն սիրտերէն այլ և մտաւանններէն իսկ վտարուած։

Անոնք որ արդարութիւնը գործադրելու պարտքն ու պաշտօնն ունէին, մեռուցած էին զայն։ Մարդկութիւնն անարգուած էր և մարդկային ամէն իրաւունք ոտնակոխուած. ժողովրդին սարսուռ էր և իշխողներու քմահաճոյքին գերին։ Երկիրը վտարան մըն էր ապականութեան, հնոց մը որ հեզնելէ կ'արծարծէր, կը բոցավառէր լափելու, սպառելու համար իր բոցերուն մէջ մարդկային հոգւոյն ամէն բարոյական արբութիւն։ Խուժանն անզսպութիւններու, բռնապետութիւններու կ'երկրպագէր, մոլութիւնը կ'աստուածացնէր։ Բռնապետներ՝ իրենց մտէն ետքն ալ չէին դադարեր տեւաբար կուռքն ըլլալէ և պաշտամունքին առարկայ ժողովրդեան որ ոչ մի արժանապատուութեան պատուանշէ չէր ցնծար։ Բազմաթիւ են օրինակներ։ Ներոն կ'աստուածանայ, Հռոմի տաճարներ կը կառուցանէ անոր անունին։ Ամէն կերպարնիւ կիրք մաչած էր սիրտերու մէջ։ Այս բռնաւորին ուրուականն անգամ դող ու սարսուռ կ'ազդէր բարոյապէս և քաղաքականապէս այնքան ստրկացած համայնքին որ զեղխութեան ու անամօթային անկարգութեան վայելքներու ազատութենէն դուրս ուրիշ ազատութեան չէր ցանկար։ Ծպարտոցս մխրճուած էր ամբողջին խորն ուր հնչեակաւ կը գլորի կը սուզի մարդ, երբ պետերը, մնծերը կ'առաջնորդեն իրեն, ու կը քաջալերեն մոլութիւնը։ «Այս բռնաւորը, կ'ըսէ Պաւսանիասիր, հռչակաւոր փիլիսոփայ, մեծանուն Սենեկային աստցած էր իր դաստիարակութիւնը և յոյժ վարժ էր ի կեղծաւորել, պատրելու համար հասարակութիւնը։ Ուստի երբ առաջին անգամ կոյր հռչակուեցաւ զօրականէն ու ծերակոյտէն, զամենքն ալ կրցան խաբել լաւ և ուղիղ առաջնորդութեամբը բաւական ժամանակ ցորժամ Սենեկայ և Պիւռոս և իր մայրն Ագրիպպա կը հսկէին իր վրայ, «սակայն առանին կեանք նորա վաղ իսկ ի էին գարշութեամբ, մանաւանդ յանառօթ ցանկութիւն»։ Ահա միակ հաճոյքին ու հեշտութեանը դերի, միմիայն մարմնոյն ցանկութիւններն ու անզուսպ կիրքերն յագեցնելու համար ապրող իշխան մը որ սակայն բացառութիւն մը չէ Հռոմի կայսերաց մէջ, այլ օրինակ մը որոյ ոյս աս-

տիճան ցոփութեանն ու խնչնչութեանն ի տես կը լռէ նոյնիսկ համբաւեալ բարոյախօս—իմաստասէրը, Սենեկան, «զի մի՛ զայրացեալ առաւել եւս ի մոլեգնութիւն դարձցի պատանեակն» չմտաբերելով որ Թոյլ կ'ուտայ զաւիվերին գագաթէն քարին գլորել դէպ ի վի՛ն, դէպ ի խորն անդունդին:

Աւա՛զ իմաստասէրներն, բարոյականի ուսուցիչներն ալ անզօր կը գտնուին՝ իրենց բոլոր պերճախօսութիւններն ու յորդորներն անբաւական կ'ըլլան ուղղելու անկարգութիւնները, սանձելու այս խնչնչութիւնները: Թոյլ կուտան որ իշխաններ ու պէտեր ղիրար գերազանցեն անգթութիւններու ու վայրագութիւններու մէջ, մին իր զաւակը խողխողէ, միւսն իր հայրն սպաննէ, անիրաւեն, ագահեն, չռայլեն, առաքինի կոխտեն նուիրականութիւնը պատիւի ու կեանքի և իրաւան: Մարիուս հաճոյքին համար ազատականաց արիւնը կը հոսեցնէ հեղեղի նման, Սիլղան՝ հայրենիքի զաւակներուն հազարաւորները սրէ կ'անցնէ ոչխարի նման: Եռապատներն ուզածնին կը տարագրեն ու կը դատապարտեն մահուան՝ առանց դատի ու դատաստանի: Օգոստոս հօր ու զաւակին կը հրամայէ ղիրար յօշոտել: Ու ծերակոյտն ատորնացած՝ խուլ ու համր հանդիսատես կըլլայ այս բարբարոսութեան ու կը հանդուրժէ վատաբար: Զի ըսինք—արժանապատուութեան զգացմունքի ոչ մի դոյզն նշմար մնացած էր: Նոյն այն ազնուական ընտանեաց անդամք ղիրար կը մատնեն, իրարու կը դաւաճանեն: Դաշնակցութեան պարագլուխներ ղիրար կը կոտորեն:

Այս ամենուն հանդէպ մեծանուն փիլիսոփաներ, բարոյախօսներ և օրինաց ուսուցիչներ ինչ դիրք կը գրաւեն արդեօք և ինչ դեր կը կատարեն: Տեսէք, Սենեկան հայրապետը կը պաշտպանէ իր ճառին մէջ, և ուրիշ իմաստասէր մը կը գովէ, կը դրուատէ վատութիւնն ու մեղկութիւնը, ոճիրն ու եղեռնը քօմմոդի որ զՀռովմն կողոպտէ ապականութեամբ. Պղուտոն, Սևերոսի խորհրդականը՝ իր դուստրը կայսեր անդրանիկ որդւոյն ամուսնացնելու պարագային հարիւր հատ ազատ հռովմայեցիներ ներքինացոյց, — յորոց չատեր ամուսնացած ու զաւակներու հայրեր էին, — որպէս զի, կըսէ պատմաբանը, հետևորդ ներքի իներ ունենայ իր դուստրը՝ արևելքի թագուհիներու սովորութեան համեմատ: Որպիսի՛ վատթարութիւն նկար գրի, որպիսի՛ բարոյական անկում, որպիսի՛ ապականութիւն բարուց՝ ընդիրեարս միացած: Կատոն պռունիկ խաղերու հանդէսներ կը սարքէ և ինքն անձամբ կը նախագահէ անոնց, որոնց նկարագրութիւնն ընել կ'ամօթահարին ողջամիտ մարդու գրիչ ու լեզուն: Սա իր կինը յղի վիճակին մէջ ուրիշի մը կը թողու և ժամանակ մը ետք, երբ անոր այրը կը մեռնի, վերստին կ'ամուսնանայ առաջինի կնոջ հետ, կնոջ վերջին այրէն ժառանգած հարստութեանը տիրանալու համար: Ի՛նչ ատոր զգացում: Միւս մը կը բաժնուի իր կնոջէն և կ'ամուսնանայ իր սանին հետ: Ներոն՝ որու մասին ի վերև մեր խօսքը ընդհատած էինք — «անկաւ ի հաղթս գեղոյ Պոպպէայ Սաբինայ կնոջն վատասիրի և նորա թևալքութեամբ եղև անխնայ այնուհետև ի գործ անագորուն ութեան»: Բայց որովհետև մայրը կը չանար խափանել, արգելք ըլլալ, խորհեցաւ նախ այդ արգելքը բառնալ մէջտեղէն, սպաննելով մայրը, սակայն, ըստ որում սա — մայրը — կին ամբարտաւան, ճոխասէր և ժլատ, թունաւորելով զկղզիոս, զինքը՝ — Ներոնը, — թագաւորեցուցած էր, ուստի կեղծաւորելով առ երեսս կը պատուէր զանի և յետոյ գերիներէն միոյն ձեռամբ սպաննել տուաւ զանի իր կնոջ սադրանքին անսալով: Այս Ներոնն է որ երիտասարդական պժգալի տներ հնարեց, տեսարաններ՝ որոց պարտաւորեալ էին ներկայ ըլլալ ասպետներ, ծերակոյտն ու բարձր դասու կանայք, հետևելով կայսեր օրինակին, երգել անառակ երգեր, լսիրչ ու խեղկատակ չարժուձևեր կատարել: «Սիրելի էր սա—ըստ պատմչին խաղալ ի թէատրոնի, և վարել խկրկիսի կառս, երգել և բռնգահարաց և ընդ փանդռնահարաց մրցել, անցեալ ի մէջ նոցա և մտեալ ընդ օրինօք նոցա»: Գումարտի մի զօրավարաց Օգոստեան անուն՝ կը հակէր հանդիսին և կը ծափահարէր, կը գովէր զինքն և «գեղեցիկ ապոլոն» կը կոչէր երբ փան-

դիտով կը նուազէր։ Սա տուներ կառույց Ամերիկեան լմնակին եղերքը ուր ամենապատուաւոր Հռովմայեցիք կուգային նրա-տելու դէմ յանդիման մերկ պոռնիկներու, լսիրչ խաղերու գերակատարութեան մէջ՝ և երբ գիշեր մտնէր՝ լուսավառու-թիւն տեղի կունենար հոն, ամէն անկիւն, ամէն տեղ, որ-պէս զի գեղեցկութիւնն իր գրգռիչ հեչտանքն աւելցնէ և վա-ւաշոտ ցանկութիւնն իր ժոլուգքը սաստկացնէ՝ աւելի պայ-ծառ և որոշ տեսքով։ Այս էր մի մասը հռովմի զբօսանքին, հանրային հաճոյքին՝ որուն պարկեշտութեան, օրինաւորու-թեան ու անմեղութեան մասին ոչ ոք կը մտածէր։ Ջրօսանք-քին միւս մասը կը կազմէր մարը դժոխասարիլ ու սար-մակինցող որ Հռովմի հաճոյքը պիտի աւելցնէր, հե-տաքրքրութեամբ թէ ինչպէս վայրենի պատան մը կռիւին մէջ՝ պարտասած մարդուն արիւնը կ'րմպէր, կը լափէր։ Բոզութեան, չնութեան տեսարանէն կ'անցնէր գազանական մանադող մարդու մը ցնցող ջղաձգութեան տեսարանին։ Պա-տիւ մրն էր այս կեանքին ? յարգանք մը՝ մանուան, յար-գանք մը զոր կընծայէր աշխարհի զարգացած մի ժողովուրդ՝ քնութեան և մարդկութեան, — վճռելով կրեամ թէ ոչ մի քրիստոնեայ համայնքի համար հնարաւոր է երեւակայել և ասկզնել պատկեր մը այսքան անբարոյութեան։ Ոչ մի միայ՝ անհատական ըլլայ կամ հաւաքական՝ Աւետարանի լուսով ճա-ռագայթուած կարելի է որ յղանայ այսպիսի հրէշութեան գա-ղափարի մը ուրուագիծը։ Գերիներն էին այս զոհերն մարդ-կային վայրագութեան դիւային հնարքին. գերիներ՝ որոնց կեանքն արդէն համակ տուայտանք ու տառապանք էին։ Հռո-մային աշխատութեան պարապող այս թշուառ արարածները

միշտ իրենց ոտքը կը կրէին կրկաթի չղթան, հոն իսկ ան տաժանելի և դժնդակ աշխատութեան ժամերուն, և ինչո՞վ կը վարձատրուէր այս օրինակ տաժանակիր վաստակ ու յոգ-նութիւն։ — Պատառ մը չորացրակ հացով, ումպ մը ջուրով և պղտոնց մը աղով որոք կը կազմէին անոնց օրապահիկ սնունդը։ յղփացեալ Հռովմի զեղուն սեղանի ճոխութենէն թափ-ուած աւելցուք։ Եւ ո՞ր կը գիշերէին այս ողորմելիները։ — Սաորերկրեայ նկուղներու մէջ, գերեզմաններ յորս կենդանի-ներ կ'ապրին, գեհենախաւար։ անճրագ, անկրակ։ Միմիայն գեհենափորին կամարին վերև բացուած երդիքին ծակէն թե-րեւս չոր մը, նշոյլ մը մոլորած, կամ չունչ մը օդո՛յ հոսմէն վարած՝ ներս թափանցէր։ Կըսեն թէ, օրէնքը խստիւ արգի-լած էր սպաննել Ամերիկէի առիւծները որ Հռովմի տեսա-րաններու համար, կը պահուէին, կը պատրաստուէին։ Գիւղացի մը որ իր կեանքը պաշտպանելու համար պարտա-ւորուած էր գազանը սպաննել որուն հետ ի կռուի էր, մահուան դատապարտուելու։ Ի՜նչ աստիճան նախասահնք մարդկութեան և մարդկային կեանքի հասցէին նեաուած, ո՛ր-քան անարգ էր մարդն և ամեն՝ կեանքը։ Երբ թշուառ մը յովազի մը ճիրաններուն տակ յչտուած՝ կը մնար կրկէսին մէջ. կամ եղջերուի մը եղջիւրը կը ծակէր կողը մարանչոյին. բազում հիւանդներ կ'չտապչէին անոր արիւնէն առնել և անով իրենց վէրքին պատքեալ բերանը թրջել. կալիգուլա կը տեսնէր որ ողջոյն Հռովմայեցին մի գլուխ ունենար՝ զայն մի հար-ուածով ևթէ զարնելու, լմնցնելու համար։ Այս անողորմ կրկէսի համար պահուած առիւծները մարդու միսով կը սնու-ցանէր, և Ներոն այն աստիճանի հասցուց իր վայրագու-թիւնը որ չատակերութեամբը անուանի եգիպտացի մը բռնա-դատեց մորթ մը ողջ ողջ ուտել։ — Ջէ՞ք քամմիր։ — Տի-տոս, իր հօրը Վեսպեսիանոսի տեղը կատարելու ատեն, ի պա-տիւ հանդիսին երեք հազար հրէաներ գազաններու լափել տուաւ ու անոնց ազատակներու, ճիչերու հանդէպ դիւային քրքիջներ կ'արձակէր չնական հրճուանքով։ Երբ Տիբերիոսի

թորհուրդ կուտային՝ հրաման տալ աղգութ սիրոյ եւ քաղեկա-
ւութեան՝ սպաննելու իր վաղեմի բարեկամներէն մին՝ որ բան-
տին խորը կը տառապի ցաւագին ու անմխիթար, և այսպէս
բարեհաճութիւնը ունենալ ազատելու իր բարեկամը կեանքին
անտանելիութենէն... ի՞նչ հնար է երեւակայել որ պատաս-
խանէ այս հրէշ բռնաւորը — «Ես հաշտուած չե՛մ անոր
հետ»:... Առանց Աւետարանի զարգացած միտքին, հանճա-
րին ծնունդն է այս որ ի յայտ կուգայ սա երկու բառին մէջ
խտացած. չար հանճար! Կայսեր թեթեւ կասկածը հազար ու
բիւր անմեղներու սրինը գետերու պէս հոսեցնել, գիւղեր ու
քաղաքներ աւերել, տուներ քանդել, հարստութիւններ ա-
ւարել՝ ամէն ինչ հրդեհել, ընտանիքներ թշուառացնել, ողջ
ցեղի համայնք մը ոչնչացնել: Կայսեր հրամանը, յիմար կաս-
կածանքի մը ծնունդ, նոյն իսկ կամայականութեան հետե-
ւանք, երբ պահանջէր, պէտք էր գոնուէին ո՛ր դասակարգի,
սեռի և հասակի ալ պատկանէին, հաղարաւոր անձեր-մանուկ
ու ծեր, այր ու կին:

Եւ գոներուն ծնողք ու պարագայք պարտաւոր էին պար-
գարելու իրենց տուներ ու դրան ճակատները տերեւներով ու
ծաղիկներով, չպիտի համարձակէին ողբալ ու սուգը ընել ի-
րենց սիրելիներուն: Ալ ո՞եր կը մնայ դատ ու դատաստան
ուզել, իրաւունք պահանջել: Անոնք ներկայ պիտի ըլլային
մինչեւ իսկ՝ օրուան իրախճանութիւններուն, պիտի փառա-
ւորէին, ծափահարէին խնդութիւնը Կայսեր, պիտի համրու-
րէին արիւնուռւշ ձեռքերը՝ իրենց զաւակներն ու եղբայր-
ները, հայրերն ու ամուսինները յօդուող դազան — աստուա-
ծին: Կը պատմուի թէ երիտասարդ մը որ չանձն չէր առնուր
այս կարգի առաքելութիւն, մանաւանդ իր մէկ սիրելւոյն խուժ-
դուժ սպանման վրայ յոյժ վշտահար. խարազանի հարուածնե-
րու տակ երբ բանտ կը տարուէր՝ կոխոտուելու դահիճներէն:

Այսօրիկ են ահաւասիկ, առանց Աւետարանի՝ ազգաց օ-
րէնք ու բարոյական: Այս են Հռովմէական առաքինի սղոյն
յարգանքն հանդէպ խղճի և բանաւորութեան:

Կղոդիոսի օրո՛վ — կը պատմէ Տակիտոս-իբրև մի գեղեցիկ
տեսարան — տասն և ինն հազար մարդիկ զիրար կը կոտորեն
ի հաճոյս Հռովմի քաղաքացիներու: Գերիներ ըլլալու էին
անտարակոյս անոնք՝ որք մրցումի երկնէ առաջ կ'ողջունէին
կայսրը. «կեցցէ կայսրը,» կ'աղաղակէին, անոնք որք պիտի
մեռնէին ի հաճոյս կայսեր: Ողորմելի վիճակի մը գերազան-
ցօրէն արգահատելի բաղատութիւն. Այս կայսեր (Կղոդիոս)
համար կը գրէ Պատմիչը թէ հակառակ ծերակոյտին հաւա-
նութեան յաճոյս բարձրացաւ. «ապուշ, մոռացող, զեղխ յոյժ
ի կերակուրս և հարեալ ի խաղս. անամօթ, լպիրշ, և ժանտ,
յօժարեցուցեալ հրապուրիչ յանպիտանութիւնս զկանայս մե-
ծամեծացն:» Սա մի լսատ միջէ սպանուել կուտայ այն երե-
ւելիները որք «ընդդէմ դարձան հրապուրանաց նորա.» ան-
չուշտ երբ աստուց ընտանեկան պատիւը կ'ուզէր բռնաբարել:
Եւ սա, այս ճիւաղը դժոխային, այս մարմնացումը լրբութեան
պաշտուեցա՞ւ մահուանէն ետքը:

Արդ, մարդ կը փորձուի հարցնել ինքն իրեն թէ ինչո՞ւ
Հռովմայեցին ժամանակին և դարուն էն զարգացած և ափ-
րող ժողովուրդը թոյլ կուտայ իրեն մեռնիլ այսպէս դիւրա-
բար, վայրապար և վատաբար քան անասնօրէն:

Բարոյական զգացման իսպառ չիջումը կը բացատրուի ա-
հաւասիկ այսու: Եւ երբ անհատին ինչպէս և համայնքին
սրտին մէջ կը մարի, ալ չկայ կլատար իսկ բարոյական զգաց-
ման ջանը, կեանքին վախճանն այն է գոյութեան նպատակը
վսեմ ու գերագոյն՝ կը կորուսանէ վաղուց իր նշանակու-
թիւնն, հետեւաբար կեանքը կը կորուսանէ իր իրական և ի-
կական արժէքը. ապականուած համայնքին մէջ ինչպէս իրե-
րասպանութիւնն, նոյնպէս և անձնասպանութիւնը սովորա-
կան կը դառնայ: Անհատն երբ իր գոյութեան բուն և վսեմ
նպատակը կ'անգիտանայ, երբ գիտակցութիւնը կը կորու-
սանէ, նա այլևս ինքնին կը զրկէ ինքզինքը գոյութեան
իրաւունքէն անասնական կեանքին կը սովորի—կեանք մը որ

ինչպէս կը հասկցուի, իր իսկական արժէքէն այժ զեղչուած է, ու անասունի բազդին վիճակուած և կը սովորի անասուններ նման մեռնելու։

Հռովմայեցիին — որ ինչպէս լսինք, իր դարուն քաղաքակրթուած ու զարգացած մարդկութիւնը կը ներկայանայ — գլխաւոր և ի վերև յիշուած երկու մեծապոյն մոլութիւններու մասին խօսելէ յետոյ, պէտք չենք անանց և միւս բազմաթիւ մոլութիւններն ալ թուել — գողութիւն, խարդախութիւն, խաբէութիւն, որք ճարպիկութիւն կը համարուէին ու առաքինութիւններ էին, ագահութիւն, որ չատ սովորական էր, մանկասպանութիւն, որ օրինօք ալ արտօնուած էր։—

Ահա այսպէս բարոյական կարգերու խանդարման հետեւանքով կ'ապականին բարքեր, կ'եղծանին ընկերական կարգեր, կը խզուին պարտուց և իրաւանց հաստատութեամբ ամրապնդուած ընտանեկան և քաղաքացիական կապեր և ընկերութիւնը կը դահավիժի յանդունդս կորստեան, և ո՛չ մի այժ մարդկեղէն կը կարէ թուրմ կանգնել այդ հեղեղին և կասեցնել զայն։

Այսքան աւերածութեան, բարոյական անկումի հանդէպ ի՞նչ ըրին դարուն իմաստուններն ու օրէնսդիրները որոց հանճարավը կը պանծար Հռովմ. փիլիսոփաները, բարոյախօսները, նոյն իսկ աստուածները ի՞նչ դիլ ու դարման յայտնեցան հնարել և առաջն առնուլ այս բարոյական համաճարակին որ աչխարհում չէր թողած ոչ մի սրբութիւն, ամեն ինչ պղծութեան ախտով վարակած էր։

Իմաստուններն ալ նոյն հոսանքէն վարուած՝ եթէ չմասնակցեին խուժանին ապականութեանը, չէին կարող այսու հանդերձ արգիլել զայն, և միմիայն գերմարդկային օժանդակութեան մը, Աստուածային նոր յայտնութեան մը ակնկալութեամբը կ'ապրէին։

Հապա աստուածները։? անոնք արդէն համայնքի նկարագրին ծնունդ, անոր հոգեբանութեան բնորոշիչ յայտարար, այնքան հեւի և օտար էին Աստուածային յայտնութիւնները և Աստուածութեան գաղափարականէն, որքան իրենց

առանձնայատկութեամբը մոլութիւններու պաշտպաններ ու քաջալերողներ ու հրանդագողներ էին։ Այնքան ստորնացած աստուածներու պիտի պաշտամունքն ապականութիւնն արձարձէր, մոլութիւնը նուիրագործէր պատ ոչինչ կարող էին ընել։ Աստուածներ՝ որոց մին գող էր և միւսն վրէժխնդիր, մին չնութեան, լսիրչ խառնակութեան հեղինակ և մի ուրիշն սպանութեան անզուխ պաշտպան, և այսպէս ի չնորհս գողութեան, վրիժառութեան, ցոփութեան, ախտի, պատերազմի, պղծութեան և զանազան մոլութեանց պաշտպան աստուածներու՝ աստուածութեան գաղափարը փոխանակ առաքինութիւնը աճեցնելու և բարգաւաճելու, արիւթիւնը անուցանելու և պարկեչտութիւնն ու արդարութիւնը, սէրն ու խաղաղութիւնը թագաւորեցնելու և մարդկութեան երջանկութիւն յօրինելու, մոլութիւններու գարչելի ժանրը կը սրածէր, աւերն ու թշուառութիւնը կը յաւերժացնէր։

Կանգ առնենք հոս, բաւական համարելով ըսուածները և մէյ մըն ալ դառնանք դիտելու բիւր ու անթիւ բարիքները, փրկարար պարգեւներն անհամար, և բազմապիսի ու զարմանազան չնորհքներն Աւետարանին որ հրաչալիօրէն յեղաշրջեց աչխարհի բարոյական ու ընկերական, ընտանեկան ու քաղաքական կեանքը, ցնծոյց, սթափեցոյց թմրած մարդկութիւնը, զարթոյց անհատին գիտակցութիւնը, և ի վերուստ յեղաշրջումը յօրինոյ և ապահովեց երջանկութիւնը մարդկութեան։

Աւետարանի անստուեր լուսոյն մէջ տեսնենք իր իսկութեամբը յստակ երեւցաւ։ Աւետարանի մեծ ծիածանը կ'ըսէ իմաստասէրը, մարդկային ազգի միացորդը ազատեց այն զարհուրելի բարոյական ջրհեղեղէն որով բնութեան արդարութիւնը պիտի ջնջէր զայն իրաւամբ։

Աւետարանը վախճան տուաւ միանգամ ընդ միշտ հուրին ու սուրին, կասեցուց կատաղի արչաւանքը մարդկային ապերասան անբարոյութեան և չափաւորեցան մոլեգին կիրքեր։ Աւետարանը ջնջեց գերութիւնը և բռնութիւնը, յայ-

տարարելով, հրատարակելով ի լուր աչխարհի, ի չորս ծագս հոգմոյ թէ մարդկութիւնը մի մեծ ընտանիք է. մարդիկ եղբայրներ են, օժտուած հաւասար իրաւունքով և հաւասարապէս փոխադարձ պարտականութիւններով կապուած իրարու հետ: Աւետարանի բարձրագոյն և գերագոյն ճշմարտութեամբն որ երկինքէն կուգայ՝ ուսան մարդիկ նոր կեանքի, բարոյական և հոգեւոր կեանքի վսեմ նպատակը, գոյութեան գիտակցութիւնը: Աւետարանը փրկութիւն եղաւ աչխարհի կրկին իմաստովը բառին, հոգեւոր կեանքը անհատին մէջ և ընկերական կեանքը համայնքին մէջ փրկելով անգիւտ կորուստէն:

Որո՞նեցէ՛ք միանգամ, ի՞նչ պիտի ըլլար վախճանը մարդկութեան, եթէ սա տակաւին չարունակէր պաչտել Աստղիկն ու Բագոսը, և այդ անառակ առասպելներու ճնճեղոտ ու թարախոտ պիղծ կրօնքը:

Աւետարանը սանձեց կիրքերը, ուղղեց բարքերը, արգիլեց անիրաւութիւնները, խափանեց բռնութիւնները, ջնջեց ժարդալաճառութիւնը: Սիրոյ, գթութեան աստուածային ակզբունքը հաչակեց, սուրբ և մաքուր բարոյականի անխախտ հիմունքը հաստատեց, և այսու չնորհիւ քաղաքական, ընկերական կարգեր ի լաւ անդր փոխուելով, մարդկութիւնը հետզհետէ զարգացաւ խաղաղ և երջանիկ պայմաններու մէջ, և այս խաղաղութեան օրերուն բարգաւաճեցաւ գրականութիւնը, ճոխացան արուեստները ու գեղարուեստները, ու թեթեւցաւ թչուառութիւնը՝ սփոփանք գտնելով կարեկից զգացմունքի փրկարար նուիրումին մէջ և բարձուելով խըղճի զօր դրեր էր մարդկային ամբարտաւանութիւնը դասակարգերու և սեռերու մէջ: «Ձիք խոր, ամենքդին դուք մի էք:» Մարդկութիւնը կ'երջանկանայ լրիւ իրով այս երկու բաներու իրագործումին մէջ: Ամէն ազգ որ ընդունեց ու գործադրեց այս փրկարար սկզբունքը, վայելեց նոյնչափով անոր բարիքները, այն հաստատն որ միանգամ որդեգրեց եղբայրութեան գաղափարը՝ երջանկացաւ՝ զարգանալով ի գիտութիւնս, յառաջդիմելով յարուեստս, աճելով ի հոգեւորսն, ճոխանալով յիմացականսն: Վկայ դարուս քաղակրթուած մեծ ազգեր:

Երբ մենք ազգերու քաղաքակրթութիւնը, արուեստներու ու գեղարուեստներու զարգացումը, գիտութեանց ու գրականութեան բարգաւաճումը կը վերագրենք Աւետարանի, թերեւս գտնուին այնպէս խորհողներ թէ հեթանոսութիւնն ալ ունեցած է իր ծաղկեալ դարը գեղարուեստի ու գրականութեան տեսակէտով, այնպէս խորհողներու իրրև պատասխան նոյնութեամբ մէջ պիտի բերեմ Թօլստոյի հետեւեալ խօսքը: « Ձեր (հեթանոսներուդ) գիտնականներն իրենց տաղանդն ու գիտութիւնները կը գործածեն ուրիշներու ձլասեղլու համար նոր մէթոտներ փնտռելու. չարունակ կ'զբաղին պատերազմն աւելի անաւոր, վտանգաւոր ու մահացու դարձընելու, ուրիշ բառով, կը քաջալերեն մարդասպանութիւնը: Անոնք նոր դրութիւններ կը փնտռեն դրամ չահելու, հարստացընելու մարդոց մի դասակարգն ի ձլաս ուրիշ դասակարգի մը: Ձեր արուեստները կը ծառայեն չինելու և զարդարելու տաճարներ ի պատիւ այն չաստուածներուն որոց երկար ժամանակէ ի վեր դադրած են հաւատալէ ձեր մէջէն ամենէն լուսաւորեալները...: Արձաններ կը կանգնէք ձեր ամենէն անգութ բռնակալներուն որք միայն սարսափ ազդած են: Ոճրագործ սերը կը ծափահարուի ձեր թատերարեմին վրայ: Երաժչտութիւնը կը ծառայէ ձեր մէջ՝ հաճելի կերպով դրգռելու զգայարանքները մեծահարուստ որկրամոլներու որոնք մինչև արչալոյս տեւող խնճոյքներու մէջ ճոխ համադասիներով, մսեղէններով ու ըմպելիներով յղփացած են: Ի՛ն գեղեցիկ գործածութիւնը զոր կընէք նկարչութեան մէջ ա՛յն է պատկերացնել այնպիսի լսիրչ տեսարաններ զորս չպիտի հանդուրժէր դիտել ո և է մէկն որուն զգայարանքները բթացած չեն անառնական կիրքերով և կամ վարագուրուած չեն գիտնի գոլորշիներով...: (Բան Պուտիխլ, և Ցուլիայ)

5722-66

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀԱՍՌ-Арм ССР

Երկրորդ առարկութիւն մը եւս միաք կուգայ ենթադրել հակառակողներու կողմէն թէ արդի դարուս քաղաքակրթութեամբ և զարգացումով տիրող ազգերու մէջ գտնուին նաև ժողովուրդներ որք առանց սակայն Աւետարանէն լուսաւորուելու — օրինակ Ճաբոնը — առանց քրիստոնէական կրօնքը գրկած ըլլալու — Քրիստոնեայ ազգերու չափ և անոնց չտեսերէն ալ աւելի չափով ընդգրկած են այն բարոյական ուղղութիւնն որ դիրենք հասուցած է ամենայնիւ և յամենայնի նախանձելի կացութեան: Ի՞նչպէս բացատրել այս հակասութիւնը:

Պիտի պատասխանենք թէ կարծեցեալ հակասութիւնը երեւութական է քան իրական: «Մարդկութեան ամենամեծ յեղափոխութիւնը Աւետարանին, Քրիստոսի անունին հետ կապուած է: Քրիստոնէութեան կը պարտի աշխարհ ինչ որ իբր մարդկային ինքնագիտակցութեան, ազատագրութեան, արժանապատուութեան, եղբայրակցութեան, զարգացումի և յառաջդիմութեան անուններու ներքև ստացած է և իրեն պարծանքն ու վայելքը յօրինած է: Աւետարանն եղած է լուսաւոր արեւ մը որ իր չողն ամեն կողմ տարածած է. իր կենսատու ճառագայթներով ցնցած և ոգեւորած է ամենքը, ո՛չ միայն անոնք որ սիրայօրդոր հպատակութեամբ ընդունած են անոր պատգամները և փրկարար սկզբունքները, այլ և անոնք որ անկէ հեռու ըլլալ կը կարծեն և կամ այնպէս կը թուին այլոց, բայց գործով և արդեամբ անոր նմանողութեան ուղիով կ'ընթանան և անով միայն իրենց կացութիւնը բարձրացընել կը ջանան և կը յաջողին: Աւետարանն ունի օծութիւն մը որ միտքը կը պարուրէ, սիրտը կը գրաւէ, հոգին կը հանդրտացնէ, կամքը կը զօրացնէ:

«Անկէ կը բխի չող մը որ կ'ոգեւորէ. այժ մը որ կը մղէ:» Ճաբոն — որ օրինակ բերուեցաւ — թէպէտև պաշտօնապէս ընդունած կամ հռչակած չէ Քրիստոնէութիւնը իբրև Պետական կրօնք, բայց Քրիստոնեայ Պետութենէ մը աւելի հետեւող եղած է Քրիստոնէական սկզբունքներու և առաջնորդ

դուած է անուղղակի կերպով և միշտ Աւետարանով, ընդօրինակելով առանին և հասարակական ամեն կարգերը, բարքերը, պետական կազմը, ընկերական կրթութիւնը՝ Քրիստոնեայ զօրաւոր և էն զարգացած ազգէ մը— Անգլիայէն — անկէ տրահանգուելով և անոր հետ գաշնակցելով: «Առանց Աւետարանի ազդեցութեան ինչպէս կ'ըսէ Վեր. Թ. Թ. Հօլուէյ — արդեօք քանի՞ դարեր պէտք էին յեղաշրջում—զարգացումով այս բարձրութեան հասցնել զանի: Եւ արդարև առանց Աւետարանի՝ Ճաբոն երկու հազար և Չին երեք հազար ինը տարիւր տարիներէ հետէ ի՞նչ զարգացում ունեցած էր: Ճաբոն — կրկնենք—ներկայ քաղաքակրթեան և յառաջդիմութեան աստիճանին հասաւ միմիայն և ուղղակի ազդեցութեամբը այն ազգերուն որոնք Աւետարանը կը պաշտեն և որք իրեն դաստիարակ և առաջնորդ եղան, Իսկ այն ոչ — Քրիստոնեայ ազգեր ու պետութիւնները՝ որք չուզեցին հրահանգուիլ և առաջնորդուիլ Աւետարանով լուսաւորուած դրացի պետութիւններէ և չկամեցան զանոնք ընդօրինակել՝ յամենայնի, ամենայնիւ ետ մնացին՝ հակառակ իրենց ընդ Քրիստոնեայ Պետութիւնս երեւութական յարաբերութեանց...:

«Եւ տակաւին զարմանալի չէ՞ք գտներ կը յարէ Թ. Հօլուէյ. որ վերջին Չինու Կայսրը գործադրեց այն բարենորոգումները՝ յոյժ կարեւոր իր երկրին համար որք պիտի առաջնորդէին անոնց դէպ յառաջդիմութիւն և զարգացում, այն բարենորոգումները կիրարկեց միայն ա՛յն ատեն, երբ ուշիւ կարդաց Աւետարանը և Քրիստոնէական մատենագրութիւնը: Նշանաւոր աշխարհաշրջիկ մը՝ 1845ին Ֆիճի կղզիները այցելեց և տեսաւ որ ոևէ հուժկու մարդ մը կարելի է դնել մէկուկէս սակի վճարելով, և այսօր որ Աւետարանը մուտ գտած է հոն, հազարապատիկը տալով չէ հնար մարդ մը ծախու առնել:

Անհատական Աւետարանով և առանց Աւետարանի եղած զարգացումին միջև անգին տարբերութիւնը: Ցայսօր ուր որ Աւետարանն անծանօթ է, գերվաճառութիւնը կը չարունակուի:

Անգամ մըն ալ ըսենք, յաւուրս Տեմոսթենէսի մարդ մը վեց ոսկւոյ կը գնուէր յԱթէնս։ Փրկչին ծննդեան ժամանակները մարդ՝ Հռովմի մէջ տասը ոսկիի—ձիու մը գնոյն կէսը—կը գնուէր, բայց այսօր նոյն այն Հռովմի մէջ չէ կարելի մարդու տուր և առ կատարել՝ նոյնիսկ հազարներ հատուցանելով։ Ո՞վ, ի՞նչ բան բարձրացոյց գինն ու արժէքը մարդուն։ Գացէք Կեդրոնական Ափրիկէի մեծ Ուկանտա երկիրը՝ նոր գըտնուած։ Ազատութիւն, քաղաքակրթութիւն և յառաջդիմութիւն ստացած պետութիւն մը պիտի տեսնէք հոն, ուր երեսուն և հինգ տարի առաջ մարդուն կեանքն այնչափ աժան էր որ Լիվինկսթըն՝ ճամբուն վրայ փռուած, հիւանդ, մեռնելու լքուած անխնամ բազմաթիւ գերիներ տեսաւ, ուսոնց ոմանց ագահ ու կծծի աչքերը իրենց այդ հիւանդ գերիներուն ապաքինման համար հարկաւոր խնամքն ու գեղի ծախքը կը խնայէին։» (Ռահնիւմա թիւ 44) Ո՞վ այսքան խուն միջոցի մէջ կերպարանափոխեց այս վայրենիները։— Սեւեսարանը։

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՑ ԱԶԳ. ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆՈՎ

Հայաստանի հաղամակրթապէս անճախանձելի վիճակը Քրիստոնէութենէ առաջ — Նոր կրօնի (Աւետարանի) յեղաշրջող զօրաւոր ոյժը — Հայոց գիրն ու գրականութիւն պարգեւ էն Եկեղեցւոյ— Կրթական զարգացումն ի Հայս,— զանազան դարու նշանաւոր Հայ մատենագիրներն։

Հայ ազգն ալ բնականաբար անմասն չպիտի մնար Աւետարանով կատարուած ընդհանուր վերածնութեան փրկարար բարիքներէն։

Հայոց նախաքրիստոնէական կեանքը Քրիստոնէականին հետ բաղդատութեան դնել բաւական է, տեսնելու համար անոգին խաւրութեանը մէջ այն մնծագոյն յեղաշրջութիւնը՝ առանց որոյ իր գոյութիւնն իսկ պիտի վտանգուէր ապագայ դարերում։

Պատմութիւնն նոյն քան զատարածուն Քրիստոնէութեան ի Հայաստան ոչինչ կը հաւատայ մեզի մխիթարական և նախանձելի՝ կրթական, ընկերական և քաղաքական տեսակէտէն։ Այն էական պայմանն որ պիտի երաշխաւորէր ազգի մը համայնքի մը գոյութեան տեւականութիւնը՝ չկարացին մեզի տալ ոչ մեր հեթանոսական կրօնքը և ոչ քաղաքական կարգերը։

Մեր կրօնական պաչտամունք՝ ենթադրելով որ պարզ ու զգաստ եղած ըլլան բաղդատմամբ Ցոյն և օտար բազմաստուածեան խայտառակութիւններուս, այսու հանդերձ անզօր էին պահելու Հայը բարոյական բաղձայեալ բարձրութեան վրայ. «ո՛չ Արամազդ,» հայրն ամէն աստուածներու արարիչն երկնի և երկրի, լուսեան և պարարտութեան պարգեւողը, ո՛չ Անահիտ, Տիկինն և փառքն Հայոց աչխարհիս.» ըստ Ագաթանգեղոսի, «մեր գոյութեան պաչտպան ու պահապանը, մայրն ամենայն ողջախոհութեան, բարերարը մարդկային ազգին» և ոչ միւս երկրորդական աստուածներն որք մեր ազգին պարգեւներ էին՝ նախ մեզի դրացի՝ Պարսից, Ասորեստանեայց և ապա Ցոյն, Հնդիկ ազգերէ՝ մեզի եկած, այդ աստուածներու միահամուռ կաճառը ոչինչ պարգեւեցին մեզ չինարար և օգտակար՝ ինչպէսկանս, քիմացականս, ի բարոյականս, չգիտենք նաև թէ քաղաքականապէս ի՛նչ դիրք յաջողած են գրաւել մեր նախահայրեր, ըստ որում պատմութիւնն ոչ մի լոյս չսփռեր մեր առջև, յստակ ու որոչ կարենալ տեսնելու համար թէ երբ Փոքր Ասիոյ լայնատարած աչխարհներ թաւերաբեմ կը հանդիսանային Քեռական և Սասուբական մրցակից և համազօր պետութիւններու և երբ հին Հայաստանի բարձր սարերու վրայ հզօր Ուրարտու մը կը ծաղկէր, այն պարագայում ի՛նչ դեր կատարեցին արդեօք մեր Նախահարք կամ Յալդեանք: Աւա՜ղ, որ պատմութեան լոյսն այնքան ազօտ է և անզօր որ ոչինչ կը հաւաստէ մեզի այս մասին, ինչպէս և ազգիս ծագման մասին: Ուստի կրնանք հետեւցնել որ քաղաքականապէս ալ Հայը, հեթանոսական շրջանումը՝ տիրող տարր մը չէ եղած, ինչպէս չունք ունեցած կրթական ու գրական տեսակէտէն ալ աչքառու, պայծառ շրջան մը՝ նախաքրիստոնէական դարուն: Կրնա՛յ ըլլալ և առյդ է արդարև դի այս անյառաչադէմ ու ոչ-փայլուն դրութիւնը ուղղակի հետեւանքն ըլլայ, նաև բնական արդիւնքն Հայաստանի աչխարհագրական աննպաստ դիրքին և ազգագրական ինքնայատուկ անյարիչ պայմաններուն: Չունք ուզեր

անտեսել թէ իրրև ռազմիկ ցեղ փայլած է երբեմն, և սակայն այդ շրջանն որուն գագաթնակէտը կը յօրինէ Մեծն Տիգրան, այնքան վաղասահ եղած է ինչպէս վայրկեան մը միայն երկնի երեսը երեւցող աստղ մը՝ որ հազիւ նչմարելի կ'ըլլայ զայն շրջապատող մչուշներու ծոյլն, և ասոր համար է որ աչխարհի ընդհանուր ազգայ պատմութեան մէջ հեթանոս Հայը չունի իրեն սեփական էջը:

Աւետարանն էր որ իր լուսաւոր և փրկարար սկզբունքներով ի հիմանց պիտի յեղաշրջէր, կերպափոխէր Հայը և տար անոր ազգային նկարագրին կնիք մը, հաստատ ու ամուր, պիտի զարթուցանէր անհատական գիտակցութիւնը, պիտի կազմէր, յօրինէր ազգային անհատականութիւնը և ապահովէր ազգը կորսման վտանգէն զոր պիտի սպառնային Սասանեան ու Արաբական և Թաթարական և ուրիչ կլանող ազգերու արչաւանքներն ու տիրապետութիւնները: «Քաղաքական, հեթանոս-կրօնական և մտաւորական ոչ մի այժ բնորոչ և իրական՝ պիտի ապահովէր Հայուն գոյութիւնը՝ իրրև քաղաքակրթապէս հետեւակ և յետամնաց ժողովուրդ մը: Ուրեմն Քրիստոնէութիւնը, Աւետարանն է մեկնակէտն այն փրկարար բարեչրջումին որ կը յատկանչէ մեր պատմութեան լաւագոյն և փառապի դրուագները: Հեթանոս Հայը զուրկ էր գրականենէ, հետեւաբար և մտաւոր կեանքէ ու պատմութենէ, որոնք ազգային գաղափարի խարիսխը կը կազմեն: Լեզուն ու գրականութիւնն ազգային ստեղծագործ հանճարին ոսկի կոթողը կը հանդիսանան, ապագայ սերունդին աւանդելով իրենց ամբարած քաղաքականութեան բարիքները: Մեր գրականութիւնը Քրիստոնէութեան տունկն է, իրր իր հոգեւոր զարգացման հրամայական պահանջ:

Աւետարանով. — Քրիստոնէութեամբ — վերածնութեան նոր շրջան մը բացուեցաւ, նորոգ կեանքի մը խայտանքը ոգեւորեց Հայ ժողովուրդը՝ բարձր գաղափարներու ընդունակութիւններ ծնուցանելով անոր մէջ, առյդ և անապատ կեն-

առնակութեամբ զեղուն՝ որ կրցաւ դիմադրել դարերու քայքայումին և քաղաքական բազմաթիւ չարիքներուն։

Հայուն—Քրիստոնէական չրջանի-պատմութիւնն իր երփներանգ թերթերովը, մերթ, ղուարթ, ճաճանչագեղ, թովչիչ ու արտագրաւ, մերթ մռայլ, արիւնոտ, եղերերգական ու հոգեյոյզ, հոգեխռով անցեալը կը պարզէ մեր առջև, և անցեալը ընդգրկող այդ բազմանկար և համագրական չրջանակին մէջ պայծառապէս կ'երեւին ազգային խեչալներու, ձգտումներու, աւանդութիւններու երկարաձիգ թելերը, կարմիր աղջիկները որոնք դարերու հոլովոյթին մէջ հիւսած են ազգային կեանքի թեզանը։

Հայը եթէ Հռովմին մեծութիւնն ունեցած չէ, ոչ ալ Հելլէնին հանճարը, սակայն նա բարձր բռնած է քաղաքակրթութեան դրօշը յառաջակոչմեան Ասիոյ բարձունքին վրայ, գերազանց զոհաբերութիւններով ու մեծապանծ հերոսութիւնով»։— Եւ այս ամենքն, անտարակոյս և բացորոշ ի չնորհս Աւետարանին։ (Մ. Վ.Ն)

Երբ մի անգամ կը կործանին անզգուա հեթանոսութեան Մեհեաններն և Աւետարանի Աստուծոյ տաճարներ կը յաջորդեն, կը կանգնեն անոնց աւերակներուն վրայ, այս մեծ կրօնական յեղափոխութիւնը իր զօրաւոր ներգործութիւնը իսկոյն կը ցուցնէ մեր քաղաքական, ինչպէս և դրական ու կրթական, ընկերական ինչպէս և ընտանեկան կեանքի վրայ։ Վկայ են այն բոլոր հաստատութիւններն կրթական ու բարեսիրական—զարգացումի և յառաջդիմութեան յուշարձաններ—որոնք նոյն ժամանակէն սկսան կառուցուիլ, բարձրանալ Հայաստանի մէջ։

Լուսաւորիչ և Տրդատ ձեռնարկեցին կ'ըսէ պատմութիւնը, վարժարաններ հիմնել, հաստատել, լուսաւորութիւնն ու հաւատքը տեւական պահպանելու համար, ամրացնելու համար բարոյական կեանքը որ սկսած էր Աւետարանով ածել և ուռճանալ սիրտերու մէջ, և որչափ ալ որ դժուար ըլլար ընդհանրացնել դաստիարակութիւնը ընդարձակածաւալ աշխարհին չորս կողմերը. ըստ սրտի տակաւին Հայկական տաղերու հրաշալի գիւտը չէր եղած. սակայն ոչ մի դժուարութիւն չվհատեցոյց զիրենք։ «Աւնոյր այսուհետև. կը գրէ Ս. գաթանգեղոս, Ս. Գրիգոր զԱրշակունեաց տոհմի որեարն, ի վարժս վարդապետութեան պարապեցուցանէր։» Երկրին ամեն կողմերը ուսումնարաններ կը հաստատէր հասարակաց կրթութեան համար։ «Ի տեղեաց սահմանացն Հայոց տայր հրաման թագաւորն Տրդատ իւրոյ իշխանութեան յաչխարհս և ի գաւառաց բազմութիւն մանկտւոյ ածել յարուեստս դպրութեան և կարգել ի վերայ հաւատարիմ դպրապետ, առաւել զարգս պղծագործ քրմացն և զմանկունսն ի նոյն ժողովել, դուժարել յարժանաւոր տեղիս դասս դասս և դարմանս առճակայ կարգել։ Եւ զնոսա յերկուս բաժանեալ, զոմանս յԱսորի դպրութեան կարգեալ և զոմանս ի Հելլէն, և անդէն յաճախ թօթափել վայրենամիտքն և դադարկասունքն և անասնաբարոյք աչխարհին մարդարէագիտօք և աւետարանաժառանգք լինէին և ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւիք անտեղեակք։»

Մտաւորական զարգացումն որ հիմն ու արմատն է նաև անտեսական բարելաւման, ինչպէս և ամուր խարիսխ և առաջին պայման զօրաւոր քաղաքական կեանքին՝ իր գնահատելի և թանկագին արդիւնքները տուաւ ա՛յն օրէն իսկ երբ Աւետարանը իր ճառագայթները սկսաւ սփռել Հայաստանի վրայ։ Տեղական պայմաններու ընձեռած բարիքներն անբաւական համարելով, Հայաստանէն աչակերտներ կը ղրկուէին այն գլխաւոր քաղաքներն որք իրրեւ գիտութեան օրրան համբաւ առած էին։ Այսպէս, չորրորդ դարուս սկիզբէն յառաջդիմութեան պետքէն մղուած կը ղրկուին Կեսարիա, Աթէնք, Բիւզանդիոն, Եդեսիա և Աղեքսանդրիա, հեռաւոր երկիրներ ուր ո՛չ միայն կրօնական, այլ և արտաքին ուսմանց ամեն ճիւղերուն կը պարապին, ո՛չ միայն մայրենի լեզուին արդէն ծանօթացած են, այլ եւ հաւասարապէս կ'ուսանէին Յոյն եւ Ասորի լեզուները. ինչպէս չատեր գիտակ էին Եաեւ Պարսիկ լեզուին։ Ասորի եւ Յոյն լեզուներու ուսումն ան-

հրաժեշտ էր եկեղեցական պաշտամանց համար բատ որում նոյն լեզուներով կը կատարուէին պաշտամունք և անոնց հարկ էր քաջ ծանօթանալ, թարգմանելու և բացատրելու համար ժողովուրդին՝ Ս. Գրոց ասացուածներն ու պաշտամանց աղօթքները։ Պարսկերէնն եւս անհրաժեշտ էր գիտնալ՝ մեր Սահանեանց հետ քաղաքական յարաբերութեան պատճառաւ, և որ՝ դիւանական լեզու համարուած էր։ Այս ուսումնական գարին ու գարգացում, չատ հասկնալի է որ Աւետարանի կը պարտինք։

Աւետարանին կը պարտինք այս բարձր վեհ ակարագիրն՝ որով օժտուած հայանուն անձնաւորութիւնք. եզական դէմքեր ի յայտ եկան, հայրապետք և վարդապետք Եկեղեցւոյ, անձնուէր և արի գիւցազուն իշխանք ու զօրականք, որոնք անձնազոհ նուիրմամբ իրենց կեանքն ի սպաս դրին փրկելու հայ մարդ ազգը իրարու յաջորդող բարոյական և ազգային քայքայումներէն որք կ'սպառնային Հայաստանի։

Աւետարանին կը պարտինք մարդասիրական և բարեսիրական այն ամեն չինութիւններն որք իրենց յարկին ներքև պիտի ընդունէին և սփոփէին թշուառութիւնը, պիտի ամոքէին ցաւերը, պիտի մեղմէին աղքատութիւնը։ Վկա՛յ Մեծին Ներսէսի վարժարաններն ու վանքերը, աղքատանոցներն ու ուրկանոցները։ Այս ամենքին չնորհքն են Աւետարանի։ Հեթանոս Ներսէս մը չպիտի հաճէր, հաւանէր իր բարձր և փառաւոր աստիճանն ու դիրքը՝ զոր ունէր յարքունիս Հայոց՝ թողուլ, մերկանալ և փոխարինել զայն անչուք հոգեւորականութեամբ որ բովանդակապէս անձնուիրութիւն է, ոչ-քրիստոնեայ Ներսէսի մը մտքէն անգամ չպիտի անցնէր բնաւ հետաքրքրուիլ աղքատներու, որբերու, տիրատներու և ամեն կարգի թշուառներու վիճակով, տիւանդներ դարմանել, աղքատներ զգեստաւորել և սնուցանել, որբեր հաւաքել և խնամել, մանուկներ դաստիարակել, ծերեր ու անկեալներ պատսպարել։ Աւրամազդի՞ մի քուրմ խորհեցաւ այսօրինակ ծառայութիւն մատուցանել համայնքին։ Հոգիներու ճշմարիտ առաջնորդ մը,

պաշտօնեն գիտակից և հաւատարիմ հովիւ մը. Աւետարանի պաշտօնեայ մը միայն կրնայ ընել զայս, զոհել հանգիստը, փառքը, կեանքը. հասարակաց օգտին ծառայելու համար։ Ներսէս մը, Սահակ մը և նմանները միայն կրնան ազգի մը բարոյական կեանքը, նկարագիրը յօրինել և բարձրացնել, հիացուցիչ կորովով և յարատեւ անձնուիրական ոգւովը որ պարգեւն է Աւետարանի։ Հիւանդներ, մանաւանդ բորոտներ ի հնումն կը վտարուէին, կ'արտաքսուէին ընկերութենէն՝ իրենց տարափոխիկ ախտի պատճառաւ։ Ծերուներ ու որբեր անպատսպար, անապաւէն կը լքուէին անխնամ։ Իսկ այժմ գիւղերու ու քաղաքներու մէջ հիւանդանոցներ, ձեռնոցներ, անկեալնոցներ կը հաստատուին, համայնքը մարդասիրական զգացմամբ կը հայթայթէ պէտքերն այդ հաստատութեանց։ Հաստոյքներ կը սահմանուին արտերէ, ագարակներէ, այգիներու ու պարտէզներու բերքերէն և ոչխարներու գեղմէն։ Վարժարաններ կը բազմանան, կրթութիւնն ու ուսում կընդհանրանայ. և այսպէս նորանոր բարեկարգութիւններով կը չէնանայ երկիրը և կը բարգաւաճի. Աւետարանի փրկարար պարգեւները սփռելով մեր աշխարհում։ «Զամենաքաղցր ուսուցանէր — կը գրէ Փաւստոս Բիւզանդացի Ներսէս Մեծի համար — զսէր, զլոյս, զհաւատս, զարդութիւն, զքաղցրութիւն, զնեղութիւն, զանոխակալութիւն, զինամ ունելով դարմանոյ աղքատացն տանելոյ և յոյս հատուցման ի կատարեալ աւետիսն Քրիստոսի...։»

Քրիստոնէական առաքինութեան սերմեր կաճին ու կուռճանան Ներսէսի քարոզութեան անձրեւէն, բարոյական և հոգեւոր կեանքը կը վերընձիւղի հոգիներու մէջ, պարտաւորութեան գիտակցութիւնը կ'աջակիւնաւորի բարեգործութեամբ. «մինչեւ ամենեցուն, որք ի սահմանս Հայոց էին բնակեալ՝ ամենեքեան հաւատացեալք ընդ աղքատս իւրեանց՝ զիւրեանց ինչս մատակարարեալ հաւանութեամբ, հաւատարմութեամբ և ինքեանք լրջմտութեամբ և զուարթութեամբ գործէին։» Սրեգական կենսատու ճառագայթներն ուր որ ծագին, ծաւալին, բնական է որ պիտի չեռուցանեն,

կեանք ու կենդանութիւն ափեն, և ոգի պարգեւեն. բաւական է որ ընդունակ և տրամադիր ըլլան սիրտերը։ Եւ եթէ գտնուած է անհատ մը կամ ժողովուրդ մը որ չէ գիտցած օգտուիլ կամ նուազ օգտուած է Աւետարանի բազմակողմանի բարիքներէն, պատճառը անպատրաստականութիւնն, անտարակոյսիր կացութիւնն է սրտին ու մտքին որ խոպան, անմշակ և ժայռի նմանակ է։ Հետեւաբար ապերախտ և յիմարական բան կը լինէր և իսպառ կուրութիւն՝ չտեսնել Աւետարանի այնչափ մեծագոյն, քարերար ազդեցութիւնն որ կատարուեցաւ մեր ազգային վերածնութեան գործին մէջ, մեր բարոյական կեանքի մեր քաղաքական, ինչպէս նաև կրթական կազմակերպութեանց չէնքը հաստատ, ամուր և անխախտ հիմանց վրայ կառուցանելով։

*
* *

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՊԱՐԳԵՒՆ Է

Աւետարանով կազմակերպուած Հայ Ազգ. Եկեղեցին ծնունդ տուաւ Հայ գրականութեան. անուրանալի, անժխտելի ակնյայտնի ճշմարտութիւն է ալ Հայ տառերու գիւտը. մեր առհմային գրականութիւնը բացարձակապէս կը պարտինք միայն և միայն Հայ Եկեղեցւոյն։ Նախաքրիստոնէական, Հեթանոս Հայը չունէր ո՛չ գիր, ո՛չ գրականութիւն ազգային։ Մեր քաղաքական է՛ն փայլուն շրջանումն իսկ ոչ մի գրական նշանի չենք հանդիպիր որ կարենայ ազգ. ժառանգութեան մը գոյութիւնը ապացուցանել։

Հակառակ քաղաքական փառաւոր թէեւ յոյժ կարճատեւ, ինչպէս բաւ էինք, ասպետի մը նման անցնող—միջոցներու և շրջանի, մինչ ուրիշ ազգեր ճոխ գրականութիւններ ծաղկեցուցած են, որք իրենց փառացի անցեալին հոյակապ յիշատակարաններն ու յաւերժական կոթողներն եղած են, մենք չենք ունեցած և ո՛չ մի նշանակից որ այսօր կարենայ տոհմային գրականութեան մը գոյութեան իրրեւ փաստ

ծառայել, մինչդեռ մեր աշխարհագրօրէն մեծաւորագոյն դրացին—Պարսիկն իր «չահնամէ» ունեցած է։— Զենք համարձակիր, ծիծաղելի չըլլալու համար՝ բաղդատուիլ Ճոյն և Հռովմէական ճոխ ու տիեզերածաւալ մատենագրութեանց հետ։ Արդարեւ չենք անտեսեր մի քանի պատառիկներն վիպասանական երգերու զորս Հայ գուսանք ու պատմիչք հաւուցած են մեզի իրրեւ յիշատակ և ծնունդ՝ հին դարերու, հին փառքերու, հիանալի և չլացուցիչ, թանկագին ու պատուական գոհարներն, բեկորներ հայրենի աւանդութիւններուն։ «Երկնէր երկին և երկիր, երկնէր և ծիրանի ծով...։» Ժողովրդական դիւցազներգութեան նմոյշ մ'է սա. ի յարգանս Տիգրանական, Վահագնի քաջութեամբն հռչակաւոր, արիութեամբն հիանալի դիւցազին զոր աստուածացուցին Մեծրայինք և դրացիք և որոյ յիշատակին ընծայեցին Գողթան երգիչներ այս երգը, կամ պաշտեցեալ զօրութեան մը ցօնուած ըլլայ, թերեւս Արեգական— յորում պաշտուեցաւ Մհեր աստուած։ Աստանօր քաղցր է մեզ յիշատակել նաեւ ի պատիւ Արտաշէսի Բ. երգուած գողտր կտորը։ «Հեծաւ արի արքայն ի սեաւն իր գեղեցիկ...։» Ալանաց աչագեղ օրիորդին՝ Սաթինկան գեղն ու հրապոյր արիւնաուչտ պատերազմի դաշտին մէջ իակ կը գրաւէր Հայոց թագաւորին սիրտն, որ գնէ իրեն հարս կ'առնէ և իր սիրոյն, մեծութեան, ու ճոխութեան և հարսին գեղեցկութեանն արժանաւոր ու փառաւոր հարսանիք մը կը սարքէ։ «տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշէսի. տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթենկան։»— Նկարագրութիւն արեւելեան ճոխութեան։ Դարձեալ, «Ո՞ տայր ինձ զծուխ ծխանի, և զառաւօտ նաւասարդի. զվաղելն եղանց և զվաղելն եղջերուաց. մեք փող հարուաք և թմբիկ հարկանէաք։» Հայրենեաց սիրով վառուած արի արքային վերջին օրերուն կարօտոյ զգացումները կը կարդանք այս տողերուն մէջ, նա որ ծխանի ծուխին ու նաւասարդի արշալոյսին մէջ կ'զգար անգամ մըն ալ տեսնել գեղ սարդի արշալոյսին մէջ կ'զգար անգամ մըն ալ տեսնել գեղ չմեռած, ու վայելել՝ սիրած հայրենիքին փառքն ու վայել-

չութիւնը: Այս երգը հայ գուսանք փանդիւռով կը նուա-
գէին . . . :

Բայց այս գոյղն նչխարք ժողովրդական երգերու՝ չեն
բաւեր իրրեւ խուճինչ փաստ ծառայել տոհմային գրականու-
թեան մը գոյութեանը. — Թող չկարծուի թէ այս գոհարիկ-
ներուն արժէքը կուզենք նուազեցնել, ընդ հակառակն զմայ-
լանքի ու գորովոյ զգացումներ ծնուցանող այս չնաչխարհիկ
տաղեր կուռ իմացականութեան և վառ երեւակայութեան մը
արտադրութիւնքն են. բայց ինչպէս ըսինք, ոչ սակայն գրա-
կանութեան մը գրաւականը:

Ժողովրդական աչուղին մտքին ծնունդն են, որոց նման
տաղեր ունին ամեն ոչ զարգացած ազգեր անգամ: Ո՞ր յետ-
նագոյն աստիճան ռամիկ, յետամնաց ժողովուրդ չունի իրեն
սեփական տոհմային երգը, որով իր ցեղին փառքն ուզած է
ներբողել կամ ցաւը լալ, պանծացնել իր քաջը, պանծացնել
նոր լոյս մը որ կը ծագէ, կամ ողբալ աստղ մը որ կը մարի,
Հայրենի հորիզոնին վրայէն անհետացող: Մէն մի ցեղ որ-
քան և աննշան ըլլայ՝ ունեցած է իր զրոյցները, տաղերը,
հեքեաթները. աւանդութիւնները ու առասպելները՝ բնական
երեւոյթներու նշանաւոր դէպքերու, և կրօնական տպաւո-
րութիւններու տակ յօրինուած: Ընտանեկան հանդէսներու,
հարսանիքի, ծնունդու, սուգերու օրերու յատուկ երգեր ու
տաղեր ունի Թափառիկ Սլաւն, և խաչնարած Քիւրան ալ
իր հովուերգը: Այսու ամենայնիւ ասոնք մատենագրական
արժէք չեն ընծայեր:

Ուրեմն պէտք է ընդունիլ թէ գրի գիւտէն առաջ Հայք
չեն ունեցած ազգային գրականութիւն: Արդարև նախ քան
զգիւտն Հայ տառերու մեր առջեւ կ'ելնեն մի քանի հոյակապ
Հայ դէմքեր, գրչի մարդիկ: Արտաւազդ Ա. որդի Մեծին
Տիգրանայ՝ որ դաստիարակուելով Ակիպտոս Մեթրոտոսի քով
յարքունիս իր Հօր՝—Տիգրանայ — եղած է արդարև կիրթ,
հանճարեղ մատենագիր մը որ ըստ Պուլուտարքեայ՝ ողբեր-
գութիւններ, ճառեր ու պատմական երկեր չարագրած է օ-

տարութեան մէջ, այս թագաւորիկ, տարագիր արքայն: Հայ
հոյակապ հանճարի մը հանդէպ կը հիանանք նաև Դ. Դարուն
մէջ: Պարոյր Հայկազն է սա՛ որ այնքան նշանաւոր հանդի-
սացած է ճարտարախօսութեան մէջ. մինչ զի անոր ի պատիւ
արձաններ կանգնեցան Աթէնքի ու Հռովմի հրապարակնե-
րումը: Հռովմ անոր պղնձէ արձանին վրայ սոյն չատ յար-
գալիր վերտառութիւնը քանդակած է. «Դչխոյն քաղաքաց՝
Սրբազին քերթութեանց,» Պերճախօսութեան թագաւոր ան-
ուանելով զինքը. Բայց այս հոյանուն անձնաւորութիւնք ոչ
թէ Հայ, այլ օտար գրականութիւնը մշակեր են: Պարոյր,
ինչպէս և Արտաւազդ Ցոյն մատենագրութեան մէջ է որ կը
վայլի, վասն զի առ ի չգոյէ Հայ գրի ու գրականութեան
Ցոյն լեզուաւ չարագրած են ասոնք երկուքն ալ իրենց եր-
կերը: Այս հազուագիւտ երեւոյթն ալ ընդունելով հանդերձ որ
Հայ ժողովուրդի ի կանուխ ժամանակաց ազգային ինքնագի-
տակցութեան զարթնումի նշանակն ըլլայ, և սակայն կարո՞ղ
ենք միթէ ասոր հետեւցնել թէ Հայը ինքնաբուխ զարգաց-
ման մը պիտի յաջողէր հասնիլ, եթէ վերջ ըլլար օտար յար-
ձակումներէ, խաղաղ և հանգիստ թողուէր իր քաղաքական
կացութեան մէջ: — Ցանդգնութիւն է և միանգամայն ու-
նայնամտութիւն վճռել թէ ծաղկեալ գրականութիւն մը պիտի
կարելի ըլլար ստեղծել ապագայում, մինչ բնաւ փորձն ան-
գամ չենք ըրեր անցեալում: Այլ, ա՛յս ալ կարօտ էր հիմնա-
կան և զօրաւոր յեղաշրջումի մը զոր յարդիւնս ածեց գրոց
գիւտը, որ սա ալ անուղղակի արդիւնքն է Աւետարանին
և զոր կը պարտինք Մեսրովպայ որու անունէն անբաժան է
և Սահակ:

Ասոնք երկուքն ալ հոյակապ անձնաւորութիւններ ստեղ-
ծիչներն են Հայ գրականութեան:

Մեսրովպ՝ Տարօն գաւառի՝ Հացեկայ գիւղէն վարդան
անուն անձի մը զաւակ որ ի մանկութեանն Հելլէն դպրու-
թեան վարժ, նախ Արշակունեաց արքունիքին մէջ դիւանա-
դպրի և զինուորականի պաշտօն կը վարէ միանգամայն. քայ

համբա ըլլալով վինուորական կարգերու և ապա հրաժարելով աչխարհական փառքի մեծութենէն կը թողու չքեղութիւնն արքունեաց և կը նուիրէ իր անձը հոգիներու փրկութեան։ Վանական կարգը կընդդրկէ և ասպարէզ կ'ընտրէ իր գործունէութեան Գողթն գաւառը և Սիւնեաց նահանգը ուր առաքելին հեթանոսութեան հետքեր չէին խպառ ջնջուած։ Եւ ուր տեսնելով երկրին բնակչաց վայրենութիւնն, սուր և թափանցող մտքովը իմացաւ դի աւերիչ ազիատութիւնն իր երկաթի ճիրաններուն տակ կը ճնշէ, կը կաչկանդէ միտքերը, կ'ուզէ Աւետարանի լուսով լուսաւորել խաւարը միտքերուն, քարոզելով անդուլ, անդադար, գիւղէ գիւղ, քաղաքէ քաղաք չրջելով և ուսուցանելով։ Քրիստոնէական կրօնի վսեմ ճշմարտութիւնները տարածելու պաշտօնի կիրառութիւնն մէջ սակայն մեծ դժուարութիւն մը կար։ Որքան ալ բանիւ բերանոյ վարդապետին, միւս կողմանէ սակայն եկեղեցական պարտամունքն Ս. Գրոց ընթերցուածք օտար — Յոյն և Ասորի — լեզուներով կը կատարուէին և ժողովուրդին՝ ըստ որում չէր հասկնար այս լեզուները, եկեղեցւոյ վարդապետք և հարք պարտաւորուած էին նախ կարդալ, ապա թարգմանել Հայերէնով, ինչ որ բացատրուի վերծանող բառով։

Առանց Հայերէն լեզուի սեփական նշանագրերու Ս. Գիրքը Հայացնել և ժողովրդեան մատչելի ընծայել անհնարին նշած էր։ Այս դժուարութիւնը հարթելու և քրիստոնէութիւնն ընդհանրական և տեւական ընելու անչէջ եռանդն որ կը լափէր սիրտն ու հոգին Մեսրովպայ, Հայ տառերու գիւտի հնարքն յղացաւ անոր մտքին մէջ։ Աստուածային նախանձախընդրութեամբ վառուած այս Ս. անձը, գիչեր ու ցերեկ անհանգիստ փութաց իր այս խորհուրդը յայտնելու Հայրապետին։ Եւ որքան ներքին գոհունակութիւն զգաց երբ իմացաւ թէ նոյն ինքն Հայրապետին ալ նոյն վսեմ զգացմամբ տոգորուած այն բարձր խորհրդով ու տենչանքով համակուած՝ յօժարակամ իր օժանդակութիւնը կը խոստանար, և որքան տւրախալի և երանական է, երբ աչխարհին իչխանն ալ —

վառամչապուհ բարի արքայն Հայոց — կը հաւանի և աջակցիլ կը խոստանայ, անխնայ՝ կը բանայ արքունի գանձարանը և կը տրամադրէ հարկաւոր նիւթականը՝ ձիրագործումն բաղձացեալ նպատակին։

Սոյն գունակ վերանորոգութեան մը պէտքը, այս աստիճան մեծագոյն առաջնորդութեան մը հարկը, վերջապէս այսքան նչանակելի և յոյժ դժուարին ձեռնարկին պահանջքը եկեղեցին էր որ անդրաժչտօրէն կ'ղդացնէր Աղգին, և Աղգն ալ միահամուռ կը հաստատէր, կը հաւաստէր այս կարիքը։ Աղգին լրութիւնը հաւանած ու փափագած էր։ Մանաւանդ «քաղաքական մեծ պատճառ մը և հարկն ալ կերեւէր, այն է, իչխանական զօրութիւնը տկարութեան նչաններ սկսած էր ցուցնել Պարսիկ Տէրութեան քաղաքական աղդեցութեան տարածուելովն, որ ապագային սպառնալիք մը կրնար ըլլալ ոչ միայն աղգային, քաղաքական ինքնիչխանութեան, այլ և կրօնի տեսակէտէն և յոյժ վտանգաւոր։ Ուստի այժմէն կը տեսնենք որ կրօնի պահպանութիւնը՝ բացարձակապէս կ'ապահովէ աղգային ինքնուրոյնութիւնն ու գոյութիւնը։

Այս չատ իրաւացի և բանաւոր նախազգուչութիւնն ու երկիւղ զոր դարուն հայրենասէր հոգիներ զգացին՝ արդարացաւ մերձաւոր ապագայի մէջ։ Այսպիսի և ամեն հաւանական վերտնաս վտանգէ աղգն ապահովելու կարիքը՝ Մեսրովպայ և Սահակայ նման վսեմ զգացումներով, բարձրագոյն գաղափարականով օժտուած պաչտելի անձնաւորութիւններ կարող են ղգալ և ունենալ, սոյն արբազան պարտականութեան գիտակցութիւնը։ Թագաւոր, Հայրապետ և Մեսրովպ ազգին հոգեւոր դաստիարակութիւնը հաստատուն հիման վրայ դնելու խորհրդով գրաւուած, յարքունական քաղաքին, ի վաղարչապատ ժողով կը գումարուին և իմաստուն խորհրդով կը հաւանին և կ'որոչեն այս դժուարին գործը յանձնել Մեսրովպին՝ որ արդէն յանձն առած էր յօժարութեամբ։

Նախ քան զամենայն լսած ըլլալով որ ի Միջագետս

Դանիէլ անուն Ասորի Եպիսկոպոսի մը քով՝ Հայ նշանագրեր գտնուած են, վասնիզ անուն փութաջան և իմաստուն իշխան մը կը ղրկուի արքունական տունէն հարկաւոր յանձնարարականներով առ Դանիէլ: Սա կը յանձնէ իր քով գըտնուած նշանագիրները, հրահանգելով նաեւ թէ որպէս պէտք է հեգել տառերը: Իշխանը կը դառնայ Հայաստան: Սահակայ և Մեսրովպայ կարգադրութեամբ մանուկ աշակերտներ կը ժողովեն՝ վարժեցնելու համար՝ բերուած տառերու հնչիւնը սորվեցնելու համար, բայց երկու տարուան երկար փորձէ ետքը կ'զգան ցաւ ի սիրտ թէ ընդունայն եղած է այնքան վաստակն, ու աշխատանքն ապարդիւն, զի տառերն անյարմար էին Հայ հնչումին:

Նոր ջանք, նոր մտածում, անհրաժեշտ հարկ զգացուցին Մեսրովպին՝ անձամբ երթալ առ Դանիէլ: Մտացի աշակերտներէն մի քանին ալ ընկերք առած, հասաւ Միջագետք՝ ուր բաւական տեղն մնաց, բայց չկարենալով նոր ծանօթութիւն մը յաւելուլ չատ արամեցաւ այս անյաջողութեան վրայ. հոգն ու խռովք յուզեցին անխոհեմ վարդապետը որ սակայն չդիտեր յուսահատիլ: Լսեց որ Եդեսիա Պղատոս անուն հանճարեղ և բարեմիտ գիտուն մը կայ որ մխիթարական նոյն քաղաքի դիւանին վերակացուն էր, ուստի անոր խորհուրդին դիմեց: Պղատոս—Հեթանոս ճարտասանն իմանալով Մեսրովպէն Հայ լեզուին հանգ սանդքը՝ չատ աշխատեցաւ գտնելի վարդապետը բայց դժբաղդաբար չյաջողեցաւ և խոստովանելով իր անզօրութիւնը՝ յուսադրեց սակայն զՄեսրովպն և խորհուրդ տուաւ անոր երթալ Փիւնիկէ իր վարդապետին՝ Եպիփանու քով, յուսալով որ նա պիտի կարենայ բաւարարութիւն տալ անոր բաղձանքներուն: Այս պատճառաւ յանձնարարական թղթեր առնելով թէ՛ Պղատոսէն և թէ՛ քաղաքին Բաբելաս անուն Եպիսկոպոսէն՝ կ'անցնի Փիւնիկէ: Այլ աւա՛ղ, հոն ալ ձեռնունայն կը մնայ, ըստ որում Եպիփան ցայնժամ վախճանած էր:

Զօրաւոր հաւատքը, հաստատուն կամքը դեղևիլ, կա-

սիլ չգիտէ: Եպիփանու աշակերտը, Հռոփանոս՝ մեծ համբաւ հանած էր, իբրև ժառանգ իր վարդապետին հանճարոյն և ճարտարամտութեան և առանձնացած էր Սամոսատ քաղաքը: Մեսրովպ կը փութայ հոն, անխոնջ ուղեւոր, միչտ զօրացած ի տխրութեանն, յուսով յաջողութեան, բայց, հոս ալ կ'ըլլայ իր դաժանակիր աշխատութիւնն ապարդիւն: Ա՛լ մարդկային հնարագիտութենէ յուսահատ՝ աստուածային օգնականութեան վրայ կը դնէ իր բոլոր ակնկալութիւնը: Ժամանակակից և ուսուցապատում պատմիչներու տանք խօսիլ այս աժանդակ աշխատութեան արդիւնք՝ զրի գիւտի պատմութեան վերջին խօսքը:... «Անտի ի Սամուսական քաղաքն գումարէր և նորա իւրովին հաւատարօքն... որում պարգեւէր իակ վիճակ յամենայնորհողէն՝ Աստուծոյ... ծընեալ ծնունդս նորոգ և սքանչելի՝ սուրբ աւրհնի իւրով՝ նշանագիրս հայերէն լեզուին և անդ վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ և կարգեալ յօրինէր սիղոբայիւք և կապօք...: Անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն Հելլենական դպրութեան՝ Հռոփանոս անուն գտեալ՝ որով զամենայն ընտրութիւն նշանագրոյն, ընդրագոյնն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն մրանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ ի թարգմանութիւն դառնային հանդերձ արամբք, երկու աշակերտօքն իւրովք՝ որոյ առաջնոյն՝ Յովհան անուն կոչէին յԵկեղեաց գաւառէն և երկրորդին՝ Յովսէփ անուն ի Պաղնական տանէն:» (Կորիւն)

«Մեսրովպայ օգնականութիւն ի Բաբելասէ գտեալ և անցեալ ընդ Փիւնիկէ՝ ի Սամոս գիմէ, քանզի Եպիփան վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հռոփանոս, հրաշալի արուեստին Հելլէն գրչութեան, որ ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրովպայ և յայտ եւս անչահ մնացեալ, յաղօթս ապաւինի և տեսանէ. ո՛չ ի քուն երազ և ո՛չ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երեւութացեալ Հոգւոյն Թաթ՝ ձեռին աջոյ գրելով ի վերայ վիմի, զի որպէս ի ձեռն վերջք գծին կուսակ-

եալ ունէր քարն և ոչ միայն երեւութապաշտ, այլ և հանգամանք ամենքին, որպէս յաման ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ և յարուցեալ՝ յոչէիցն եառեղծ գնչանագիրս մեր հանդերձ Հառւփանոսիւ, կերպաձեւեալ զգիրս առձեռն պատրաստ Մեսրովպ՝ փոխադրելով զՀայերէն աթոռութեան ըստ անսայթաքութեան սկզբայիցս ի Հելլենացւոյն,» (Փարպեցի)։—

Այսպէս Կորիւն և Փարպեցի, ինչպէս նաև Մ. Խորենացի ազգ. պատմիչք... գերբնական եղանակով մը հրաշակերտած՝ կը նկարագրեն մեր գրերու գիւտը՝ զոր ըրած է Մեսրովպ իր յափշտակած մտքին սեւեռումին մէջ, և Հառւփանոսի օժանդակութեամբ վայելուչ ձեւեր տուած է տառերուն և վերջապէս պահուած ըղձիցն յաջողութեամբ կը վերադառնայ ի Հայաստան ուր զինքն կ'ողջունեն ու կ'ողջագուրեն ուրախութեամբ մեծաւ արքայն և Հայրապետն որ հաւատարիմ կը մնայ իր խոստմանն յօժանդակութիւն «յերբիւրելով և զիւրաքնոր ճանապարհն ցուցանելով – երանելւոյն Մեսրովպայ — կարգաւորութեան գրենոյս և հեղինակին ուղղաձայնութեան՝ տալով նմա օգնականս... որք էին սակաւ մի և նոքա՝ որպէս երանելին Մեսրովպ մեծաւորեալք ի յունաբէն հեղինակն։»

Չհեւանալու համար մեր նիւթէն կը հրաժարինք զբաղիլ այս հարցով թէ նոյն տառերը զորս գտաւ Մեսրովպ, մեր այբուբենի ամբողջութի՞ւնը կը կազմէին թէ մի մասը կամ միայն ձայնաւորները, և կամ յառաջ քան զՄեսրովպ Հայք ունեցա՞ծ են ո՛ և է նշանագրեր, որք կորսուած ըլլան։ Զայս թողելով բանասիրաց ուսումնասիրութեան, որք արդէն պարապած են յայժ. կը համառօտենք. յայտնելով անգամ մը եւս թէ, Մեսրովպ և Սահակ, ամբողջ անբաժան, գործակիցք, գիւտի գրոյ կարեւորագոյն և կենսական գործոյն մէջ ունեցան մեծ և բազմաչահ բաժին աշխատութեան։ Մին եղաւ հնարող և ձեւակերպող, միւսն ձայնն ու հնչիւնը տուող, որով երկոքին են հաւասար, համապատիւ, ամբողջ ազգին երախտագիտութեանն արժան ի մտաւ

լուսաւորիչն, պաշտելիք դարուց ի դարս բովանդակ Հայ սերնդեան։

Գրի գիւտը յաջողած էր։ Այժմ կը բացուէր ասելի ընդարձակ գործ մը, այս էր Ս. Գրոց թարգմանութիւնն, ուրուն լինչպէս լրիւք անհրաժեշտ պէտքը ծնունդ տուած էր գրի գիւտին։ Այս գործն եւս ի գլուխ հանելին երկոքին մեծ անձնաւորութիւնք օգնական աշակերտներու աշխատակցութեամբ։ Պատմիչք յայտ եւս ընդարձակօրէն և մի քիչ չփոթելով կը յայտնեն թէ որո՞նք մանաւանդ մեծ բաժին ունեցած են ի թարգմանութեան Ս. Գրոց։ Թէ ի՞նչ օրինակ—բնագիր—ունէին իրենց առջև—յո՞յն թէ ասորի։ Ըստ Կորեան «ի թարգմանութեան դառնային հանդերձ արամբք երկուք աչակերտօքն իւրովք,» եկեղեաց գաւառէն Ցովհան տանուն և Պաղտնական տունէն Ցովսէփ անուն աշակերտներուն հետ Մեսրովպ թարգմանած ըլլայ. «սկսեալ զառակացն Սողոմոնի։» Բայց այս հաւանական է ի միջոցս կատարած առաջին փորձն ըլլալ, որ չյաջողեցաւ առ սակաւութեան գրերուն։ Ինչ յետոյ կ'ըսէ, «իսկ երանելւոյն Սահակայ գհեղեցական գրոց գումարութիւնն կանխաւ Ցունական բարբառոյն ի Հայերէն դարձուցեալ»։ (էջ 19—33) Հոս Ցունական բնագրէն թարգմանութիւնը Սահակայ կ'ընծայէ։

Գալով Խորենացւոյն, սա եւս Մեսրովպայ կ'ընծայէ ասելով «իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռնարկեալ» «խորհրդապար սկսանելով, յԱռակաց՝ բովանդակ գ22—գքսանեւերկու—յայտնին և զնոր կտակս յեղուլ ի Հայ բան»։ Ցետոյ՝ երբ առաքելութենէ կը դառնայ, ըստ որում իբրև չրջուն քարոզիչ «անդուլ, անդադար կը չրջագայէր ընդ գիւղս և ընդ քաղաքս Սիւնեաց աշխարհին, «գանձնէ զմեծ Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յԱսորւոյն, յոչ լինելոյ Ցունի»։ (Խոր. 4. ԾԳ.—ԾԴ.) որով երկուքին ալ աշխատութիւնը կը հաւասարէ ի գործ թարգմանութեան։

Իսկ Ղազար Ս. Գրոց ամբողջին թարգմանութիւնը կ'ընծայէ Ս. Սահակայ զոր կը գրուատէ իբրև քաջ յունագէտ.

նշանաւոր գիտնական, և այս է հաւանականագոյնն, «որ յոյժ առաւելեալ անցուցանէ վարժիւք զբաղում գիտութիւք Յունաց, եղեալ կատարելապէս հմուտ երգողական դասից և հնոտորական յորդասաց յայնմարանութեան: Եւս առաւել տեղեկացեալ փիլիսոփայական արուեստից ցուցանէր»: (էջ 47) Յորինուածոյն այս խօսքին վրայ թէ «Մեծն Սահակ ի Թարգմանութիւն պարապեալ յաստրուց, յոչ վինելոյ յուշնի,» կը կարծուի թէ կրկին Թարգմանութիւններ եղած ըլլան, նախ ասորէնի և ապա յունարէնի վրայ. բայց այս ենթադրութիւնը հաւանական չէ, քանզի ասորականն որ հնագոյն օրինակն է որ Եբրայական բնագրին համամանան է և անկէ բղխած, մին Թարգմանուելէ ետք, ի՛նչ հարկ կար աւելորդ աշխատութեամբ կրկին յունականէն Թարգմանութեան ձեռնարկել, և քանի որ արդի—ինչ որ այսօր ի ձեռին ունինք — Հայ Աստուածաշունչը՝ Եօթանասնից կոչուած, Յունական օրինակին ճշգրիտ Թարգմանութիւնն է, ուրեմն մի անգամ և ևթ Թարգմանուած է Աստուածաշունչը: Այսու հանդերձ Թարգմանիչք ի՛նչ ի՛նչ տեղեր՝ ի Թարգմանելն իւրեանց կրնան բաղդատութիւններ ըրած ըլլալ ասորականին հետ զոր իրենց քով կրնային ունենալ: Ասով բացատրուած կ՚ըլլան եթէ երբեք ի՛նչ ի՛նչ ասորական հետքեր կան ի Թարգմանութեան Ս. Գրոց: Եւ ըստ որում Ս. Մեսրովպ ի քարոզութեանն միշտ չրջուն կեանք մ՚ունեցած է իբրև Աւետարանի առաքեալ և քանի որ Ս. Սահակ էն ձեռնհաս անձնաւորութիւնն էր իր ճոխացեալ հմտութեամբն ի Յոյն լեզուի, որպէս և էր քոյր Պարսկագէտ, սա ինքն ձեռնարկած է և արդիւնաւոր յաջողութեամբ ի գլուխ հանած Ս. Գրոց Թարգմանութիւնը՝ անչուշտ օժանդակութեամբն ուրիշ հեղինակագէտ աշակերտներուն, ինչպէս Եղնիկ և ուրիշներ: Այս կը հաստատուի այսու որ «Մեսրովպ և իրեն օգնական պատուական քահանայք գինքեանս անբաւական զգալով Աստուածաշունչի Թարգմանութեան նման կարեւոր և ընդարձակ գործի մը, նախաբարներուն հետ ի միասին Թագաւորին կը դիմեն և ամենքը միաբան կը խնդրեն Սահակէն «արկանել զանձն յաշխատութիւն հոգեւոր և Թարգմանել զաստուածաշունչ կաւակարանս ի յոյն լեզուաց ի հայ բառբառ:» Փարպեցի էջ 5)

Ս. Գրոց Թարգմանութեամբն ի հարկէ չպիտի բաւականանային, հետեւաբար ձեռնարկեցին մէկ կողմէն ընդհանուր հեղինակութիւններու, գրելով եկեղեցական կանոններ, աղօթքներ և չարականներ—թանկագին գոհարներ սոսմայինոսկի գրականութեան,— միւս կողմէն չարունակեցին Թարգմանել Յոյն և Ասորի եկեղեցական հարց գրուածներն, ինչպէս որ այս առթիւ աշակերտներէն մի քանիսը յԱսորիս ղրկեցին:

Հայաստանի ամեն կողմերն հետզհետէ հաստատուեցան կրթարաններ, որոց համար ուսումնասէր և բարեյօժար ու պատրաստ էր իսպառ դնելու իր արքունական ճոխութիւնը. գանձարանը բացած էր վարժարաններուն համար ուր պիտի ուսանէր ազգ. մանկտին ոչ միայն ազգային, այլ և Յոյն, Ասորի ու Պարսիկ լեզուները. «Եւ տարեալ ի գլուխ Ս. Հայրապետին Հայոց զգործ մեծ հոգեւոր վաստակոյն. կարգեցան յայսմհետէ վազվազակի հօտին ուսմանց, բազմավաստակ գործոց, ել եւ ելս առնելով զմիմեանսիք, զարդարեցան պաշտամունք Ս. եկեղեցւոյ, յորդորեցան բազմութիւնք արանց և կանանց ժողովելոց ի տաճս Փրկչին և ի ժողովս մարտիրոսաց:... Հանապազաբուղխ հոսէին վաստակք յաստղային մեկնութեանց, որք զծածուկս մարգարէից բերելով ի յայտնութիւն, սեղանս ամենալիցս հոգեւոր խորհուրդս զնէին առաջի ամենայն ժողովրդեան, յորոց ճաշակեալ խմաստասիրդիր մարդոց՝ քաղցրանան իբրեւ նոցա բան քանի Սաղմոսերգուին քանք վարդապետութեան քան զիսաղիսիս մեղու:... Լցաւ երկիրս ամենայն Հայոց գիտութեամբ Տեառն ի հոգեւոր վաստակոց Ս. Հայրապետին Սահակայ իբրև զջուրս բազումս որ ծածկեն զծով:» (Փարպ. ԺԱ. էջ 48)

Այսու չբաւականանալով՝ ընտրեցին յառաջադէմ աշակերտ-

ներչն վաթսունի չափ ու դրկեցին Կեսարիա, Հռոմ, Բիւզանդիոն, Աղէքսանդրիա, Եդեսիա և Աթէնք՝ յորս ծագկեալ էին արուեստք ու գիտութիւնք՝ զարգանալու համար յուսմունս պէսպէս և կատարելագործելով ուսումը, գիտութեան առատ պաշար ամբարած պիտի դառնային ի հայրենիս: Այս պատանիքն «ուշեղս և քաջուս վարկաճան. երկարոգիս ըստ խորհուրդոյն,» պիտի ծաւալէին իսիւրեա Հայաստան աշխարհի լոյսը հոգեւոր ճշմարտութեանն Աւետարանի և իմաստութեան: Այս մեզ մեր նուիրեալ ազգայինները. աւա՛ղ, քիչերու անունները ծանօթացուցած է մեզի պատմութիւնը: Սակայն բաժնուած երկու կարգ. եւեց ու կրտսեր թարգմանիչք՝ անուանով. հայրենասէր հոգիներ, վառուած բորբոքած ազգին ծառայելու, օգտակար ըլլալու բուռն ախոյեանով, ճանապարհի ամեն գժուարութիւններու յոգնութիւններու դէմ խիզախելով «գումարէին, հանդերձէին, յաղթանակէին, երկայնաձիգ ճանապարհ հորդէին, ի ծովս լնթանային, ի թիւս թիւթեւս թռչէին, յերիվարս վայտակերտս ելանէին, ի սատնուտ դաշտս անհատատս յածէին, զմահ քան զկեանս միչտ ընտրէին, աներեւոյթ նպատակի ուշ դնէին:» Սակայն անյագ աշխատասիրութիւնք և նշանակելի յառաջդիմութիւնք՝ որով գերազանցեցին նոյն իսկ քան զերազոմս Բիւզանդական իմաստնոց՝ զիրենք նախանձելի հանդիսացուցած են: «Ժրաջան էին, աբնէին, աշխատէին, վարժելով, վաստակելով, պատրաստելով զանձինս յերկս օգտակարս և ի գործս չահաւէտս: Ոմանք զատուիկ գծագրութիւնս չհատարեալ, ոմանք զիմաստս հատաքեալ զուսումնական, զբնաբանական, զերկրաչափական, զհամարողական. զերաժշտական. զաստեղաբաշխական, զքերականական և զքերթողականն, զգործնական և զռազմական իմաստասիրութիւն, ոմանց հատատրեցին գիտութեամբք, քան զոմանս վերագոյնք երեւեցին, ոմանց զարմանալիք թուէին... լնդ ոմանս գասէին քննութեամբ, հարցասէրք, բանասէրք, լնթերցասէրք»: Ահա այսպէս Հայ գրականութիւնը կը ծներ եկեղեցւոյ ծոցին և պիտի

լուսաւորէր համատարած Հայաստանը բարոյական և իմացական լուսով՝ պարգեւելով մեզ գարուց ի գարս հոյակապ հանճարներ, աննման Սահակներ. անձնդիր Մեսրովպներ, իմաստասէր Եզնիկներ և հմտալից Դաւիթ մը՝ անյաղթ յիմաստասիրութեան, Կորիւն մը, Խորենացի մը, քերթողահայր, հայրենասէրն Եղիշէն, Ղազարը, Մամբրէն, որք փառքըն եղան ոսկի գարուն, լուսաչողչող Համաստեղութիւնը Հայ մատենագրութեան: «Ցայնմ ժամանակի երանելի, ցանկալի աշխարհն Հայոց անպայման սքանչելի լինէր»: (Կորիւն) և յաջորդաբար ծօծնեցորդ գարուն Կոմիտաս, տասներորդ գարուն Նարեկացին, տասներկորդ-ուն Շնորհալին, իւրաքանչիւրն օժտուած մտքի ու հոգւոյ բարձրագոյն, ազնուագոյն ձիրքերով, արթուն հսկողներ, ժիր մշակներ՝ Աւետարանի անդաստանին, բարոյական սիւներն ազգութեան և գրաւականքն ազգ. գոյութեան պահպանման, զի առանց սոսց ազգն ոչ կրնայ իր էութեամբ պիտի կանուէր՝ բարձրամբ մեր քաղաքական իշխանութեան—անտարակոյս Պարսից սիրապետութեան սև անգունդին մէջ անյիշատակ: Եւ աւա՛ղ, ևթէ ագիտութիւնն ու չարակամութիւն, հեռ՞ու նախանձ և երկրին քաղաքական ողբալի կացութիւն չվլաէին անոնց թռիչքն արծուաթև, ա՜հ. Հայաստան իսկապէս պիտի լինէր նախանձելի և «Նանուրց հիւսիսականաց վհատոյն»:

Այո՛, ագիտութիւն և նախանձ որոց դառն ու դաժան հալածանքէն վշտահարեկ պատմագիրը կ՚ողբայ ցաւագին, երբ Բիւզանդիոնէն վերադարձին ցաւօք կը տեսնէ որ Ս. Հայրապետը վախճանած, որոյ մահուան գոյժը արդէն լսուած էր ի Բիւզանդիոն, և անոր իբր հետեւանք Հայ ժողովուրդն անհովիւ հօտի մը թափառական և անմխիթար վիճակին առած էր,— ագիտութիւն և նախանձ իրենց դէմ, իրենց ընակիր և եռանդուն չանքերը կը խափանուէին՝ իրենց անունին ու համբաւոյն նախանձորդներուն չարութեամբ արգելքներէն: Ի դէպ եւեալ էր իրենց մեծ յոյսն ու ըղձալի ակնկալութիւն՝ որով

կը յուսային Սահակայ և Մեսրովպայ հայրական խնամքը վայելել և անոնց հայրական հովանւոյն ներքև օգուտակարապէս ծառայել երկրին: Այս մեծանուն անձնաւորութեանց մահը սկիզբն եղած էր աշակերտաց երկարատև հալածանքին, ինչպէս նաև երկրին և բարոյապէս և քաղաքականապէս անկումին: Ուստի որքա՜ն արդար և իրաւացի էր Խորենացին իր սրտառուչ ողբերուն մէջ՝ անոնց անմոռաց յիշատակին նուիրուած: «Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ. հանուրց հիւսիսականաց վհատգոյն: Աւաղ, վասն զի յարձաւ քենէ թագաւորը և խոհուն խորհրդականը և ուսուցանողը. խաղաղութենդ վրդովեցաւ, անկարգութիւնն արմատ բռնեց ի քեզ: Կը խղճամ քու վրայ, ո՛վ եկեղեցի Հայաստանեայց, «խորթացեալ ի բարեզարդութենէ բեմին, ի քաջէն զրկեալ հովուէն և ի հովուակէ»: Ո՞վ պիտի առաջնորդէ բանաւոր հօտդ ի վայրի դալարւով և ո՛վ պիտի տածէ զքեզ առ ջուրս հանգստեան: Ոչ ոք կ'զգուշացնէ գայլերէն զքեզ որ ցըրուած, աստանդական կը դնգերիս խոր վիհերու մօտ: «Ու չարունակելով իր ողբը,» մինչ անոնք կ'լսէ, մեր դարձին կ'սպասէին, որ իրենց հրճուանքն ու ուրախութիւնը պիտի ըլլայինք և մենք ալ կը յուսայինք չուտ հանդիպիլ հայրենիք, իրրև հարսանիք, ու առագաստի երգ նուագել ու պար ածել՝ աւա՜զ ի սուգ կը համակինք:

Այսպէս՝ ուսումնասէր մեծ արքային՝ Վռամշապհոյ՝ Մեծ Հայրապետին՝ Սահակայ և անզուգական վարդապետին՝ Մեսրովպայ՝ մահովը եկեղեցին, ազգն ու գրականութիւն՝ կորուսին իրենց պաշտպանները, և թարգմանիչ աշակերտներ տեսնելով այս քայքայումը կ'լսէ պատմագիրը:

«Ողբս առեալ հառաչէին, հալէին, արտասուս աչաց կաթեցուցանէին, ձեռն ի ծնօտի հարեալ ողբային...: Ի զուր ժրացաք, ասէին, ունայնս վաստակեցաք, յանպէտս ջանացաք, ընդ վայր իմաստացաք, յանշահս զեզերեցաք: Աւա՜զ երկայնութեան ճանապարհին, մեծագոյն աքնութեան, յոլով աշխատութեանն, ի ծովու ալեկոծութեանն, ի ցամաքի վաստակելոյն, մեծագին բեռանց կապելոյն: Վաճառականքդ պատրաստ և վաճառականք չեն ի միջի...:» (էջ 270) Իսկապէս փոխանակ քաջալերուելու՝ հալածուեցան ազիտութեան երեսէն այն աստիճան որ վերջապէս չատերը պարտաւորուեցան քաշուիլ ասպարէզէն, և վանքերու ու մենաստաններու խորումը առանձնացած գրական աշխատութիւններ չարունակեցին, ոմանք յօրինելով եկեղեցական չարականներ, ոմանք խմբագրելով խրատականներ և ոմանք պատմագրելով և ազգին անկումը ողբալով»: «Նստեալ լայի զթշուառութիւն աշխարհիս:» (Ղազար Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան)

Արդ պարտ է մանգամ ընդ միշտ ընդունել թէ Ա. Ազգ մը իր գոյութեան իրաւունքը կրնայ ունենալ և պահպանել զայն իր լեզուաւն ու գրականութեամբը միայն: Բ. և ըստ որում գրականութիւնը պարտական է՝ մեր ազգ. եկեղեցւոյն: Գ. Ուրեմն ազգը իր գոյութիւնը կը պարտի եկեղեցւոյն: Չեմ կարծեր որ ոչ մը ողջմիտ անձ ընդդէմ գայ այս բացարձակ իրողութեան, ճշմարտութեան զոր կը խոստովանին և կը հաստատեն ոչ միայն ազգային, այլ և առհասարակ օտար հարցասէրք:

«Հայք, կ'ըսէ Էմէ-Մարթէն. հայերէնագէտ Ֆրանսացին. յաջողեցան վրկել իրենց հաւատքին հետ նաև իրենց ազգութիւնը, մերժելով կամ կիրառութիւնը խափանելով օտար ազգաց սուերու, որոնք արդէն տարածուած էին Իբենց երկրում և որոց բռնադատ գործածութիւնը կրնար կամաց կամաց վերջնք ընտելացնել Զրադաչտական կրօնից վարդապետութեան մերձաւորութեան. կամ անզգալի կերպով յանձնակնին հետ յարաբերութեան մէջ դնելով կամ խառնուելով անոնց հետ ազգային ինքնուրոյն գոյութիւնը վտանգել: Հաւատք և ազգութիւն, լեզու և մատենագրութիւն գոյն իրենց վրկութիւնն ու ապահովութիւնն այն կարևոր գիւտն է անոր համար եղած չանից մէջ: Առանց անոր Հայաստան այսօր պիտի ունենար թերևս այն վիճակն ինչ որ

Ասիոյ այլ և այլ հին ազգեր ու ժողովուրդներ ունեցեր են, այսինքն խոպառ անհետանալ և մնալ միայն պատմական ազգ :» Գէլցէր եւս, Եէնայի համալսարանի պատմութեան ուսուցիչը կ'ըսէ, Հայոց ազգի մատենագրութեան ստեղծիչները են Սահակ և անոր ընկեր ու բարեկամը Մեսրովպ որոյ այր ու բնին գիւտի գնումը Հայերը կարող եղան մատենագրութիւն ունեցող ազգերու կարգը մտնել» :

«Հայ գրականութիւնն իրրև պարգև եկեղեցւոյ ուրիշ նշանակելի հանգամանք մը եւս կը պարզէ մեր առջև, և այս է գրեթէ ասոր զուտ եկեղեցական հանգամանքը : Մեր ազգ. մատենագիրք առ հասարակ եկեղեցականներ եղած են յորոց ոմանց իմաստասիրական, եկեղեցական, պատմական և իրաւական երկերէն մի քանիսը համառօտիւ ստիպուած ենք յիշատակել՝ ըստ որում ազգ. գրականութեան տարցը ի մէջ կը մտնէ :

Սահակ Պարթև Հայրապետ, բացի Ս. Գրոց թարգմանութիւններէն ունի այլ և այլ թարգմանութիւններ և ինքնագիր գրուածներ, կանոնական թուղթ մը վեց գլուխի բաժնուած, զոր ի Վաղարշապատ դումարուած ժողովէն յետոյ հրապարակեց գեղեցիկ և ընտիր չարադրութեամբ ուր կը խօսի եպիսկոպոսաց, քահանայից և ժողովրդոց պարտականութեանց վանական կարգաց, ընդ իրեարս յարաբերութեան և եկեղեցական կարգերու մատակարարութեան մասին : Ժամակարգութիւն Հայոց. եկեղեցւոյ, յորս կան դիչերամուտ չորս քարոզներն ու ալօթքները : Սուտ չարաթի չարականները, մանաւանդ Պարգեւատուն հիանալի կտոր մ'է մաքուր լեզուով, բանաստեղծական հանճարով, գեղեցիկ ու կուռ իմաստով, չարականներու ամբողջութեան պակին պատուական գոհարը :

Մեսրովպի համար Կորիւն կը գրէ թէ ճաշա յառնիտա գոյնս, տիրապատումս, չնորհագեղս, բազմադիմիս ի լուսաւորութենէ և ի նիւթոյ գրոց մարգարէականաց կարգել և յօրինել. լի ամենայն ճչակօք աւետարանական հատուածոյ

ճչմարտութեան... : Մեսրովպի կ'ընծայուի եկեղեցական ծիսարանի կարգադրութիւնը որոյ անուամբ Մաշտոց կ'ըսուի : Աւանդութիւնն իրեն կ'ընծայէ նաև Մեծ Պատոց չարականները և քանի մը համառօտ ալօթքներ : «Բազում թուղթս խրատագիրս զգաստացուցիչս ընդ ամենայն գաւառս առաքէր» : (Կորիւն)

Եղնիկ ունի «զոմ աղանդոց անուն ինքնագիր երկասիրութիւն, սխալ ոսկի գրականութեան գործ իմաստալից և հիմնել որ ոչ միայն իր անձին այլ և ժամանակին պահիւ կը բերէ, գրուած՝ ընդդէմ Զրադաշտական աղանդին՝ Մարկիանի հերետիկոսութեան և Ցունաց իմաստնոց Թիւր վարդապետութեանց և հեթանոսաց : Կը գործածէ հին իմաստնոց դէմ իմաստասէր լեզու և հանճար, հաւատոյ ճչմարտութեան գէնքովը վառել եղծանելու համար անոնց մոլորամիտ դրութիւնը, ի բնականս յայտնած գաղափարները իսկապէս զարմանալի կը թուին, այս բացատրութիւնքը բնական օգնութեացներու մասին արուած՝ լուսնի բակին, ցօղին, արշալոյսի և վերջալոյսի պատուն երկնից կարմրութեան : Ի հնախօսութեան եւս յազգային մատենագիրս նչանաւորագոյնն է, ոչ միայն մեր, այլ և օտար ազգաց հնախօսական տեսակէտէն, երբ կը խօսի ինչպէս մեր Արիստակէս, Վիլապատց, Արծուազգաց, Ծովային և Նհանգաց. նոյնպէս և Պարսից առասպելներու, Զանդիկ ու Մոգութեան կրօնից, և Ցունաց, Հերակլեան արձանի, Համերոսի և Պղատոնի մասին :

Կորիւն, առաջին թարգմանչաց դասէն որ Բիւզանդիոն դրկուած էր թարգմանութեանց պարապելու համար, և որ յետոյ եղաւ Վրաց Եպիսկոպոս՝ իր վարդապետին՝ Մեսրովպայ պատմութիւնը չարադրած է :

Դաւիթ անյաղթ, քեռորդի Մովսէսի Խորենացւոյն՝ մեն վախճան փափկաճաշ, երկարոգի, ուշեղ աչակերտաց՝ Սահակէն ու Մեսրովպէն ընտրուած որ իր ուսմամբն ընկերներուն հաւասար իսկ իմաստասիրութեամբն զանոնք գերազանցած է, և սուղիւ անյաղթ անուան արժանացած, և-

սամեծ Փիլիսոփայ: Այնքան նախանձելի մինչ, Յայնք չու-
զեցին որ Հայ մ'եղած ըլլայ ան որ իր հանճարով և իմաս-
տասէր խօսքերովը կը զարմացնէր ունկնդիրները և կը լռե-
ցընէր վիճաբան հակառակորդները: Սա գրած է Խաչի ներ-
բողը ի պատիւ խաչին՝ ընդդէմ մի քանի խարերայ իմաս-
տակներու որք Խաչին դէմ խօսելով կը պատրէին դիւրահա-
ւանները: Միայն ցաւալի է ըսել որ Դաւիթ՝ Սանմանաց
գիրքը փոխանակ գեղեցիկ Հայարանութեամբ յօրինելու,
Հայ լեզուին դրոյմը իսպառ եղծանած է, յունացած է Հայ
լեզուն անիւթութեամբն Հեղինակին հակառակ իրեն ան-
վիճելի կարողութեանն և ազնուաճաչակ ոճոյն որ կը վայլի
յատակ՝ Խաչի ներբողին մէջ: Եւ մինչդեռ այլուր խակապէս
գեղեցիկս հայացած են Յովհան Ոսկերերան, Բարսեղ Կեսա-
րացի, Կիւրեղ Երուսաղէմի հայրապետներուն գրուածքներն
զորս կընթեռնունք յեկեղեցւոջ:

Գիւտ՝ Դաւթի ժամանակակից, որա վարուց և գիտու-
թեան մասին կը վկայէ Ղազար Փարպեցին. «Այր, լի գի-
տութեամբ՝ հայովս և առաւելեալ յունիւն, յորդասաց բանիւ
և առատաբուղխ վարդապետութեամբ... լուսաւորէր, ու-
սուցանէր բովանդակ ժողովրդոց, բանք իւր նման յորդատաս
անձրեւի՝ զամենայն լսողի ծաղկեցուցեալ պաղաբերէր զո-
գիս:» Հայրապետական պատիւ բարձրացած, այլ չարաչիրա
թշնամիներէ, մանաւանդ Գաւիշոյ Մամիկոնէի անուն ու-
բացեալէն ամբաստանուելով Պարսից Պերոչ թագաւորին
առջև — թէև արդարացուցած է զինք առաջի թագաւորին
աներկիւղ և զարմանալի համարձակութեամբ, բայց վերջա-
պէս զրկուեցաւ հայրապետական աթոռէն: Սա ժամագրոց և
հաւատակաց աղօթից կարգաւորութեան մասնակցած է, քան ա-
րեամ ժամագրի խորագրին մէջ կը յիշատակուի իր անուն:

Յովհան Մանդակունի որ ի ծերութեանն հայրապետա-
կան աթոռ բազմեցաւ, Վահան Մամիկոնեանի յորդորանօքն
յօրինած է. «զքարոզն գիշերի և տունջևան, զկարգ մկրտ-
ութեան և զարկաւագի, զքահանայի և զեպիսկոպոսի և

զօրհնութիւն եկեղեցւոյ և գլխովին զպատարագամատոյցն:
Ասողիկ, Յովհան կաթողիկոս և Կիրակոս մրմնգամայն կը
վկայեն «բազում կարգաւորութիւնս եմոյծ յեկեղեցին,
կարգեաց զքարոզս աղուհացիցն և զաղօթս զերրորդ, զէօր-
րորդ և զինների ժամուն և զեկեղեցւոյ հիմնարկէին...
Զարթուցեալս, զհն գոհանամք աղօթքը: Ասկէց զատ Դուինի
Եկեղեցւոյն մէջ խօսած է առենաբանութիւն մը խիստ պերճ
և զեղեցիկ՝ զոր աւանդած է Փարպեցին իր պատմու-
թեան մէջ:

Եղիշէ՝ կրասերագոյն Թարգմանիչներէն՝ որ թէպէտ վար-
դապետ կը կոչուի, այլ նա ինքն համանուն եպիսկոպոս Ամա-
տունեացն է՝ յիշուած՝ Ամրատատ գումարուած եկեղեցա-
կանաց ցանկին մէջ, սա Հայաստանի թշուառութեան ականա-
տես, աղիողորմ արտասուօք կը նկարագրէ Վարդանանց պատ-
մութիւնն՝ այնքան կենդանի, կրակոտ ոճով մը զոր անհնար
է կարդալ հայու մը առանց զգածուելու խորապէս, առանց
յուզուելու և հառաչելու: Նա ինքն՝ Վարդանի դպիր և նոյն
իսկ ինքն ի պատերազմին եւս անկէ անբաժան և ընդ նա-
խարարն ի դուռն Ցազկերտի, ըստ որում ինքն կը վկայէ:
«Ես ինքնին անձամբ ի տեղւոջն պատահեցայ և տեսի և
լուայ զձայն բարբառոյ յանդգնաբար խօսելոյ:» Տեսնելով
քաջն Վարդանի և այլոց առաքինեաց նահատակութիւնը,
հայրենեաց թաւալումն ի դժնդակ աղէտս, կանքը դառն
ու աչխարհ յոյժ մթին թուեցան անոր որ ընտրեց՝ օրերուն
ինացօրդը յաւուրնեանութեան անցունել, քաչուեցաւ Մոկաց
լեռներու մէջ ժամանակ մը, ապա Ուչտունեաց գաւառում
կնքեց իր վերջին օրը: Պատմութենէն զատ ունի նաև միանա-
ձայնց ճառը զոր գրած է առանձնական կեանքին մէջ: Մեկ-
նութիւն Ցհտուց և դասաւորաց: Մեկնութիւն Տէրունական
աղօթից, այլ և այլ ճառեր և մի քանի աղօթքներ:

Մովսէս Խորենացի, հայր Հայ պատմագրաց, բարգաւած
և բեղուն միաբ յազգային բանասիրութիւնս, քեռորդի
Մեսրովպայ, մին ուչիմ, հանճարեղ, փափկաճայն մանկանցն

որ Սահակի և Մեսրովպայ հրամանաւ ճանապարհորդեց ի Սիւնիս, յեդեսիա, ի Բիւզանդիոն, յԱթէնս, ի Հռոմ, յԱնտիոք, ի Պաղեստին, և յԱղէքսանդրիա՝ ընդարձակելու համար՝ իր հմտութիւնը, և որ քննեց մատենադարանները ու գրքերը և եղաւ արդարև գերագոյն բանագէտ մը, որոյ հմտութեան, ճարտասան լեզուին և խմաստութեանը վրայ հիացած՝ Մարկիանոս կայսրն, «ո՛վ Մովսէս, յաչս ամենեցուն ընտրեալ բանք բերանոյ քոյ, կ'ըսէր — որպէս զառաջին ի Հռետորաց, և դու կարի քաջացար յոյժ։» Սա բնաւ ձեռքէն գրիչ վար չէ ձգած, իր կեանքն իսպառ ուսման նուիրուած, որոց երկասիրութեան մեծ մասը թարգմանութիւններ են եղած, ինչպէս ինքն կ'ըսէ, «Այր ծեր և անպարապ ի թարգմանութենից։» Աստից կարող ենք հետեւցընել թէ ե. Դարու Յոյն և Ասորի լեզուներէ թարգմանութեանց մեծագոյն բաժինը Խորենացւոյն է, թէև չկարենք հաստատապէս որոշել թէ ո՛յք իրենն են։ Ինքնագիր երկասիրութեանց առաջին տեղը կը գրաւէ Պատմութիւնը, աշխարհածանօթ, գնահատ լեզուներու թարգմանուած գիրքն զոր յօրինած է Սահակայ՝ Բագրատունեաց իշխանին փափաքանօքն զորոյ եռանդն հոգեւոր և կիրթ ճաշակն ու ուսումնասէր ցանկութիւնը կը պանծացնէ գրքին առաջին տողերուն մէջ։ «Զանազան խոհացմունս ի քեզ աստուածացաւն չնորհաց և զանդուլ հոգւոյն ի վերայ քո իմացուածոցդ չարժմունս ծանեաց ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս, յառաջ քան զմաքմնոյդ՝ զնոգւոյդ ընկալեալ զծանօթութիւն... վասնզոյ և ոչ միայն գովել արժան է զքեզ, այլ և ի վերայ քո աղօթել առ ի լինել քեզ միշտ այսպիսի։» Մանր գործերն են գիրք պիտոյից, ճարտասանական ուսման վերաբերեալ հրահանգներ պարունակող։ Պատմութիւն Սրբոյն Աստուածածնի եւ պատկերի նորա. Հոգեաց վանքին մէջ գտնուած պատկերին վաւերական պատմութիւնն է։ Ներբող ի Ս. Հռիփսիմէ, հրաշագեղ կտաւին և ընկերացը դրուատիքն է, վառ և աչքառոյժ բացատրութեամբ, ճառ Վարդավառի. Մամբրէ վերածանող կրտսեր եղբայր Խորենացւոյն, վերծանող կ'ըսէին թարգմանիչները. Ս. Գիրքը բացատրողները։ Իր գնահատ երկասիրութիւնէն մեզ հասած են միայն Ղազարու Յարութեան, Քրիստոսի յերուսաղէմ մուտքին վրայ գրած երկու ճառերը։

Ղազար Փարպեցի, Մամիկոնեանց ազնիւ նախարարական տունին մերձաւոր ազգական ըստ իւր յիշատակութեան առ Վահան Մարզպան՝ գրած Թղթոյն մէջ. «Ի Դրան Աչուչայի մնուցանէր մայրն ձեր օրհնեալ Անոյշ-Վռամ ըստ իւրեանց հոգեհարութեան և զմեզ ընդձեզ և որպէս զձեզ։» Աստի կ'երեւի թէ իր նախնական դաստիարակութիւնն տուած կ'ըլլայ Աչուչայ Բզնեխին տանը մէջ որ Վահանայ Սանոյշ-Վռամ հօրքրոջ հետ ամուսնացած էր։ Սա եւս որպէս Եղիշէ ականատես Հայաստանի Թշուառութեանց և ազատից. չկարենալով հանդուրժել կ'երթայ ի Սիւնիք և հոն կ'անցնի երկու տարի. ինչպէս ինքը կ'ըսէ. «Զձմեռն ի քաղքայրի առ աւն միում հոչակելոյ ի բնակչացն գաւառին յամենայն կրօնաւորութիւնս. Յորում անուն էր Մովսէս. և տէրին անձուկ, և զամուսն, յաղագս ազգին քահանայական աշխարհին Տէր Մուշէ տանէր զնա առ ինքն ուր և լինէր ի հովս։» Երբ Վահան Պարսից Վաղարշ Թագաւորէն մարզպան կը կարգուի Հայաստանի. Վահան կ'տանիլ զՂազար՝ գրի առնուլ ժամանակակից դէպքերը։ Փարպեցին իր պատմութիւնը կ'սկսի՝ Արշակունի Թագաւորութեան երկուքի բաժնուելէն, արեւմտեան մասը՝ Յունաց և արեւելեան մասը՝ Պարսից իշխանութեան ենթարկուելով, և կը չարաչարէ՝ պատմելով Վռամշապուհի, բարի Թագաւորին. Սահակայ ու Մեսրովպայ բարիքներն զորս ժամանակ մը վայելեց ազգը յետոյ Արտաշէս արքային զեղծ վարքը ու նախարարաց ամբաստանութեանն հետեւանօք իսպառ կործանումն Արշակունի հարստութեան, Սահակայ և Մեսրովպայ մահը. յետոյ Վարդանանց հրաշալի յաղթանակը, Ղեւոնդեանց նահատակու-

թիւնը՝ համառօտիւ, վերջապէս զԻւլա Կաթողիկոսէ զամբասանութիւնն ի Թշնամեաց՝ առ Դուռն Պարսից ուր երթալով Հայրապետը զինքն արդարացուց: Ապա Վահան Մամիկոնեանի Պարկաստան երթալը՝ Թշնամեաց զրպարտող ամբաստանութիւնէն զանձն արդարացնելու համար և փառօք վերադարձը ի Հայաստան «այլ ակարացեալ ի հաւատոյն,» զղջումը և վերահին միաբանութիւնն ընդ նախարարան, պատերազմը ի վերայ Պարսից և պատուաբեր դաշնադրութիւնը: Հուսկ Յովհան Մանդակունի հայրապետին գեղեցիկ և պերճախօս առենաբանութեամբը կը հիւսէ իր պատմութիւնը: ⁂

Զ. Դար Բազմաբական ձախողութեանց հետեւանօք Զ. Դարուն՝ Հայ Դպրութիւնն ալ ինկաւ իր ոսկի բարձրութենէն: Քաղաքական յուզմունք, կրօնական խնդիրք վնասաբեր յեղափոխութիւններ առաջ բերին մեզ համար, որով կատեցաւ կանոնաւոր և յաջող ընթացքը Հայ գրչութեան, պի ևկեղեցւոյ հարք ևկեղեցական կարգադրութիւններով զբաղելու ստիպուած, առանձինն՝ մատենագրութեան պարապելու միջոցը պակաս է անոնց, այս ու յաջորդ դարերու մէջ: ⁂ Է. Դար— Է. Դարու մէջ կը հանդիպինք Կոմիտաս Կաթողիկոսի որ Հռիփսիմեանց վկայարանները նորոգելու առթիւ չարագրած է «անձինք նուիրեալք» չարականը, գեղեցիկ ու քնքոյշ փնարերգութիւն, կուսանաց յիշատակին ու փառացը նուիրուած, բանաստեղծութիւն կարուկ, աննման, որ լեզուի մաքրութեան, ոճի յստակութեան տեսակէտով կը գերազանցէ բոլոր յետնորդները: Սոյն դարուն մէջ երեւցած են նաև Յովհան Մամիկոնեան, Սեբէոս Եպիսկոպոս Բագրեւանդեայ, Մովսէս Կաղանկատուացի, Անանիա Շիրակացի, Փիլոն Տիրակացի, Սահակ Կաթողիկոս Զօրափորեցի:— Ը. Դարուն. Յովհան իմաստասէր, Ստեփանոս Սիւնեցի:— Թ. Դարուն. Զաքարիա Կաթողիկոս, Շապուհ Բագրատունի, Յովհան Կաթողիկոս — Պատմագիր—, Թովմա Արծրունի.» Որք իրենց ժամանակակից դէպքերը պատմած են. եկեղեցական չարականներ գրած, նաև իմաստասիրական, բնագիտական գրուածներ, ճառեր, ներբողներ չարագրած: Այս դարուս քաղաքական անհիւանդութիւնք և հալածանք արգելք եղած են գրական ու դաստիարակութեան զարգացումին: Այս դարը անկման շրջան կարելի է համարել: ⁂ Ը. Դար— Ը. Դարուն փայլած են Անանիա Նարեկացի, Նարեկայ վանուց առաջնորդ որուն գրուածքներէն թէև քիչ բան հասած են առնիզ. բայց ազգ. պատմիչք գովեստիւք կը խօսին նորա անձին և երկասիրութեանցը վրայ՝ կոչելով դինի. այր անուանի և գիտնական, լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ. մատուր և հանճարեղ և աստուածայնոց գրոց մեկնող. (Եբրակոս Պատմիչ): Գրած է Առաքելական Քղթոյ մեկնութիւն, և ճառեր:

Խոսրով Անձեւացի. Հայր Գրիգորի Նարեկացւոյ. պարծանք դարուս մատենագրական պատմութեան՝ իր հանճարովն և իմաստութեամբ: Շարագրած է մեկնութիւն ժամագրոց, յորում Հայաստ. Եկեղեցւոյ հաստարակաց աղօթից մեկնութիւնն ըրած է խիստ ընտիր և ճշգրիտ իմաստով և սրաեռանդն եղանակաւ և յորում կը փայլի անոր աստուածառէր հոգին և կրօնի միտքը. եկեղեցական գրոց և իմաստից ընդարձակ հմտութիւնն: Մեկնութիւն Ս. Պատարագի, որոյ առթիւ կ'ըսէ. «ոչ ևթէ անձիս փառքին համար գործոյս ձեռնարկեցի, այլ մեծագոյն ազգիտութիւն տեսայ չատերուն մոլ, և ըստ եպիսկոպոսական առաքինութիւն պարտաւորութիւն համարեցի յօրինել զայս.»

Գրիգոր Նարեկացի՝ որդի Խոսրովի Անձեւացւոյ Եպիսկոպոսի, սա ի մանկութենէն Նարեկայ Վանուց Հայր՝ Անանիա վարդապետի իմաստուն խնամօքը դաստիարակուեցաւ: Իր վարուց արդութեամբն և անարատութեամբն՝ մարմնաւոր հրեշտակ մը թուեցաւ, ինչպէս և իմաստասիրութեամբ և գիտութեամբն ժամանակին էն անուանի հանճարներէն մին: Դեռ երիտասարդ քսան և հինգ տարեկան առոյգ հասակին՝ թագաւորներ իրենց տարակուսանաց լուծման համար

անոր կը դիմէին : Անոր հանճարն ու արդիւնքն սակայն իր դէմն հանեց ոգեշ , ինքնահաւան , ու նախանձոտ գլուխներն որք մինչև Անի գային , ամբաստանելին զինքը Հայրապետին առջև : Անոր բազմապատիկ երկասիրութեանց մէջ նշանաւորք են Ասպարանից հաչի պատմութիւնը՝ ներբող ի Ս . Աստուածածնին՝ ակրոստիքոսաբար «գուեմարքիմիից .» երկուքն ալ խմբագրուած Սահակ . Եպիսկոպոսի խնդրանօք : Ճառ ի գովեստ առաքելոց , գովեստ ի Ս . Յակոբ , Մծբնայ Հայրապետն , Մեկնութիւն նրգ երգոցն . պարզ . համառօտ և ընտիր՝ խնդրանօք Գուրգէն Արծրունի Անձևացեաց թագաւորին և որոյ մասին Գուլիէլմոս-Վիլհուա . Ֆրանսացի աստուածաբանը կ՚ըսէ թէ «ուրիշ տղայ մէջ տեսնուած չէ այդպիսի մեկնութիւն :» Հուսկ ապա Նարեկ աղօթագիրքը . հրաշակաւոր և մեր ամենուս համար սիրելի և փափաքելի . հանրածանօթ հոգեմատեան , տեղինակին հանճարոյն և սրտին արժանաւոր երկասիրութիւն որ կը խօսի սրտին և հոգւոյն հետ գերազանցապէս դեղեցիկ , ընտիր ու քաղցր ոճով մը , որուն համար ոչ միայն ազգային այլ և օտար բանասէրք միաբան կը վկայեն թէ անմահ և ընդհանրական է հիւսուածքովը սքանչելի բանաստեղծութեան և զմայլեցուցիչ , իմաստներն կարի վսեմ , և անակնկալ և առատ պերճախօսութեամբ : « Ի խորոյ սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ ,» անուանած է ինքն այդ աղօթքները . « յորս կ՚ըսէ բանասէր մը . բանական արուեստն միաւորած է Նարեկացին ընդ աստուածայնոյն , տեսական աստուածարանութիւնն ընդ խորհրդականին , Ս . Գրոց պատմողական առածն ընդ մեկնողականին , աղօթից հոգին ընդ բանաստեղծականին , սիրոյ հետ երկիւղը , ղջման հետ յոյսը , Աստուծոյ բարութիւնը մարդկան չարութեան հետ . ի մի բան . զԱստուած ընդ մարդկան :» Ունի նաև մանր երկասիրութիւններ , գանձեր ի գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ . ի Խաչն , և յԵկեղեցի , և քանէ աւելի տաղեր ու մեղեդիներ :

Ստեփանոս Ասողիկ , Դարոնն ազգ . պատմչաց նշանա-

ւորներէն , Տարոնեցի , (Ասողիկ՝ թերևս երաժշտական հմտութեանն համար) չարագրած պատմութիւնը կը հասցնէ մինչև Գագկայ առաջնոյ թագաւորութեան հնգհարիւրերորդ տարին —1004— : Այս գարուս ծաղկած են նաև Ուխտանէս Պատմիչ . և Մեսրովպ երէց որ պատմած է Մեծն Ներսէսի կեանքը խիստ վայելուչ և ճոխ ոճով մը : *** ԺԱ . Դար :— Գրիգոր Մագիստրոս , Պահլաւունեաց տոհմէն վաստակ նահատակին —1021— որդին որ Գագիկ Բ . Բագրատունեաց թագաւորին յարքայական գահ բարձրանալու գործին մէջ մեծ դեր ունեցած է . յորմէ սակայն հալածուած է յետոյ Վասպ Սարգսի քոյր նենգութեամբ և խոլով Սրատաւոն գաւառը նկած է Տարոն . և անոր գարձեալ հալածական՝ գացած է Բիւզանդիոն և երթ Յոյնք մատնութեամբ Անի քաղաքը յափշտակեցին . չատ աչխատեցաւ նեցուկ ըլլալ Գագիկ վերջին Բագրատունեաց թագաւորին , որ յայնժամ Պոլիս կը գտնուէր . կարծանման հասած թագաւորութիւնը կանգնելու համար . բայց տեսնելով որ իր ջանքերն ապարդիւն կը մնան , իր հայրենիքի ամրոցներն ալ Յունաց կը յանձնէ և փոխարէն կ՚առնայ Միջադեսի մէջ քաղաքներ ու գիւղեր . հոն առանձնացած՝ իր կեանքը բարեպաշտական գործի և մատենագրական պարապմանց կը նուիրէ : Սորա մասին գովեստիւք կը վկայեն Շնորհալին և Լասդիվերտցին , «այր իմաստուն և խելամուտ յոյժ աստուածային գրոց , որպէս թէ ոչ այլ ոք» : Սա չատ աշակերտներ ունեցաւ , յորս ծանօթք են Բարսեղ և Եղիսէ , և իւր որդին Գրիգոր Պահլաւունի որ հօրը անմիջական խնամոց տակ զարգանալով յուսամնոս և ի բարեպաշտութեան . հայրապետական աթոռ բարձրացաւ : Մագիստրոս ունի բազմաթիւ երկասիրութիւններ արձակ և չափաւոր . ուխտանէն չափ թուղթեր յորս գովեստիւքն իմաստից կը մատնէ Մատենագրին հանճարն ու հմտութիւնը . թէև ոճը խրթին և դժուարիմաց եղած է պատճառներու տակ՝ իմաստասիրականներուն , իսկ վարդապետականին դիւրին՝ համեմատաբար . Իմաստասիրականնե-

բէն ամանք գրուած են Սահակ Կաթողիկոսին։ Երբ ինքն
ի Միջագետս դիւանութեան իշխանութիւնն կը վարէր։ Հալածեր
էր Թոնդրակեցի և Մանիքեցի աղանդներն իր իշխանութեան
սահմաններէն և անոնք Տիգրանակերտ դիմելով՝ բողոքեր
էին Սահակ Կաթողիկոսին։ Կաթողիկոսը չկրնալով որոշել
անոնց թիւը վարդապետութիւնը՝ միջնորդական թուղթ մը
գրած էր առ Մագիստրոս որ կը պատասխանէ յայտնելով
զայն հալածելուն իրաւացի պատճառները և ցուցնելով թէ
ի՛նչ բանի մէջ օտարահաճոյներն յուզիչ վարդապետութենէն
եկեղեցւոյն, ապով ընդարձակ տեղեկութիւն անոնց ծիսից
արարողութեանց. հաւատալեաց և ծառայման վրայ։ Համա-
ռօտ այլ ընտիր թուղթ մըն ալ ցոյց է առ Հոգևոր Տէրն՝
Պետրոս Կաթողիկոս. «Ի ժամանակին, յորում ի կապանաց
իւրոց վերստին յայտնուեաց յաթոռ իւր։» Վարդապետական
թղթոց գերազանցներէն կը համարենք գրածն առ Պետրոս
գետադարձ որ խմացուցած էր իրեն թէ Գագիկ կը ջանար
զինքն (զՄագեստրոս) ձեռք ձգել և սպանանել։ Կաթողիկո-
սին այս թղթոյն ընդարձակ պատասխան մը կուտայ. յորում
կը նկատանէք զինքն իրրև նոր Դաւիթ մը ի վիշտս հեզու-
թեամբ, անխոնջասիրութեամբ և առատաձեռնութեամբ
աքանչելի. նաև իրաւամբ կոչուած Առատեծոյ։ Առ Տեման է նաև
այն թուղթը զոր գրած է ի հալածանս իւր առ առաջնորդն
Սեւանայ Սարգիս. առ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս Սիւնեաց
ի պատասխանի անոր մխիթարական թուղթին զոր գրած էր
նորա հօրեղբօր Վահրամայ՝ մարտիրոսական մահուամբ նա-
հատակուելուն պատճառաւ։ Յիշատակութեան արժանի է
նաև այն երկու թուղթերն առ Իպրահիմ ամիրն Հազարաշէն
որոյ մայրն Հայկազն էր Սիսակեան ցեղէն և այս պատճա-
ռաւ բնական լլլալով իրեն՝ քրիստոնէական կրօնքի կը վա-
խաքեր աւելի անտեղութիւն առանալ։ Ուսալ քրիստոնէա-
կան կրօնքի վրայ ունեցած գլխաւոր տարակոյսները. տաս-
ներկու գլուխներու մէջ ամփոփած՝ թղթով մը յայտնեց
Մագեստրոսի, և առ աքանչելի վարդապետութեամբ անոր

ամէն տարակոյսներուն մեկնութիւն տալով անդիմադրելի և
անվիճելիօրէն ապացուցուց առաքելութիւնը քրիստոնէա-
կան. ընդ որ զարմանալով հազարացին՝ մտանաւորապէս
ինդրեց վերստին գրել նմին նման իմաստասիրական նիւթե-
րու վրայ զոր մտադրութեամբ կատարեց իշխանը։ Այս եր-
կու ինչպէս նաև յատաջագոյն յիշատակած թղթոց մէջ կը փայլի
խորին փիլիսոփայութիւն, իմաստուն աստուածաբանութիւն
և կենդանի հաւատք որք մեծ պարծանք են այսպիսի քա-
ղաքական գրաղմանց մէջ իր կեանքն ու սիրտը մաշեցնող
իշխանի մը։ Ունի նաև բնագիտական և գրագիտական
գրքեր, զանազան բանաստեղծական գրուածքներ։ Մտա-
բերութեան արժանի է նաև հազարտողական ատենաբերը, Հին և
Նոր Կտակարանաց պատմութիւնը քանաստեղծական չափու
վրայ ատած բան իմդրոյ Մանուէլի Հազարացւոյ. այր Հան-
արիւ նմուտ զանազան ինչպէս նաև Հայ լեզուաց, որուն
հետ ծանօթացած էր ի Բիւզանդիոն և որ քրիստոնէական
կրօնքին տեղեակ և Աւետարանի վարդապետութեան վրայ
անքանչացող մ'լլլալով հանդերձ կ'արհամարհէր կտակարանն-
րուն պարզ և անզարդ ոճը. գովելով իրենց գրքին բնաիր
լեզուն և գեղեցիկ տաղաչափութիւնը։ Մագեստրոս կը խոս-
տանայ չորս օրուան մէջ կտակարանները չափու վրայ տա-
նել այն պայմանաւ տակայն որ երբ յաղողի, Հազարացին
թոզաւ իր հաւատքը և աչակերտի Աւետարանին։ Ուսաք կ'տա-
նէ, գործին կը ձեռնարկէ և յաղողելով կ'ընծայէ Մանուէլի
որ զարմանալով Մագեստրոսի հանճարոյն վրայ կը յորդէ
խոստումը՝ ընդունելով զքրիստոնէութիւն։ Ինքնագիր եր-
կասիրութիւններէն զատ ունի չատ մը թարգմանութիւններ։
Ինքը կը վկայէ. «Ո՛չ եմք զգաստասել ի թարգմանութենէ,
և զրագրամ մատեանս զորս ոչ եմք գրեալ ի մեր լեզու,
զերկոսին մատեանն Պղատոնի, զՏիմէոսն արուեստաբանու-
թիւնն և զՓեստոնն, յորս բազում մանն նախագիտականին
այն պարփակեալ կայ, և զայլս բազումս յիմաստասիրոյն։
... բայց և զերկրաչափականն զԵվկլեմէոսին սկսայ թարգ-

մանել : Եւ եթէ պակասին յամեցի Տէր յերկարանալ մեզ ի կենցաղումս , բազում հոգս յանձին կալեալ զմիաբանեան բոլոր . Յունաց և Ասորւոց թարգմանել ոչ դանդաղեցայց :» (Շատերը սակայն չեն հասած առ մեզ դժբաղդաբար) Արիստակէս Լաստիվերացին՝ նշանաւոր իր պատմական երկասիրութեամբը և հմտութեամբն Ս . Գրոց : Սա ականատես Հայոց տառապանաց թշուառութեանց և ականջալուր , ատուգապատում վիպագիր մ'է որ կ'ողբայ յոյժ ախուր և սրտաճմլիկ եղանակաւ Հայրենեաց նիւթական և բարոյական խեղճութիւնը . նկարագրելով անոր անակռիս աւերումը ի թշնամեաց : «Փառք մեր զարձան յապականութիւն , կ'լսէ . չունչ ի մեզ ոչ մնաց , զօրացաւ մահ և եկուլ , ամենեցունն յարձակեցան ի մեզ ձեռք . ի սիրելեաց քակտելք զոր ոչ սուր սատակեաց ցրուեցաք զօրէն սատեղայ մոլորական կոչեցելոց :» Այս ախուր նախերգանքէն յետոյ կը յիշատակէ Դաւթի Կիւրեղապատի , այն ազգատոհմէ և մեծանձն իշխանի թագաւորութիւնն առ որով փոքր ինչ ժամանակ խաղաղութիւն և անդորրութիւն կը վայելէր Հայաստան : Կը յիշատակէ նաև Սմբատայ և Գուրգէնի եղբօր՝ Աշոտոյ Բագրատունւոյ թագաւորութեան ժամանակը որ ի պատերազմունս հզօր և յաղթող ըլլալով ի հանգստութեան պահեց երկիրը , բայց յետ մահուան երկոքին որդիք հակառակութեամբ պատճառ եղան օտարին զէնքով միջամտութեան որ վնասակար և աւերող հետեւանք ունեցաւ : Կը պատմէ Անիի՝ Յունաց վտառումը . թէ՛ ո՛րպէս զրկուեցաւ Գագիկ յարքունական գահէն՝ կանչուելով Բիւզանդիոն և որ արտաուելով ազգին ազէտները վրայ կորոյս իւր կեանքն ու թագաւորութիւն :» Թագաւորն անկեալ ի պատուոյ իրեն զգերի կալանաւոր նաեի ի հետաքրնակ տեղիս . . . Հայրապետական աթոռն ամայացեալ՝ ցուցանի ախուր դիմօք , իբրև զկին նորահարսն մնացեալ յայրիութեան . . . յորոց վտանգաւ մեզ ամենայն :» Անաէրունջ Հայաստանի վրայ կը յարձակին թշնամիք . ի Բասէն և Աբծն առակաւի կատարածներ կ'ըլլան , Կարս կը գարնուի , Ալփաս

լան , արիւնարբու գազանն մանաւանդ կը խորտակէ , կը քանդէ , կ'աւերէ Մանազկերտը , գժնդակ կոտորած և անլուր աւարառութիւնք կ'ըլլան Մորձեանի . Հանձէթի , Դերջանայ , և եկեղեաց գաւառներուն : «Հառկլիմ արտասուօք , փղձկի սիրտ իմ , և յիմարին միտք և զգղտանի հարկանեն ձեռք : » Աղէկատուր դէպքերը յիշատակելու մէջ կը բեկանի հայրենասէր Մատենագրին սիրտը : — Գրիգոր վկայասէր : ԺԱ . Դարու Մատենագրաց մէջ թէ՛ բարեմտութեամբ և թէ՛ ուսումնասիրութեամբ անուանի հանդիսացած է Գրիգոր Մագիստրոսի որդին՝ Գրիգոր վկայասէր . որուն առջի ազնուն էր վիպրամ , որ ծոր խնամօքը պատշաճ դաստիարակութիւնն տանալով նշանաւոր հանդիսացաւ և արժանաւոր իր ծոր իշխանական աթոռին : Ճեռայ հրաժարելով աշխարհական փառքերէ կրօնաւորեցաւ , և բարձրացաւ հայրապետական աթոռ : Գրաւոր երկասիրութիւնն են մեկնութիւն գործոց Առաքելոց Պատմութիւն վարուց Յովհաննու Ոսկեբերանի : *** Դար ԺԲ : Գրիգոր Պանլաւունի . Հայրապետական այնքան զբաղումներու մէջ Գրական պարապմունքի ժամանակ գտնելով ատնդած է մեզ Բ . Մագկազարդի «Մեծահռչակ ազգ Խորհուրդ» , Ա . հատոր . «Խորհուրդ անճառ» Զրօրհնեաց , «Ով զարմանալի՝ գեղեցիկ չարականներն ու տաղը : Ի պատիւ Լուսաւորչի . « Ի յերկս արարուց» մեղեդին , « ըստ կիրակոս Պատմչի վկայութեան .» ակտաւ թարգմանութիւնն առնել տատուածային գրոց «բազում գիրս թարգմանել ի Հայ լեզու , զորս ինքեամբ , և զորս այլոց ձեռամբ :»

Ներսէս Շնորհալի , չքնաղ չառաւիղն այն ընտիր տոհմին որ արդէն ընծայած էր Հայաստ . Եկեղեցւոյ և Հայկական պերճ գպրութեան Մագեստրոս Վկայասէր և Գրիգորիս . իրաւամբ կոչուած է շնորհալի իր անբասիր վարուքն հմայիչ քանկուգիչ խօսքովն , և տակի գրիչովն : Մագիստրոսի Դասեր Ապիրատ որդւոյն պատկն էր Ներսէս , որ թէ՛ իր հարազատաց և թէ՛ տոհմին մէջ անզուգական կրնայ համարուիլ : ԺԲ . Դարու սկիզբը ծնաւ Ներսէս—1102— և ի տղայ Տիւց Գրիգոր վկա-

յաւերի ջրթուն և բարեպաշտ խնամոյդ ներքև զարգացու-
յեաց սեաւ լերան՝ Կարմիր վանուց Սուրբ Աստուածնոյ
Գիանականին աշակերտեցաւ. իրեն աշակերտակից ունենալով
իր եղբայրը: Սրբութեամբն և խոտոռութեամբը իրեն
հանճարոյն և կոչմանն արժանաւոր: Երէց եղբայրը՝ Գրիգո-
րիս քահանայ ձեռնադրեց զնեռէս սուն և ուխ սարկան
հասակին, սիօք պատանեակ. բայց հոգւով և սրտով հա-
սունցած և արժանաւոր՝ գերագոյն և սուրբ պաշտաման
զոր կատարեց ամենայն արիութեամբ: Գրիգորիս կաթողի-
կոսը տեսնելով որ ծերանալով՝ այժերը պակասած են, Մեծ
ժողով ըրաւ ի Հռոմկլայ և բոլորին հաւանութեամբ զնեռէս
որ եպիսկոպոս էր սրդէն՝ հայրապետ ընտրեց 1165 թուին:
Առաւն բազմութեան առջև առաջին անգամ իրրև հայրապետ
խոստովից առենաբանութիւն մը ըրաւ. հովուական պաշ-
տօնին ծանրութիւնն ի վեր հանելով: Եւ ապա ընդհանրա-
կան թղթով մը հրատարակեց իր ընտրութիւնը՝ ծանուցա-
նելով մանր Գրիգորիսի որ տեղի ունեցաւ իր ընտրութենէն
երեք ամիս ետքը: «Ինքն նաւու հաւատով — կ'ըսէ. ընդ
ծով աշխարհիս հողմով հոգւոյն ուղղակի նաւապետակ ձրչ-
մարտութեամբ և առաքինութեամբ եհաս անվնաս՝ յանքոյթ
և առանց ալեաց նաւահանգիստն:» Եւ որովհետև զտնուած
դիրքին մէջ հարկ բայց անկարելի է ինձ լսա վարդապետա-
ցըս իւրաքանչիւրիդ խօսիլ և բազմանքս յայտնել թէ ա՛ր-
չափ կը սիրեմ տեսնել զձեզ առաւաժային ճանապարհին ուղ-
ղութեանը մէջ, ուզելի գրով խրատել զձեզ:» Եւ այսպէս
նախ հաւատոյ Դաւանութիւն մը կը դնէ ապա այլ և այլ
վիճակներու պատշաճ հայրական խրատներ կրօնաւորներու,
եպիսկոպոսներու, վանականներու, քահանաներու, վանից
առաջնորդներու: Յետոյ կարգաւ զգաստութեան գլխաւոր
յորդորներ կ'ընէ և պատուէրներ կ'տւանդ իշխաններու,
զինուորներու, քարտուղիներու, երկրագործներու, ժո-
ղովրդոց, կանանց, պարզ և ամէնէն հասկանալի ոճով մը:

Շնորհալւոյն երկասիրութիւնքը խիստ չատ են, որ իրրև

ընտիր մատենագիր՝ զպրութեանց պատմութեան մէջ նչա-
նաւոր տեղ գրաւած է: Իւր հօրմէն հոգւոց փրկութեան նա-
խանձով վառուած՝ թուղթեր կը չարագրէ և կը տարածէ իր
փրկարար վարդապետութիւնները՝ վիճակին ամէն կողմերը՝
իբրև աթոռոյն արժանաւոր հայրապետ, և միւս կողմէն. ե-
կեղեցւոյ բեմէն բանիւ բերանոյ կը քարոզէ. մեկնելով Աւե-
տարանի ճշմարտութիւնները ի լսելիս ժողովրդեան: Երբ
այնքան հոգերէն ու մտածմունքներէն ծանրացած, փոքր
ինչ հանդարտութիւն մը, ալսորժական պարապմունք մը
տալու ատեն իսկ հոգւոյ երգեր ու քերթուածներ կը չա-
րադրէ:

Երկասիրութիւնք երկու դաս են. արձակ և չափեալ:
Արձակ դրուածոց գլխաւորներն են իր զանազան թուղթերը,
որոց առաջինն ի վերու յիշեցինք. «առ ընդհանուր Հայաստա-
նեայց առաքելոն:» Մնացածները համառօտիւ յիշատակենք: «Գիր չար-
ագինս:» Մնացորդները համառօտիւ յիշատակենք: «Գիր չար-
ջաբերական ի կողմանս Արեւելից», ի կարս: Կարս քաղաքի
Աբրահամ եպիսկոպոսի վախճանելովը Աստուածապահ անուն քա-
նանայ մը լսա վկայութեան ժողովրդեան՝ եպիսկոպոս կը
ձեռնադրէ, և այս առթիւ օրինութեան նամակ մը կը յանձ-
նէ անոր: «Բան միխիթարութեան առ վանդակոյսն մարմ-
նէ անոր:» Դժնդակ սովէ մը վարակուածներու չեղեսիա՝ սբր-
նով:» Դժնդակ սովէ մը վարակուածներու չեղեսիա՝ սբր-
աչարժ ոճով միխիթարական նամակ մ'է: «Յաղագս Աբե-
ուրդեացն զարձի:» Աւետարանիչք՝ Հեթանոսական կրօնքէ
հրաժարելով Քրիստոնէութեան կը դառնան, որք ազգաս Հայ
էին և իրենց սովորութիւն եղած էր արեւուն և բարդի ծա-
ռերուն պաշտօն մատուցանել. և զորս Լուսաւորիչ չատ ջ-
նանք աշակերտելու և հրահանգելու մասին խրատներ կու-
տայ տեղւոյն (Սամաստա) Թորոս քորեպիսկոպոսին:

«Ա. Պօղոս քահանայ Հայկազն:» Ազգութեաց Պօղոս ա-
նուն Հայ քահանայ մը որ ի Պոլիս կը բնակէր ընդ յոյնս
միաբանութեան խնդիրը ի դերեւ հանելու ոլեռվ կը բամբա-

սէր մեր ազգը: Շնորհալի իմանալով զայդ յատկութիւն կը կոչէ յանդիմանական գրով մը: «Առաջիրնոյն» վերնագրով երեք թուղթեր կան, Շնորհալին կը գրէ հեղութեամբ այլ անոր լրբութիւնը չանչալող զօրութեամբ մը: «Առ Ստեփանոսոն», սա խնդրած է Դաւիթ անյաղթի սահմանաց գրքին վերջին գլուխն մեկնութիւնը ներսեհէն որ հայմառօտ նամակաւ մը կը հասնի անոր:

«Առ երջանիկ վարդապետն Գէորգ, երեք հայմառօտ թուղթ» «ներբող հրեշտակաց:» «Մեկնութիւն բարձրացուցեալ» ի Դաւիթ անյաղթի խոչի ներբողի մեկնութիւնը: Մեկնութիւն Մատթէի, Աւետարանչի մեկնութիւնը զոր վերջին տարիներուն սկսած ըլլալով գրել, չկարաց լրացնել: Ընդհանրապէս Ոսկեբերանին հետեւող եղած է՝ իր այս աշխատասիրութեանը մէջ, այն ոսկի բերանէն ըղձացած իր արծաթասպաս բանիւն ու գրչուն յերիւրած. յարմարած է՝ հասարակաց մտաց դիւրահաս և միջակ չափով՝ իրրև անարուեստ արուեստով մը որ սքանչելի պարզութեամբն հանդերձ մտաց յագուրդ կուտայ և սրտի զոհացում. սա Շնորհալոյ գլուխգործոց գործերէն մին է, և ալ աւելի պիտի ըլլար, եթէ այն ոճով չարուեստուած մինչև ի վերջ Աւետարանին մեզի հասած ըլլար. սակայն իր գրածն ու մեկնածն մինչև է. գլ. 17 համար հասած և հոն դադարած է. և այսպէս գուաւ կիրակոս Գանձակ =1100= տարի վերջը որ «ոչ գիտեմ, կ'ըսէ. թէ վասն ի՞նչ պատճառի խափան եղև չարուեստութիւն մեկնութեանն:» Յիսուն տարի ետքն ալ —1316— մեծ բանասէրն Յովհան Երզնկացի չաս քննեց բայց չկարաց տուգել թէ ինչու անկատար մնացեր է Շնորհալոյ երկասիրութիւնն և թէպէտ «ոմանք զմտին ասացին խափանումն, և այլք զնոյ հայրապետական աթոռոյն և կէսք թէ գրեալ բայց չէ ի մէջն, բայց ոտքս ինձ ոչ եղեն հաւանելի». և իր առանձին կարծիքը չի յայտներ. բայց միայն կ'իմացնէ թէ. իրմէ առաջ ոմանք ձեռնարկեր են չարուեստակելու սակայն «ոչ էր կարգաւոր օրպէս Սրբոյն:» (Շնորհալի և պարագայք

իւր): Երզնկացին չարուեստած և աւարտած է զայն. ուրուն տարբերութիւնը սակայն ակներև յայտնի է:

«Մեկնութիւն Կաթողիկեացյ.» Եօթն Կաթողիկեացյ թղթերուն համառօտ մեկնութիւնն, հետեւելով Ոսկեբերանի. Կիւրղի, Բարսղի, Գրիգորի և այլոց վարդապետաց:

Շնորհալւոյն մանր երկասիրութիւնք: Գլխաւոր «Հաւատով Խոստովանիմ.» իր տեսակին մէջ անհամեմատ, հանրաճանաչ, երեսուն և վեց օսար լեզուներու թարգմանուած՝ ազօթքը, պատշաճ ամեն հասակի անձանց: «Բանն և չորս տունը՝ քառն և չորս անգին գոհար» կ'անուանէ Սիլիչան: Շնորհալին եկեղեցական պաշտամանց մասին մեծ և կարեւոր կարգադրութիւններ ըրած է, որք թէև վայելչապէս սահմանուած էին իրմէ առաջ — 800 — տարուան միջոցաւն, այլ տեղ տեղ կարգերն այլայլած, փոփոխած կամ թողուած էին, տեղ տեղ ալ աւելի կամ պակաս: Այս ամեն բանի կարգ, լրումն և միաձեւութիւն տալ և միով բանիւ իր ընծայ հարկն հաստատել կարգս եկեղեցւոյ, և զարդարել զեկեղեցիս Հայաստանեայց անթերի լրմամբ:» Ժամագրքին մէջ մտցուց նոր երգեր. «Յիշեցուք և Զարթիք.» Աչխարհ առ մենայն. «Առաւօտ լուսոյ:» Ի պատիւ Յարութեան՝ «Նոր բաստեղծեալ՝ գեղեցիկ երգը, յաղթական նուագն Սիոնի որդւոց: Իսկ լուր օրերու համար. «Արարչական» չարթուն իւրաքանչիւր օրերուն և սահմանադրութեանն ի յիշատակ: «Օրհնեմք զքեզ. Խաւարեցաւ, Զարչարացեալ» Որք Մեծ Պահոց մէջ կ'երգուին: Խաղաղականի երկու երգ, «Նայեցայ ի քեզ, և Ի քէն հայցեմք: Իսկ Շարականի մէջ իր ճարտար և գեղեցիկ յօրինուածքն են, որպէս կը կարծուի, երկու Սուրբ Տօնից, Պետրոսի-Պօղոսի. և Յակոբու-Յովհանն

չափքի կանոնքն : Աւագ ուբքաթու Այսօր ի Կաստաթուին : Յարութեան երկու ձայնու չարականն . քան ամանց օրհնութիւն վառ ձայնի՝ Յարութեան : Հոգեգալստեան Բ . օրուան կանոնն : Թերեւս հետեւեալ օրերուն կարգն ալ , Վարդավառի Բ . Գ . օրերուն Վերափոխման Բ . Գ . օրերուն : Մարգարէից «որ ընդ հոգեղէն .» չարականը : Յովհաննու Մկրտչին «որ աւետաւար : Հրեշտակացը , Ս . Յակոբոսն , Մանկանցն Բեթլեհէմին՝ մատամբ : Վարդանայ՝ Նորահրաշն .» խոկապէս աննման և կրնայ գլուխ գործոցը համարուիլ հեղինակին : Դեւոնդեանցը քան մասին : Ննջեցելոց , այլ ոչ բնաւին . Աստուած անեղը Զարչարանայ՝ «Այսօր անճառն , Նորոգող :» Շարականներն որք Տեառն մերոյ անօրինութեանց ամէնէն սրտառուչ և սիրալի դիպաց վայելուչ արարատչարժ յիշատակներն են ու զանց կ'ընենք չերկարելու համար և ուրիշ մանր երկասիրութիւնները , տաղերն ու գանձերն Շնորհալւոյն որ մատուր բաղմակողմանի ձիրքերով օժտուած մատենագիր մ'եղաւ , տաղանդաւոր և համուտ , քերթող մը սրտաշարժ , որուն փափուկ հնչեղ և կորովի գրիչը վերակենդանութիւն և հարազատութիւն տուաւ Ոսկեդարեան բարձրութիւնն բնկած և օտար բառերու և ոճերու խառնուածքով նսեմացած գրականութիւնն , որով արժաքի դար անունը պատշաճապէս կը սրսւի իր Դարու մատենագրութեան : Ներսէսի կաթարդանքը երկար տաեն սիրապետած է Հայ , կրօնական բանաստեղծութեան վրայ :

Ապացուցանելու համար թէ Հայ Եկեղեցւոյ ծոցէն ծնած է մեր Ազգ . Մատենագրութիւնը՝ լրիւ իւրով՝ իր ճոխ և բազմակողմանի ճիւղաւորումներովը — բանաստեղծական , պատմական , դիտական , կրօնական , իմաստասիրական , բարոյական—թէ ինքնատիպ , թէ թարգմանութիւն—բաւական կը համարենք այսքան — մէջ բերուած—օրինակները , չընդարձակելու համար , մանաւանդ նկատ որ չունի նպատակ Հայ Մատենագրութեան պատմութիւնն ընել և կը պարտաւորինք՝ հարկադրեալ համոզուիլ թէ , Հայ գրականու-

թիւնը միակ պարգեւն է Հայոց . Եկեղեցւոյ : Եւ կ'ամբողջենք հանդիսատես լլալ անոր նաև մեծագոյն դերին զոր կատարած է Ազգ . գոյութեան պահպանման տեսակէտէն :

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՑ ԵՒԵՂԵՑԻՆ ՊԱՀՊԱՆԱՐԱՆ ԱԶԳ. ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ

Քաղաքական անկումն Հայաստանի . — Պարսից հալածանքը . — վարդանանք, Ղեւոնդեանք — Սահակ Քոռափորեցի եւ Հազարաց հալածանքն —Եկեղեցւոյ փրկարար գերը :

Եկեղեցւոյ մեծագոյն հեղինակութիւնը ազգային մատենագրական տեսակէտէն հաստատելէ յետոյ արժան է մեզ ի նկատի ունենալ թէ ի՛նչ կարեւոր դեր ունեցած է նաեւ ազգային գոյութեան պահպանումի վրկարար և յաւէտ չնորհապարտութեան արժանի գործին մէջ :

Պատմութիւնը նոյնիսկ առաջին էջէն սկսեալ մինչեւ վերջին սիւնակը արեան գոյնով ներկուած է , տխուր է խոստովանիլ որ Հայաստան միշտ պատերազմի դաշտ մը , կռիւ ու խռովութեանց թատերավայր մը դարձած է ի կարի կանուխ ժամանակէ հետ է . ներքին խռովութիւնք , ար-

դիւանք կայր նախանձու և ազիւսութեան, արտաքին ոտնձգութիւնք՝ բնական հետեւանքը մեր երկրի աշխարհագրական դիրքին՝ մեր հայրենիքը արիւնի ծով մը դարձուցած են:

Տգիտութիւնն, ինչպէս ըսինք, պատճառ ներքին խառնվութեանց և բարուց ապականութեան, զեղխ ու անբարոյ կեանքը թագաւորաց և չուտյա արքունեաց, գոռոզ և անմիաբան նախարարաց ըմբոստ վերաբերումը առ արքայս, յամառ առելութիւնն ընդ իրարս, թշնամանքն ու արհամարհանքն առ իմաստուն խորհրդականս՝ զատած, բաժանած են զեղբայրն եղբօրմէն, հայրը զաւկէն: Իսկ դրացի ազգաց միութեանց աշխարհակալ ծարաւն անյագ երկրակալութեան, այլազան, այլացեղ, վայրենի ցեղերու ընչաքաղցութիւնն առ ի վայելս դրախտանման մեր հայրենեաց անսպառ բարիքներուն՝ փեռնկուած, բաժանած են արդէն անմիաբան ազգիս միութիւնը: Յարձակած են յելուզակային վայրագութեամբ մեր երկրին վրայ բոլոր հեռաւոր և մերձաւոր ազգեր, որք միանգամ ծանօթացած են Հայաստանի սահմաններուն: Հետզհետէ առաթուր կոխոտած են զայն Պարսիկ, Յոյն, Արաբ, Թաթար հերոսականերու վոնմակներ: Սոյն քաղաքական վտանգներէ զատ Յոյն և Հռովմ. եկեղեցիներէ յարուցուած կորզ մը կրօնական, միութենական և ուրիշ անուններու տակ սոյն և անօգուտ յարաբերական խնդիրներ առաւել եւս հարուածած են զմեզ՝ ի չնորն մեր կայր վտանգութեան առ կեղծ եղբայրութիւնն քրիստոնեայ եկեղեցեաց: Այս բոլոր ներքին ու արտաքին հալածանքներու, վէճերու և պատերազմներու հեղեղները՝ քանի քանի անգամներ ապառնացած են անդնդասոյզ կլանել զՀայն և զՀայաստան, այրելով, աւերելով, աւարելով, ամայութեան վերածելով զամեն ինչ որ Հայ կենք, Հայու անուն կը կրէ: Հանրածանօթ իրողութիւններ են, զորս ոչ ոք կարէ ուրանալ և զորս մէն մի դարու պատմիչք աղէկաբոյ ողբովք կը ճառագրեն, և որոց ակնյայտնի վկաներ ցարդ մնացած են յաւերակս բազում չինից և աւանաց, քաղաքաց ու բերդից

և եկեղեցական հաստատութեանց ի մեծ ու փոքր Հայաստան և ի Կիլիկիա, զժնդակ անցելոյն տխուր վկաներ:

Մտքի ու աչքի առջև ունենալով այսքան մթին և անմխիթար պատկերներն ազգիս անցելոյն, զարմանալի կը թուի իսկապէս որ Հայութիւնն յաջողած է իր սահաւ ինչ մնացորդը պահել ու պահպանել այդ հայաչինչ կործանման չարունակող ջրհեղեղէն:

Մենք առանց այլ և այլի պիտի համարձակինք վճռելու թէ, այդ փրկութեան պատճառն որ իր ծոցովը պահպանած է զմեզ, մնացորդքս հայասպառ ողողումէն՝ եկեղեցին, մե՛ր, Հայաստանեայց եկեղեցին է: Թէ ի՞նչպէս:—

Ա. Քաղաքական իշխանութեան անկումի հետեւանօք ազգը պիտի ընկլուզանէր տիրող այլացեղ տարերաց մէջ և անհետ պիտի լինէր: Մոռնալով լեզու, դրականութիւն, կորուսանելով ազգային նկարագիր և ստանալով այն դրութիւնն ու վիճակ որուն ենթարկուած են այսօր մեզի դրացի փոքր ու աննշան և կիսավայրենի ցեղեր:

Բ. Ջունեցնալով ազատ, ինքնուրոյն եկեղեցի պիտի ձուլուէր Ցոյն կամ Հռովմ. եկեղեցւոյ ծոցովը: Վերջապէս, այսպէս կամ այնպէս, այսօր առանց ազգ. եկեղեցիի՝ պիտի ըլլայինք պարզապէս՝ ինչ որ է Քիւրտն. կամ առաւել եւս քան զՔիւրտն անճետ ու անհետ: Վկայ՝ եկեղեցիէն բաժանուած՝ ազգիս մեծագոյն մասը: Ջարդ, տարագրութիւնք, պատերազմունք չէին որ պակսեցուցին մեծագոյն թիւ մը մեր գումարէն, այլ անջատումն յազգ. եկեղեցւոյ կրօնափոխութիւնն:

Ծուցուցէք — եթէ կայ — հայաբնակ երկիր մը, գաւառ մը, քաղաք մը, անկյան գիւղ մը օր Հայ հասարակութիւն մը իր գոյութիւնը ապացուցանէ առանց եկեղեցիի: Եթէ այնչափ կրօնափոխ հայեր կարենային պահել իրենց ազգութիւնն, այսօր քառապատիկ աւելի պիտի ըլլար մեր թիւը: Բիւրաւորներով քրիստոնեայ Արապատականի Թրքօ-Պարսիկ

ցեղին մէջ խառնուած, ձուլուած Հայերու վրայ ոչ մի ազգային նկարագիր, ո՛չ մի հայութեան նշմար չէ կարելի գտնել և որոց սակայն երբեմն Հայութեան յատկանի ապացոյցները կը գտնենք պատմութեան արիւնոտ էջերուն և ցարդ կիսաւեր տաճարներուն, և այն դաղնաքեայ վերջմրմնացութիւններուն որք կ'երեւին ցարդ առանց ընտանեկան ու կրօնական սովորոյթներուն մէջ. — օրինակ, կանանց՝ տաշտի մէջ խմորը թրելէ յետոյ՝ վրան խաչանշան ընելու սովորութիւնը, մանուկներու թլփատութեան պարագային՝ հնքահայրութեան եղանակը, խոստովանութիւնը, « Սուրբ Պատառ »— Ագիւղ Լօգմա—անունով կատարուած հանդիսաւոր և հաւատքական հացկերոյթը ընդ նախագահութեամբ կրօնական պետին— և որուն միայն խոստովանողք և ապաշխարողք կրնան մասնակցիլ, նոյնպէս գինիի հանդէպ յարգանքը և պատկառում վերաբերումով նորածին մանկան անուանակոչութեան առթիւ երախային ի ձեռն կրօնապետին երկոց ջուրի սրսկմամբ լուացումը — ինչ որ այլազգ իսլամներ չունին, — և այս կարգի ուրիշ չատ մը — սովորութիւններ, ինչպէս և ազգանուններդ, օրինակ — Ավչար (Արշարունի) (Թիւրքմէն Թորգոմեան) Աչման, Մնկան, Մոկկան, Տէլիկան, Մխքայէլեան ? , Ճէլիկան եւայլն :

Դիտելի է նաև որ ինչպէս որ քրիստոնեայ, Թրքացած ու պարսկացած, կամ ուրիշ բառով նախ Զրադաշտի և ապա իսլամի կրօնքը ընդունող հայեր ոչ մի հետք ու նշան չեն թողած ազգութեան, նոյնը եղած է նաև յունացած և լատինացած հայերու համար : Վկայ լինասանի հայք : Այն ինչ կը տկարանար Հայը քաղաքականապէս, մինչ Արշակունի փառքը կը նսեմանար, Ծոյն ու Պարսիկ արքունիք աւելի հնարք ու խարէական միջոց ի գործ կը դնէին յամառ նախանձոտութեամբ իրարու ձեռքէն յափշտակել Հայաստանը : Երկոքին պետութիւնք կը ջանային իրենց քաղաքական ազդեցութեան ենթարկել մեր երկիրը և զայն կլանելու առիթներ կ'ստեղծէին, ո՛ և է եղանակաւ նոր հարուածներ տալ.

նոր վէրքեր բանալ Հայուն արդէն արիւնոտ կուրծքին զոր երկպառակութիւնն անդուժելիօրէն խոցած էր, այս էր քաղաքականութիւնն այն երկու դրացի պետութիւններու :

Հայ թագաւորներ որք գրեթէ միշտ երկրորդական դիրք ունեցած են անոնց քով առէք Բիւզանդիոն ու Տիգրան կը կանչուէին կը քաշքշուէին քաղաքական հարցերու պատճառաւ, նոր առաջարկութիւններ — բնականաբար մեզի աննպաստ պայմաններով — լսելու, նոր սպառնալիքներու, նոր վտանգներու առջև գտնուելու, նոր պայմաններ ընդունելու, նոյն իսկ իրեն պատանդ կամ հիւր՝ օտար մայրաքաղաքներու մէջ վակուած, արգիլուած մնալու : Եւ այսպիսի դժնդակ դրութեան մէջ միակ եկեղեցին էր որ յանձին իր ծոյլն ծնած արի և անձնուէր եկեղեցականներու չատախ կ'ազատէր ազգը վերահաս վտանգէն :

Ներսէս մին էր որ Բիւզանդիոն կը վազէր Հայ Գահաժառանգը պատանդ վիճակէն փրկելու և գնա արքայ բերելու Հայոց : « Իբրև լուաւ Մեծն Ներսէս զչարիսն ամենայն որ հասին ի վերայ Հայոց և զմնալըն Արշակայ, ա զպչեաց զինքնակալն Թէոդոս խնդրելով ի նմանէ օգնականութիւն, և թագաւորեցուցանէ զՊապ, որդի Արշակայ, և ընդ նմին գումարեաց զօր բազում ի ձեռն քաջ Սպարապետին Տէրենտիոսի :» (Խորեն. Գ, ԼԶ) ... « և խմբեցաւ պատերազմին ի դաշտին որ կոչի Ձիրաւ և մատեան ճակատ առ ճակատ : ... Ի դառնալ Մանկանցն Պարսից, ընդհատեալ դարձեալ մերոյն զնետ նոցա. օրինակ իմն. որպէս փոթորիկ յանտառէ տերեւաթափ, այսպիսի երագ երիվարացն առեալ նիզակօք, դի ցուրտ յերկիր ընկենուլին :» (ԼԷ) ինչպէս կը նկարագրէ Պատմիչ, զօրաւոր բանակով օժտուած ի Բիւզանդիոնէ, հետ ի հետ կ'արագէ ի հայրենիս ՅՇնամեաց աւերածէն մաքրելու երկիրը : Նա, ինքն հոգեւոր զինուոր եկեղեցւոյ՝ բանակին գլուխն անցած, բազկատարած աղօթիցն օժանդակութեամբ կը քաջալերէ զօրքերը մինչև որ յաղթութիւնն ի գլուխ հանէ :

Համանման պարագայում, Եկեղեցին է որոյ արգանդին մէջ Սահակ մը, կը սաղմնոսի, հոգանուն և մեծահոգի հայրապետն որ մինչ հոս—ի Հայաստան—երկրին ներքին բարեկարգութեամբն կը պարապի, գրով ու Աւետարանով լոյս ու ճշմարտութիւն կը սփռէ, հո՛ն — Տիզբոնի արքունիքը — կը դիմէ, կը փութայ Արշակունի գահուն վրայ Հայ թագաւոր բազմեցնելու: Սահակ թագաւոր մը կը յաջողի պարգեւել հայրենի գահուն, «Վռամշապոյ թագաւորեալ ամս քսան և մի՝ մեռանի, Յայնմ ժամանակի երթեալ Մեծին Սահակայ ի դուռն արքային Պարսից՝ Յազկերտի, խնդրեալ զկապելն Խոսրով որ զկնի մահուանն Արտաշրի լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնուշէն կոչեցեալ բերդի յաւուրս Վռամայ:» Յազկերտի հաւանեալ կատարէ զհայցուածն, տալով նմա զպերճութիւնն «արձակեաց ի Հայս:» (Խոր. Գ. ԽԷ) բայց դժբաղդ թագաւորին թագաւորութիւնը կարճատև կ'ըլլայ: Ութ ամիս միայն թագաւորելէ յետոյ կը մեռնի, (Փարպ. ԺԲ. էջ 49)

Պարսից, ինչպէս ըսինք — քաղաքական թագուն նպատակ ու ծրագիրն էր Արշակունեաց Հարստութեան վերջին հարուած ու վախճան տալու, Հայերը իրենց դէմէն ու սուվորութեան ընտելացնելով, հեռու պահելով յուսոց հետ քաղաքական ու եկեղեցական յարաբերութենէ. անոր համար Յազկերտ ոչ թէ Հայ իշխան մը այլ իր որդին Շապուհ թագաւոր կը կարգէ Հայոց: «Հնարս դառնութեան խորհելով էքը թէ այնպէս հանապազ նախարարքն առ նմա հանգչեցին խոսիւք, տուր և առիւք, խրախճանութեամբ և զբօսանօք որսով, այլ և եկամուտս հարազատութեամբ մերձաւորեցոյին խնամութեամբ, վի մարթ լիցի զնոսա և ի դէմին մազգեզանց սաղապեցուցանել, որով ամենեւիմբ զատչիցին ի Յունաց:» (Խոր. Գ, ԾԸ)

Պարսից արքունեաց կարգադրութիւնն որ ակնյայտնի բռնաբարումն էր Հայկական գահուն և խափանարար Հայ զարգացումին և յառաջդիմութեան, դժնդակ տագնապներ կ'ենթարկէ հայրենասէրը հայրապետին սիրտը, այնպէս որ այն ախուռ դէպքէն յետ ազդուած՝ կ'անցնի յուսահատ բաժինը ուր ազատ ասպարէզ և միջոց կը յուսար ունենալ թէ՛ գրական ու կրթական ծրագիրներուն յաջողապէս իրագործութեան և թէ՛ ժողովրդեան բարոյապէս բարգաւաճութեան համար, և իսկապէս իր օգտաչատ ձեռնարկները աւելի բնդարձակ համեմատութիւն պիտի ստանային, եթէ կեսարիոյ Մեսրոպեան գործակցութիւն չյարուցանէր՝ իր հոգեւոր իրաւասութեան ենթարկելու փորձերովն զարեւմտեան Հայս:

Հոս դարձեալ Հայ. Եկեղեցւոյ արի և արթուն հովուապետն է որ իմաստութեամբն ի յայտ կուգայ. Մեսրովպ ու իր թոռը՝ Վարդան Մամիկոնեանը՝ յանձնաբարականներով Բիւզանդիոն կը դրկէ՝ կայսեր և Աստիկոս Պատրիարքին. իր հայրապետական իրաւասութիւնը պաշտպանելու՝ ընդդէմ ոտնձգութեանց Կեսարիոյ Մեսրոպոլիտին և անկէ հարկ եղած դիւրութեան հրամանը բերել կուտայ, և Արեւելեան Հայաստանի անկախանութեան և չփոթ կացութեան վերջ մը տալու համար նախարարաց կողմանէ իրեն ղրկուած պիտուի վրայ՝ Արեւմտեան Հայոց հոգեւոր հովանաւորութիւնը Մեսրովպի յանձնելով և անոր օժանդակ տալով իր Համազգական և Համայեակ թոռները՝ ինքը կը սուրայ Աբարատ, բոլոր նախարարները հրաւիրելով՝ համաձայնութիւն մը գոյացնելու՝ Վռամշապուհի Արտաշէս որդին Հայոց վրայ թագաւորեցնելու՝ փոխանակ Շապուհ Պարսկի որ հօրը — Յազկերտի — հետանդութեան լուրը առնելուն պէս՝ Պարսկաստան կերթայ — հետանդութեան զոհ՝ ինքն ալ մեռնելով հոն: Պարսից Վռամ թագաւորը կը զիջանի հայրապետին խնդրանքն որ զՍմբատ Բագրատունին և զիւր թոռն, Վարդան Մամիկոնեան զեղափոխութեամբ դրկած էր առ նա և կը թագաւորեցնէ զԱրտաշէսն՝ «տալով նմա անուն Պարսկական՝ Արտաշիր:» «Իսկ իբրև հասեալ Մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիսն ի մտոյն Պարսից. գնաց նա զկողմանն՝ արեւմտից

մերոյ աչխարհին՝ ի բաժին մասինն Յունաց և ոչ լսա արժանեաց իւրոց եղև ընկալեալ, վասնորոյ յղէ զՄեսրովպ և զԱրգուան՝ Թոռն իւր՝ ի Բիւզանդիոն առ կայսրն Թէոդոս թղթով որ ունէր զայս օրինակ. (Ծէ) և ապա, Թողու զՄեսրովպ ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արեւմտից և առնմա զԹոռունս իւր զՀմայեակ և զՀամազասպեան զեղբարսն Վարդանայ սպարապետի... և ինքն եկեալ անցանէ Այրարատեան գաւառ. կուտակ զամենայն նախարարաց ունան, առաքէ զԱմբատ սպաթա և զՎարդան սպարապետ զԹոռն իւր ի դուռն արքային Պարսից, և նորա հաստատեալ զհաշտութիւն. մուրհակ մուռացման յանցանաց կնքէ, ըստ խնդրոյ նոցա Թագաւոր կացուցանելով զԱրտաչէս, որպէս Վռամշապհոյն փոխեալ զանուն՝ Արտաչիր կոչելով, զաշխարհս Հայոց ի նա հաւատաց առանց Պարսիկ վերակացուի որ աչերաց ամս վեց։» (Գլ. ԾԸ)

Բայց աւա՛ղ, որ Արտաչէս՝ Հայրենեաց արժանաւոր Թագաւոր մ՚ըլլալէ հետէ, զեղխ ու անառակ կեանք մը կ՚անցնէր, անիոյթ մնալ՝ երկրին չհնութեան և այս պատճառաւ նախարարք Հայոց կը ժողովին միահամուռ և կ՚որոշեն գահընկէց ընել զարքայն, կեղծաւ խոց տալով Մեծին Սահակայ, «ոչ եւս կարեմք անօրէն և պիղծ գործոց Թագաւորին համբերել։» Ասոր — կ՚ըսեն — ազատելի գործերը անառակ վարքը զօրհանապազ տեսնել անհանդուրժելի է։ Արդ կը խնդրենք այս անհնարին ազէտից դարման մը գտանել, և այս կարելի է միայն մէջտեղէն վերցնելով այս սաբարիչ Թագաւորը որ իր պղծագործ ու ցոփ վարքովը կը նսեմացնէ փառքը Արշակունի գահուն, կ՚արատաւորէ, կ՚արհամարհէ և կ՚ոտնակոխէ ամեն բարոյական և կ՚ազատէ ընտանեկան պատիւ ու արբունիքն։» — Արդարութիւնը պարտք կը դնէ խոստովանիլ որ նախարարք կը չափազանցնէին Պարսից արքային դէմ իրենց ամբաստանութեան մէջ և վրէժխնդրական գոյն կ՚առնայ իրեն ծայրայեղ ընթացքը ընդդէմ Թագաւորին, թէև չենք ուզեր արդարացնել և չքմեղիկս ընել

զԱրտաչէս։— Հայրապետը կը պատասխանէ թէ ատոյգ է, այժմ ձեզմէ լսելով չէ որ կ՚իմանամ երիտասարդ արքային ցոփ ընթացքը որ ձեր սրամտութեանը տեղի տուած է. բայց և այնպէս պէտք է քրիստոնէապար վարուիլ, Տրատենք. ինչպէս քանիցս ըրած եմ. անլուչապէ և նեղող ըլլանք, և ջանանք վինքն զգաստացնել։— Նախարարք առնասարակ կը կրկնեն թէ տարբեր մտքէց չէ՛ կարելի ի գործ դնել, բայց նէթէ Պարսից Դուռն երթալ բողոքել և վերջ տալ Թագաւորութեանն որուն բնաւ չեղաւ արժանաւոր ժառանգ։ Նահապետը խաբարայ մտքին իմանալով հայրապետը կրկին վոթձ մ՚ալ կ՚ընէ համոզելու զանոնք և ետ կեցնելու այնպիսի արարքէ մը որ դաւաճանութիւն պիտի ըլլար Թագաւորէն առնելի Թագին դէմ. կ՚ողոքէ հայրենասէր հոգին, կ՚ապաչէ արտասուալից աչօք, զգոյշ կալ, հրաժարիլ դաւադիր վրիժառութենէ մը. «համբերեցէք ժամանակ մ՚ալ, թերեւս յաջողինք Յունաց կայսեր խորհրդով և օգնութեամբ հնարք մը խորհիլ, քան թէ անօրէն Պարսկին յանձնել, վասն զի նէթէ հաստացեալ Թագաւորի առջև ելնել հարկ ըլլար, անյապաղ կը վոնթայի, բայց ի՞նչպէս կրնամ մոլորեալ ոչխարս գայլին մատնել, ոչ ապաքէն մեր պարտքն է բնկճալը տանել, հիանդագոյնը խնամել, վիրաւորուածը դարմանել և ոչ թէ դահավէժ ընել։ վասն զի թէև մեղաւոր է, բայց քրիստոնեայ է, անառակ է, զեղխ է վարուք, բայց ո՛չ հոգւով անհաւատ։ «Տկար է ի կանայս. այլ տարերաց չերկրպագէր, և զեր՛դ վնասցի այս. փոխանակել զիմ ախտացեալ ոչխարս ընդ առողջ գազանի, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս։» Նախարարք մտածելով թէ հայրապետ ժամանակ չառնու։ գործն ուշացնելու և զԹագաւորն յուղղութիւն հիլ կ՚ուզէ, գործն ուշացնելու և զԹագաւորն յուղղութիւն և ի զգաստութիւն բերելու յուսով. կ՚որոշեն ընդ Թագաւորին դաւաճանել նաև հայրապետին, «վասն զի ո՛չ համակամեցար մեզ չԹագաւորել նմա, արդ և մեք կամեսցուք և մեցար մեզ չԹագաւորել նմա, արդ և մեք կամեսցուք և փեզ չգահանայցնալ մեզ։» Անպատկառօրէն կը ժպրիին բանել այսպէս. «Քանի որ մեղի չմիաբանեցար ու յանձն չառիր

գաւազդել մեզի հետ, մենք ալ չպիտի ուզենք որ քահանայնաց մեր վրայ։ Եւ «գայլն կ'ըսէ Պատմութիւնը Սուրմակ անուն երէց մ'ալ հետերնին առած. ներկայացան Վռամ արքային երկուքին — թագաւորին և հայրապետին մասին միանգամայն ամբաստանել, Սահակայ համար կ'ըսէին թէ Յոյն քաղաքականութեան կը հակամիտի ի վնաս Պարսից և անոնց խորհրդովը կը գործէ. «զյունովք զլեալ խորհրդովք.» և Արտաշէսի մասին կը չարախօսէին ազատ և անարժան խօսքերով։ Վռամ իսկոյն իրեն կանչեց երկուքն ալ. բայց որովհետև կը յարգէր Պատկառելի Հայրապետը, առանձինն խօսեցաւ անոր հետ, հարցուց ամբաստանութեան չարժանութիւնը։ Առանձինն խօսակցելու այս պատիւը ըրաւ թէ՛ բարձր առիթանին և թէ՛ ազգակցութեանն համար։ — Հայրապետը որովհետև Պարթեւազուն էր իրեն ազգակից կը համարէր Վռամ — ։ — Զգիտեմ, պատասխանեց Հայրապետն, ամբաստանութեան չարժանիքը, իրենք թող խօսին ու մտիկ ըրէ՛ք, իսկ ինձ ոչինչ մի՛ հարցանէք. վասն զի ոչինչ, բարի թէ չար չպիտի յօժարիմ պատասխանել։» Սուրէն գտնուած որ մեծ քահանայապետին ազգական ու առնմականից էր և հազարապետն էր Պարսից արքային՝ եկաւ Վռամի խորհրդով յորդորել զայն որպէս զի նախարարներու հետ միանայ ինքն ալ և վկայէ անոնց չարախօսութեանն ու փոխարէն «բազում պարգեւօք և մեծապէս չքեղութեամբ — կրսէ Պատմիչը, դարձցի յքէվանութիւն կաթողիկոսութեան իւրոյ և յաշխարհն։» Սուրէն «ելեւէջ հաւանելով արքային կամացը — լսաւ — վկայութեամբ հաստատեաց նախարարներուն ամբաստանութիւնը, շատ պատիւներով իշխանութեանդ պիտի վերադառնայ. հակառակ պարագային ունեցածէդ ալ կը զրկուիս, և ես քու ազգականդ ու բարեացակամդ ըլլալուս համար այս սիրոյ խորհուրդը կուտամ քեզի։ — «Ես Արտաշէսի վատթարութիւնը չգիտեմ, պատասխանեց Հայրապետը որով՝ ձեզմէ գաւառելու և անարգուելու արժանի ըլլայ, վասն զի մեր արքասէր օրինաց համեմատ թէև անգոսնելի է, բայց ըստ ձեր ազատեալ օրէնքին՝ գովութեան և մեծարանաց արժանի։» Հայրապետին այս անվեհեր և համարձակ պատասխանն ու անդրդուելիութիւնն Սուրէն կը յայտնէ թագաւորին որ յոյժ կը չարանայ և կը հրամայէ անգամ մըն ալ Արտաշէսը հարցաքննել։ Հայոց արքայն ու նախարարք նեղակացան Պարսից արքային։ Նախարարք անպատիւ և թշնամանող բառերով կ'ամբաստանեն զԱրտաշէս։ Արտաշես կ'ուրանայ, կը մերժէ, զրպարտութիւններ են, կրսէ։ Նախարարք կը պնդեն թէ ինչ ալ ըլլայ, չեն ուզեր զինքը թագաւոր, Պարսիկ իշխան մը կարգէ՛, կրսեն Վռամին, Հայաստանի վրայ և բա՛ւ է մեզ։» Վռամ դիւական հրճուանքով որ արդէն առիթի կ'սպասէր, թէ՛ Արտաշէսը և թէ՛ Սահակը դահաւուրկ կը նսեմակէ, հրամայելով միանգամայն կապանքի առնել Հայոց արքայն ու հայրապետը, և յարգունից դրաւել Հայոց արքայական տան բոլոր հարստութիւնները և հայրապետանոցի ճոխութիւնները։

Յետոյ վերմիրչագուն անուն Պարսիկ մը մարզպան և Սուրմակ անուն երէց մը կաթողիկոս կարգեց Հայաստանի։ Այսպէս անսիրա նախարարներ կուրօրէն, ագիտաբար և ապերախտօրէն իրենք իրենց ձեռօք փորեցին խորխորատ — գերեզմանն Արշակունեաց Հարստութեան, անգութօրէն կոխձանեցին մեծութիւնն ու փառքն հայրենի, կամովին դլուխ ծռելով օտարի լուծին։

Այդ, հոս ալ, այս անխուսափելի կորստեան վտանգին առջև, դարձեալ եկեղեցին է որ ինչպէս իր թեւերուն ներքև կը պահպանէ ազգին գոյութիւնը։ Շատ չանցնիր, նախարարք դառնապէս կ'ըզգան իրենց սխալը, մանաւանդ զգուելով ու ձանձրանալով Սուրմակի. ինչպէս նաև անոր յաջորդ՝ Բզգիշոյի մոլի և աւերիչ արարքներէն, լիրբ ու խայտառակ վարք ու բարքէն, և կը դիմեն Պարսից արքունիքը, վերստին Սրբոյն Սահակայ հայրապետարար դարձն ի Հայաստան։ Հայրապետն վչտաբեկ խորապէս խորհեցաւ չուզեր համակերպիլ և ընդունիլ թախանձանքներն Հայերուն, «քահանայանալ

ի վերայ սիրանոյշ Աստուածդ ոչ կարեմ։» Ես ձեզ պէմ բարեբաստութեան զգացում չունիմ, ինչ որ ոչ միայն արդիւնած է Տէրը, այլ և հրամայուած է ինձ օրհնել թշնամիները, բարիք ընել առողներուն։

Ես չեմ դատապարտեր, քանզի Տէրն ինքն կարող է վրէժխնդիր լինել, իսկ դուք ձեր թագաւորին գործոյը վրէժխնդիր եղաք ու մեր հաւատոյ սրբութիւնը ծաղրել սուիք անօրէնին։ Ինչո՞վ պիտի կրնաք մխիթարել զիս. հեռացէք ինէ, և թողէք զիս որ Հայոց աչխարհիս համատարած կոտորածը ողբամ։» Այրած սրտին խորէն կը խօսէր հայրապետն և չէր ուզեր կրկին ընդունիլ հայրապետութիւնը. բայց վերջապէս չդիմանալով անդադար աղաչանքներուն ու թախանձանքներուն յանձն կ'առնու և մեկնելու առիթով երբ Պարսից արքային կը ներկայանայ, նմն Վռամ «երդմամբ կը պահանջեմ որ հաւատարիմ մնաս մեզի, կ'ըսէ և ապստամբական չարժումներու չորդորես ժողովուրդը խափանելով Յունաց մօտ հաւատակցութենէն և երկրիդ կորսուածը պատճառ ըլլաս։» Յանկարծ ոտքի կեցած վերն անվեհեր «Պարիկեա և նաղելի զինքն կազմեալ ի բեմբասացութեան ձեւի,» համեստ հայուածքով, համեստագոյն և ձայնով սկսաւ թուել այնքան երախտիքները զոր Հայք մատուցած են Պարսից, և ատոնց ի վոխարէն Պարսից ապերախտութիւնները, կեղծաւորութիւնները, կեղծ, պատիր քաղցրաբանութիւնները, յանդիմանելց զսուտ և չար խորհուրդները և վնասակար արարքները, և այն հայհոյութեանն համար զոր քիչ առաջ լրած էր «մօտ հաւատակից» կոչելով զՅոյնս՝ յանդիմանելով և խայտառակելով իրենց մեռած պաշտամունքը— ինչպէս կ'ըսէ Մովսէսացի — տրաչալի աստուածաբանութեամբ՝ որչափ կարող է լսել ներծանոց միտք մը և իմանալ, որոյ հանդէպ հիանալով Վռամ և Պարսից բոլոր մեծամեծք, կ'ուզէր այնքան համարձակախօսութիւնը պարգեւներով վարձատրել։

Յաւէ է ըսել որ այս նչանաւոր առնախօսութիւնն հայանուն հայրապետին չէն աւանդած մեզի պատմիչք իր ամբողջ ինքնութեամբը որ անչուշտ գոհար մ'ըլլալու է։ Սահակ կը վերադառնայ ի Հայաստան, «ոչինչ կասեաց դիւեցուցանել մանկանց եկեղեցւոյ զնոցեւար կաթին, հանդերձ Մեսրովպա—» ... (Խորեն. Գ, կե. կԶ։ Ղազար ժԳ—ժԶ)

Հայոց Արշակունի հարստութիւնը կը վերչանայ և երկիրն օտարին իշխանութեան կ'ենթարկուի, բայց եկեղեցին մնալով կանգուն, կը պահպանէ, կը պաշտպանէ և կ'երաշխաւորէ ազգին գոյութիւնը, զոր Պարսիկ քաղաքականութիւնն իսպառ ջնջել ծրագրած էր, և ձուլել հայութիւնն իրանութեան մէջ։ Այս թագուն նպատակին ի յայտ եկաւ, ոչ չատ ուշ ապագայում, ինչպէս որ պիտի տեսնենք։

Պարսիկն ի Հայաստան Պարսկական նահանգ մը դարձնելու դիտումով յաջողած էր Արշակունի գահը կործանել և իրեն հպատակեցնել հայերը, բայց այս յաջողութիւնը կատարեալ չըլլալով, միանգամ ընդ միշտ Հայ անունը աչխարհէս վերցնելու համար, ըմբռնած էր, թէ նախ եկեղեցին վերցնել, քրիստոնէական կրօնքը, Աւետարանը բառնալ, առնուլ Հայերէն պահպանարանն, ապստամբարանն ազգին հոգւոյն և կենդանութեան, զայս զգացուցած էին Տիզբոնի արքունիքի աւազանին նա մանաւանդ մոգերը խորհուրդ տուած էին՝ Հրաշչատական պաշտամունքով փոխանակել քրիստոնէութիւնը։ Ուստի պէտք էր նախ առաջ ակարացնել Յունաց տէրութիւնը — զօրեղ ներկայացուցիչը քրիստոնէութեան. յետոյ դիւրացնելու համար՝ ամեն աչխարհ իրմէ կրօնս մոգութեան դարձնելու գործը. ինչ որ բնական, խորհուրդ տուած էին այդ կրօնին պաշտօնեաները։ Այս պատճառաւ յարձակեցաւ Յունաց երկրին վրայ և դրաւեց Միջագետք՝ մինչև Մծբին, աւերելով՝ ապստամբ ընելով քաղաքները, այրելով եկեղեցիները, գերելով, ան ու սաքաւի տարածելով բոլոր բնակչաց ու զօրաց վրայ։

Թէսաոս կայսրն որ — ըստ Եղիշէայ — խաղաղասէր էր ի Քրիստոս, չուզեց, կըսէ Պատմագիրը, — բայց ուզի ճիշդը չկրցաւ, չհամաձակեցաւ պատերազմիլ, այլ Անաստաս՝ արեւելեան կողմանց սպարապետը ղրկեց ընդ առաջ Թշնամուին չատ ընծաներով ու դանձերով, հաշտութիւն կնքելու համար անպատուաբեր և ամօթալի պայմաններով՝ ըստ որում կը խոստանայ նոյն պայմանին համեմատ Պարսից Տէրութեանը յանձնել բոլոր հաւատացեալ Պարսիկներն որք աս քրիստոնէութեան իր երկիրը ապաստանած էին, և անոր ամէն պահանջները գոհացնել:

Յազկերտ առաջին քայլին իր յաջողութիւնը տեսնելով, հառանդր կը յաւելու և կը ջանայ Հայ ազգեցիկ, դիրքի տէր նախարարները իրեն գործակից ընել ոսկոյ փառասիրութեամբ պարգեւներով ու պատիւներով, ոմանց սպառնալով, երկիւղ ազդելով և զոմանս ահնչելով: (Եղիշէ Ա. յեղանակ) Մոգերն արդէն խորհուրդ տուած էին: «Արքայ քաջ, տեսուածներն որ այսքան յաղթութիւն և մեծութիւն պարգեւեցին քեզի, մարմնաւոր և նիւթական նուէրներուդ կարօտ չեն, այլ կուզեն որ իշխանութեանդ տակ գտնուող բոլոր ազգ ու ազինք մեր օրէնքին դառնան: Ուրեմն «արքայ, ղօր գումարեա՛, գունդ կազմեա՛, խաղա՛, գնա՛ Դուռ յերկիրն Քուշանաց... բայց միայն զգանդ քրիստոնէից բարձ ի միջոյ:»

Այսպէս խորհուրդ տուին անոնք և նա ըստ այսմ խորհրդոյ թուղթ հրամանի կը գրէ բոլոր նպատակ ազգերուն թէ մտադիր է Քուշանաց վրայ պատերազմի երթալ և իւրոյ օժանդակութիւնը հարկ կը տեսնէ, ուստի բոլոր իրենց այրուձիներն հաւաքելով փութան, գան Ասար աշխարհամ իրարու միանան:» Այս հրամանն ինչպէս Վրաց, Աղուանից, Լփնաց, Ծաւդէից, Կորդուաց, Սղձնեաց երկիրներուն նոյնպէս Հայոց կը հասնի: (Եղիշէ էջ 13) Հայք, ոմանք միաբանութեամբ, ոմանք ի հարկէն ստիպեալ կը հնազանդին այնպիսի խորհրդոյ և նենգաւոր կարգադրութեան մը, ո-

րուն թէ՛ հնազանդութեան և թէ՛ անհնազանդութեան հետեւանքը յոյժ ահռելի, չատեր կրնային գուշակել հետաքրքրութեամբ:

Վասակ՝ Սիւնեաց Փառամոլ իշխանը Հայաստանի թագաւոր ըլլալու յուսով կ'օժանդակէր Յազկերտին և իւր հանճարիկ ու նրբամիտ քաղաքագիտութիւնն իսկոյն կը դնէր Տիզբոնի արքունիքին, ընդդէմ և ի վնաս հայրենեաց,— քանդո՛ղ դիւանագէտ, կորստակո՛ն հանճար — թոյլ տալով դիտմամբ որ անկարգութիւն. բարոյական անկումն խոցոտէ ակարացնէ եկեղեցին և Հայ աշխարհը: Դիւրացուն անոնց մարզպանն որ պաշտօնով ի Հայաստան կը գտնուէր, ամէն հնարք ի գործ կը դնէր Հայերը խաբելու համար: Թագաւորին սիրալիր և հպատակասէր բարեւները կը հաղորդէր և զանազան պարգեւներ կը խոստանար, որպէս թէ աշխարհին արքունի տուրքերը պիտի թեթեւցնէ, ձիաւորներուն թիւը պիտի նուազեցնէ և այլն ըստ կարգի, մինչդեռ հակառակը կը գործադրուէր. «զազատութիւն եկեղեցւոյն արկանէր ի ծառայութիւն:» Եկեղեցիներն որք հարկէ, տուրքէ ազատ էին, տուրքի կ'ենթարկէր, վանական մենաստաններն ալ կը հարկադրէր հարկ վճարել, աշխարհին տուրքերը աւելի կը ծանրացնէր, նախարարներու միջև գժտութիւն կը սերմանէր և անոնց միաբանութիւնը կը բաժնէր, կը քակէր, վիրջապէս ըստ Եղիշէայ «յամենայն տեղ խոստովանութիւն արար» (էջ 25) որպէս զի մոռնայիւնը քակէ, եկեղեցին ցրուէ, մեռնակացները փախցնէ, գիւղացին աղքատացնէ, և այս յոյժ կարօտութեան և աղքատութեան պատճառաւ հարկադրուին դիմել յօրէնս մոգաց. և որ չարագոյնն է, կ'ըսէ Եղիշէ. երկրին Հայ հազարապետը Վահան Ամատունին զրկելով իւր տեղակալութենէ անիրաւ, առանց զրպարտութեամբ, տեղը Պարսիկ մը դրաւ և ուրիշ Մոգ պետ մ'ալ դատաւոր կարգեց, «զի զեկեղեցւոյն զփառս ազատազեսցին:»

Այս դժուար կարգադրութիւնք թէև անատանելի էին, բայց տակաւին ուղղակի եկեղեցիներու ձեռք չարկած չըլլա-

լուն համար, Հայք կամաւ ու գիտութեամբ լռեցին։ Իսկ անոնք—Պարսիկ պաշտօնեայք—տեսնելով որ հայք անտրտունջ են, համաձակ մէջտեղ հանեցին արքունական այն հրովարտակն որով յայտնի, համարձակ հրաւէր կը կարդար, «ուրանալ զօրէնս Դինի Մաղդեզանց», նամակ մը, յորում «Միհրներսէս, վզրուկ հրամանատար երան և տաներան՝ Հայոց մեծաց չա՛տ ողջոյններով» Զրադաշտական ճշմարտութիւնները կը ջատագովէր և քրիստոնէութեան մոլար վարդապետութիւնները կը պարզէր։ Հայոց մեծաց համար հարկ կար կա՛մ բան առ բան պատասխանել նամակին կամ անձամբ արքունիքն երթալ։ «Ահա երկու լրբ կան առաջի ձեր, կամ արարէք բան առ բան նամակիդ պատասխանի, կամ առի՛ք, եկա՛յք ի Դուռն, յանդիման լերուք մեծի հրապարակին։» (էջ 29)

Սաոր վրայ եկեղեցական և աշխարհական պետեր հաւաքուեցան Արտաշատ ուր մեծ ժողով գումարեցին նախագահութեամբ Ցուվսէփի կաթողիկոսի։ «Ցուվսէփ եպիսկոպոս ամենայն միաբանելովքս ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս, Միհրներսեհի՝ մեծի հազարապետի արեաց և անարեաց, բազում խաղաղասէր մտօք բազմասցի ողջոյն առ քեզ և առ ամենայն մեծամեծաց սպասիդ արեայ։» այս վերտառութեամբ կ'սկսի այն նշանաւոր պատասխանագիրն, յորում քաջարար ջատագովելով քրիստոնէութիւնը և երեւան հանելով Դինի Մաղդեզանց մոլոր և ցնորական սուտութիւնները, կը վերջացընեն այս խօսքերով։ «Զայսմ հաւատոյ ո՛չ ոք կարէ զմեզ խափանել, ո՛չ հրեշտակք և ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուր, ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր, ոչ ամենայն, չինչ և դառն տանջանք։» Մեր բոլոր ինչք ու սեպհականք և մեք իսկ քու առջեւդ ենք, ըրէ՛ ինչ որ կամիս եթէ ազատ թողուս մեզ մեր հաւատքին մէջ, աշխարհս վրայ գթով ուրիշ թագաւորի հետ չենք փոխեր. ինչպես յերկինս ուրիշ աստուած՝ Յիսուս — Քրիստոսի հետ։ Իսկ թէ ոչ, ուրեմն «ի քէն առնջանք և ի մէնջ— «յանճառութիւնք, սուր քո և պարանոց մեր։»

Այս նամակն՝ լեցուն, թախտաւն քրիստոնէական ոգւոյն անվեհեր եռանդովն՝ զարմացուց ու զայրացուց Պարսից արքունիքը, մանաւանդ դառնացած ծերը — Մոգ պետը — որ կ'ամաչարէր, կը տագնապէր աչքերովը տեսնել Հայաստանի կործանումը և կը տենչար իր ձեռօքը՝ ատրուշաններու հիմերը ձգել եկեղեցիներու, քրիստոնէական սրբավայր տաճարներու աւերակներուն վրայ և որ խրատ ու սիրտ կուտար թագաւորին» «ինչո՞ւ կը տրտմիս, ո՛չ ապաքէն «բոլոր աշխարհը, Յունաց կայսրն անգամ քու հրամանիդ հնազանդ ըրիր, ո՞վ է որ պիտի յանդգնի հրամանիդ ընդդիմանալ, սիրտդ հրամայէ որ հոս գան։ Պէտք է մանաւանդ Հայ ազատամարզ բռնութեամբ ընկճել։» Կը հաւանի թագաւորն և կծու ոճով մը թուղթ կը գրէ որ Հայոց գլխաւորները, ինչպէս նաև Վրաց և Աղուանից մեծամեծներն ու ներկայացուցիչներն արքունի դուռը գան։ Սաոր վրայ Հայոց նախարարք Ցուվսէփ կաթողիկոսի օրհնութիւնը առնելով քաջալերուած՝ կը մեկնին Պարսկաստան։

Վրաց ու Աղուանից մեծամեծք ալ Հայոց հետ իրենց Ս. Ուխտին մէջ հաւատարիմ մնալու դաշնադրութեամբ զորս կարգադրած էին փախադարձ պատգամաւորութեանց միջոցաւ, գային, միացան ի դուռն արքունի։ Թագաւորին ծանօթ և յականէ անուանէ կանչուածներն էին՝ Վասակ Սիւնեաց տանմէն Ներչապուհ Արծրունեաց, Արտակ Ռշտունեաց, Գադիլոյ Խոռխոռունեաց, Վարդան Մամիկոնեան, Արտակ Մոգաց, Մանէ՝ Ապահունեաց, Վահան Ամատունեաց, Գիւտ՝ Վահեւունեաց, Շմաւոն՝ Անձեւացեաց։ Նաև սատրապ չափ կային արդէն իր քով՝ բանակին մէջ յարքունիս։ Երբ հասան, հոն սրտի կսկիծով տեսան ընկերակիցներուն սաստիկ նեղութիւնը, տանջանքն որոց ենթարկուեր էին արդէն և սմանք իսկ նահատակուեր։— Մանկահասակ Գաբրիէլն նախարարն որ անվեհեր արիութեամբ ընդդիմախօսած էր Ցաղկերտին՝ երբ սա ծաղրելով կը խօսէր Յիսուսի— Քրիստոսի չարչարանաց ու մահուան վրայ, նոյնպէս Սաոմ

Գնաւնի և Մանաժիր Ռչտունի հանդերձ իրենց գունդերովն նահատակուեր էին։— Արտաւազդն, սպայն անոնց վրայ, բայց ակամայ հանդարտութիւն կնշծեցին աւելի չքորքոքելու համար բարկութիւնը գազանացած արքային, որ իսկոյն, առանց յապաղելու թափեց իր մաղձը, Թոյնը հոգւոյն սեւ ու դժոխային, զանց առնելով նոյն իսկ սովորական՝ ընդունելութեան ձեւակերպութիւնը,— պաշտօնական կեղծիքը ինչ որ օրէնքի կարգ անցած էր ի վաղուց,— պատուաւոր գօրագլուխ մը ընդ առաջ դրկել հանդիսաւորապէս դիմաւորելու, Թագաւորական բարեւ ու բարեմաղթութիւններն հաղորդելու, որպիսութիւններն հարցանելու, չնորհակալութիւնները յայտնելու, ընդ որս նաև գովեստիւք յիշատակելու հանդիսաւորապէս նախնեաց և իրենց արքունի ծառայութիւնները և իւրաքանչիւրին քաջութիւնները. իսկ այն օր այս ամենը զանց ըրաւ, այլ « յուզուեցաւ, խռովեցաւ, կլսէ եղիչէ, փրփրաց, գոռաց, երդում ըրաւ արեւուն վրայ՝ ամէն տեսակ նեղութիւններու և հալածանքներու ենթարկել զանոնք, եթէ հետեւեալ օրն իսկ չերկրպագեն արեւին։ « Իբրև զչարագէտ մի ոչ դադարէր յուզել և... անգամին յանգնգոց բարձրանայր փրփրեալ. վիշապաձայն որոտալով, դազանաբար գոչելով առհասարակ դողացուցանէր զիւր ահեղական իշխանութիւն։... Երդուեալ եմ յարեգակն, ի մեծն աստուած... եթէ վաղիւ ընդառաւօտս, ընդ երեւումն սքանչելւոյս ընդ իս զիւրաքանչիւր ծունր ոչ կրկնեացիք նմա, խոստովանելով զնա Աստուած, ոչինչ Թողացուցիչ ձեզ զամենայն նեղութիւնս չարչարանաց ի վերայ ածելով, մինչ ակամայ կատարիցէք զկամս հրամանաց իմոց։» (էջ 45) Ի՛նչ դժնդակ հրաման, աստուածամարտ նախարարաց համար, Թողուլ ուրանալ զհրեշտոս և սարերքը պաշտել, մոտծէն երեւակայելն անգամ սոսկալի, ուստի «համեստ բանիւք և զուարթ դիմօք» յառաջ կը մօտենան Թագաւորին՝ պատասխան տալու համար Թէ քրիստոնէական կրօնքը տալու համար Թէ քրիստոնէական կրօնքը զոր հաստատապէս ունին՝

բնաւ արգելք մը չըլլար իրենց հաւատարիմ և անձնուէր ծառայութեանն զոր անթերի ու յօժարակամ կը մատուցանեն ի չինութիւն և ի փառս Պետութեան և զոր գովեստներով վարձատրած են միշտ արքայից արքայք։ Ուստի կը խնդրենք մեր եկեղեցիները չառնել մեր ձեռքէն, որք ո՛չ Թագաւորներու պարգեւներ են, ո՛չ իմաստասիրու գիւտեր, ոչ քաջ պինուածներու յաղթութեան արդիւնք և ոչ դիւաց պատիր խաբէութիւն, այլ չնորհք են մեծին Աստուծոյ։ Ազատ Թող արքա՛յ, ազատ պաշտել մեր կրօնքը։ Թագաւորը նախ կը ցասի, ասոնց ապիրատութեան վրայ։ Նախարարք դարձեալ միաբերան կը հռչակեն իրենց անդրդուելութիւնն ի հաւատս։ Ասոր վրայ վայրագ արքան կատաղօրէն կ'սպառնայ չարաչար տանջել զանոնք, անթիւ զօրքեր ու փիղեր զրկելով երկիրը աւերել, եկեղեցիները այրել, անոնց կիներն ու զաւակները գերի վարել հեռաւոր և գժնդակ վայրերում և օտարութեան մէջ։ Եւ կը հրամայէ իսկոյն բանտարկել զանոնք, « Հրամայեաց հանել զպատուական նախարարան մեծաւ անարգանօք յերեսաց իւրոց, և զդուշութեամբ հրամայեաց տանել զհանգամեսին՝ առանց կապանաց յիւրաքանչիւր վանս պահել։» Տիտուր և յոյժ սրտաչարժ էր տեսարանը։ Նեղութեան ծանրութիւնը, վշտին դառնութիւնը, տանջանքին սաստկութիւնը. նոյն իսկ մահը չէին կարող վհատեցնել զանոնք։ Բայց հայրենեաց աւերը, սիրելեաց գերութիւնը, եկեղեցիներու, որբավայր տաճարներու քանդում ու ապականութիւնը. միով բանիւ Հայաստանի կործանումը երբ մէտերնին կը բերէին. սիրտերնէն արիւն կ'անցներ. կեղծիք էր յիշելն անգամ. հոս, այս մատծմունքին հանդէպ կը լռանէր անոնց արի ու անվեհեր հոգին, հոս կը թուլանար, կը սկսարանար անոնց անեղուն կամքն ու կորով։ Ուստի արքային խորհրդակից անձի մը խորհուրդով որ ի մածուկ քրիստոնէութիւնը կը պաշտէր, սա երեսս ընդունել որոշեցին, կատարել կամքը Թագաւորին՝ պաշտօն և երկրպագութիւն մատուցանել արեգական, այս որոշման չատ դժուարաւ —

կ'ըսէ պատմիչը — և ամենէն վերջին հաւանեցաւ Վարդան։ (Փարպեցի) Այս որոշման չարժանեցաւ և միայն էր վերադառնալ հայրենիք և ազգն ու եկեղեցին կարենալ ազատել։ Սակայն դժուար է բացայայտել թէ որքա՛ն ուրախացաւ յիմար արքան որ ա՛լ ոչ մի տարակոյս չէր ունենար հաստատապէս և ապահովապէս տիրապետել Հայաստանի վրայ. մինչդամ ընդմիշտ միացնելով կցելով զայն Իրանեան աշխարհին։ Ուստի իսկոյն կը հրամայէ ամեն պատրաստ մեծարանք ընել նախարարներուն. իւրաքանչիւրին գիւղեր ու ագարակներ կը պարգեւէ, իրեն սիրելի ու բարեկամ կ'անուանէ։ Եւ կ'ուզէր զանոնք մոգերու ընկերութեամբ, որոց թիւն ըստ եղիշեայ հօթն հարիւրէ աւելի էր, և գլխաւորութեամբ Մոգպետին։ Բայց որովհետև կասկածոտ էր, ուստի իր քով պատանդ կը պահէր Վասակի երկու զաւակները, Բուբիկ և Սմբներսէհ, և Վրաց Աչուշայ բդեշխը։ Ծծինքով կը խոնարհէր ամբարտաւան ու գոռոզ արքան և աղաչելով կը պատուիրէր իր բոլոր հրամանները կատարել լրացնել մինչև որ ինքն պատերազմին դառնայ։ «Թող վերնան եկեղեցւոյ կարգերն ու կանոնները։ Փակուին, ինքուին տաճարներու դրները, լռեն, դադարին Սաղմոսերգութիւններն ու ընթերցուածքը Ս. Մարգարէից, քահանայք չհամարձակին մանել հաւատացելոց տուները ուսուցանելու համար, վանական գրութիւնները խափանեն, ամուսնութեան սեղմ օրէնքն զոր քրիստոնէութիւնը հաստատած էր՝ վերնա՛ն, «փոխան միոյ բազում կանայս արասցեն», որպէս զի Հայոց ազգը բազմանայ, և այս կարգի յանձնարարութիւններ որք պէտք էր մինչև մէկ տարուան միջոցում — նաւասարդէ նաւասարդ լրիւ կատարուած ըլլային։

Այս միջոցին սակայն նախարարաց ուրացութեան գոյժը բերնէ բերան կը հասնէր՝ նախարարաց հետ հոն գտնուող քահանայից միջոցաւ՝ մինչև Վաղարշապատ՝ Ս. Ցովսէփ կաթողիկոսին և ուրիշներուն ականջը։ Գաղտնապէս ձիաւոր դեսպան մըն ալ յայղուած էին ուղարկել, որ երթալով՝ պատ-

մեց ամեն ինչ որ կատարուեցաւ։ Դառն կսկիծ ու անհնարին տագնապ կը պաշարէ բոլոր լսողները։ Եկեղեցւոյ հայրեր ժողով կը գումարեն, երդում կ'ընեն Ս. Աւետարանի վրայ՝ արեամբ պաշտպանելու հաւատքն ու եկեղեցին։ Եպիսկոպոսներ ու քահանաներ կը ցրուին իսկոյն քաղաքներ ու գիւղերը արթնցնելու համար ժողովուրդը, ոգեւորելու և պատրաստելու զամենքը։ «Խրատեցին, պնդեցին և արարին զամենեսեան զվնասուորս Քրիստոսի։» Երդմամբ որոշեցին չհնազանդիլ և ոչ ոմեք որ կ'ուզէ արեւու պաշտամունքը մտցնել, հայրը որդւոյն թող չհնազանդի, և ոչ որդին հօրը՝ կինն ամուսինին դէմ կանգնի, ծառան տիրոջ դէմ երթայ, ամենուն վրայ միմիայն աստուածային օրէնքը թող թագաւորէ և այն օրինաց համեմատ իւրաքանչիւր յանցաւոր դատապարտուի ու պատժուի։ Միւս կողմէն ուրացեալ հայերուն մեծ կարաւան — բանակը մոգերու հետ երկար, մօտեցեր էր հայրենեաց հողին վրայ բանակ դրեր։

Նախարարք որ երկիրը անտէր, անտիրական ու անպաշտպան չթողելու նպատակաւ ուրացութիւն կեղծած էին, իրենց սիրելիներէն լքուած ու մերժուած գտնուեցան։ Մազկոտն գաւառի Անգղ գիւղին մէջ ուր բանակած էին, Մոգպետը նախապատրաստ մ'ըրաւ կիւրակէ օր մը գործի ձեռնարկութեան։ Հոն Ղեւոնդ երէցի առաջնորդութեամբ և նախաձեռնութեամբ բուռն ընդդիմութիւն մը ըրաւ ամբողջ ժողովուրդը միանամուռ՝ Մոգպետին յարձակումին որ եկեղեցիին դռները խորտակելով ներս խուժել կ'ուզէր, «ոչ եկաց, մնաց ամենայն եպիսկոպոսացն և ոչ առ սակաւիկ մի համբերել անօրէնն իշխանին... այլ վիրգս ի ձեռս առեալ զկառափունս մոգացն և զՄոգպետին ջարդէին և փախստական յիւրաքանչիւր վանս արկանէին։» (Եղիշէ Գ. եղանակ)

Անզէն այլ հաւատով զինեալ ժողովուրդը քարերով ու բիրերով վանեց անօրէնին գոռոզը։ Այս դէպքը կը տարաձայնի իսկոյն Հայոց աշխարհին ամեն կողմերը և ամենուստ արք և կանայք կը դիմեն հոն, կատարուած յաղթութեան

վրայ կ'ուրախանան։ Եւ սակայն վերջաւոր վանդակը մշտ աչքի առջեւ ունենալով հեղեղի պէս արտասուք կը թափէին, ամանք զէնքի կը դիմէին, «զմահ քան զկեանս ընտրէին», և ամանք կ'ըղձային՝ որ երկիրը պատառի և իրենց գերեզման ըլլայ, որպէս զի այս դժնդակ վիճակը չտեսնեն։ Մոգպետն և համախոհները ապշած կ'ըսեն, «այսպիսի մարդերուն ո՞վ կարող է դիմադրել, որք մահը կեանքին նախասիրած կը համարեն, թողէք որ ամէն ինչ խստութեամբը տեղեկագրեմ մեծ թագաւորին և խնդրեմ որ այս կարգի առաջարկութիւն մը ի բաց թողու։ Ասոնք այնպիսի մարդիկ են որ ոչ ամանջանքէ կը վախնան, ո՛չ կապանքէ կ'ընկճին։ Ես անա, լրիւ վարձն առի, համոզուեցայ ասոնց միաբանութեան, ուսուցից քակտելու բաժանելու աստուածներն անգամ անկարող են։ Ի զուր յորդորեցին մեր կրօնի վարդապետներ՝ զթասաւորն՝ բառնալ ասոնց կրօնքը որ հակառակ արգելքներու տարած ուեցաւ. հակառակ հալածանքին աճեցաւ և բազմացաւ։ Զարչարեցինք, նեղեցինք, գերեցինք, տարագրեցինք, տաճարները աւերեցինք, հրձիգ ըրինք վկայարանները և զարձեալ չյաջողեցանք, վասն զի ամէն տուն եկեղեցի ըրին, իրենց տեղերը վկայարան, իրենց հոգիները տաճար համարեցին, մարմնեղէն չինուածները քարեղէն տաճարներէն լաւագոյն համարեցին, դահիճներու տաբերը բթեցան և իրենց պարտաւորները չձանձրացան։ Այս բաները մենք լսելով գիտէինք, իսկ ինչ որ աչքով տեսանք չատ աւելի է քան զոր լսեցինք, այնպէս որ հաւատ կրցի ես անձս ազատել։ Այսպիսի խօսքերով կը մեղադրէր մարզպանը որ թլորտութիւնը կանխաւ խստութեամբը չէր տեղեկագրած յարքունիս։

Իրաց այս դրութեանը մէջ ցաւալի է տեսնել սակայն որ, Հայ նախարարաց մէջ կային նաև որ ի սրտէ և կամաւ ուրացած էին հաւատքը, ինչպէս Վասակ Սիւնի որ տեսնելով Մոգպետին յաւատատութիւնը քաջալերեց զանի ինքն ոտանձնելով սոյն դժուարին գործին իրագործումը։ «Եթէ կ'ըսէր, միանգամ բաժնեմ և յաջողիմ երկպառակութիւն

ձգել եկեղեցւոյ ուխտին մէջ, ալ այն ատեն անտարակոյս ի գլուխ կը հանեմ կամքն արքայից արքային» — ցանկալով առնել ի գին հաւատոյ՝ Հայաստանի իշխանութիւնը որուն քաւթխմբ անարժան էր։ Այսպէս Վասակ կը ջանար խաբել զամենս կաչառելով, պարգեւներ խոստանալով, զայլս ողոքելով, ամենց ապառնալով, մանաւանդ ամիրկներն «անեղ բանիւք» վախեցնելով, և այսպէս՝ բազմաթիւ մարդիկ միաւորեալ ու անոնց՝ իր ծուղակը կը թակարդէր որսալով։ Նախապարտ և ազատականաց տուները մոգեր կը ցրուէր՝ վանունք մոլորեցնելու յուսով։

Բոլոր եպիսկոպոսներ տեսնելով Վասակին այս բոլոր ըրածները, կը վազեն Վարդանայ տունը հարցնելու իմանալու համար թէ արդեօք իրեն խորհրդովն ու գիտութեամբը կը գործուին այս անօրէն բաները։ «Եթէ այդպէս է նախ մեր գլուխները կտրեցէք, կ'ըսէին, և յետոյ եկեղեցիին ձեռք զարկէք։ Իսկ եթէ առանց ձեր կամքին կը կատարուին այս անօրէնութիւնք ու չարիք, այս վայրկեանէս ուրեմն վրէժխընդիր ըլլանք։» Սպարապետն և ամէն տեղողներն զարհատպէս զղջացած արդէն՝ իրենց ակամայ ուրացութեան վրայ և ի սրտէ լացած էին։ «Դուք տէր, սրտագէտ ամենեցուն ոչինչ պիտոյ է քեզ վկայութիւն ի մարդկանէ, եթէ խոտորեալ իցեմք ի քէն սրտիւք և մտօք. դուն զայն ինքնին քաջ գիտես, այսօր դուն ինքնին զատեա՛ զմեզ ըստ մեղայ մերոյ, ապա եթէ հաւատաւոն կամք յուխտի Ս. Աւետարանիս. Դուն Տէ՛ր, լեր մեզ այսօր օգնական և տուր զթիչնամին ճշմարտութեան ի ձեռս մեր, զի արտասուք ընդ նոսա քան կամայ մերոյ։» (Եղիշէ էջ 67)։ Այսպէս յարտասուս փղձկած ամենքն ալ կուխտեն Աւետարանով՝ հաւատարիմ մնալ եկեղեցիին և արեամբ պաշտպանել զայն։

Նախարարներէն մին — Զանդտղան Սկաւտն — ըստ փարպեցւոյն—թշնամիներու հետ համամիտ և միաբերան ըլլալուն համար, խակոյն քարկոծուեցաւ, ինչ որ սարսափ տուաւ ամենուն։ Իսկ Վասակ որ երկդիմի նենգութեամբ կրցեր

էր խաբել նախարարները՝ առ երեսս միացաւ ուխտին և իւրեան կամօքն ու հաւանութեամբը նամակներ դրուեցան Յունաց Թէոդոս կայսեր և յունաց բաժնին մէջ գտնուող Աղձնեաց Բդեչխին, Անգեղ տան իշխանին, Անտիոքայ սպարապետին՝ օգնութիւն խնդրելու համար ի դէպս պատերազմի։ «Յովսէփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսակցօք իմովք և առմենայն զօրօք Հայոց, Վասակ Մարզպան և Ներշապուհ Իմրոսեան՝ հանդերձ սպարապետաւս և ամենայն մեծամեծ նախարարօքս՝ առ Մեծանունդ Թէոդոս կայսր, բազմասցի ողջոյն մեր առ քեզ և ամենայն զօրաց քոց» ... այսպէս կ'սկսի այն նամակը զոր ստորագրեց այլովքն հանդերձ նաև Վասակ և որ յետոյ իր դաւակնիքը վճռեց, և զոր տանելու համար պատգամաւոր ընտրուեցան Վահան Ամատունի, Հմայեակ Մամիկոնեան, Մեհրուժան Արծրունի և Ստեմ Գնունի նախարարները՝ որք երբ Բիւզանդիոն ժամանելով ներկայացան կայսեր և յարքունիս կարգաւորեցաւ, կ'ըսէ Եղիշէ. «Հայոց աշխարհս պաղատանաց նամակներ, «Հնարս լրացն կամէր գտանել խաղաղութեամբ և հոգ տանէր մեծաւ յօժարութեամբ, պի մի՛ եկեղեցիք արեւելից յափշտակեսցին յանօրէն հեթանոսաց» բայց գժբաղդաբար վախճան կը հանէր կայսեր կենաց, և անոր յաջորդ Մարկիանոս՝ Անտոռ սպարապետին և Ասորի եպիսկոպոսի, վաթսար և անաստուած մարդոց սաղրանքէն խաբուած չէր ուզեր անոնց, միաբանիլ Հայոց ուխտին։» Այլ բնդհակառակն Պարսից հետ կը դաշնակցի՝ պատերազմի դէպքում Հայոց չօգնելու պայմանով։

Ընդհանուրին հաւանութեամբ գինուորական կարգադրութիւնն եղաւ այսպէս։ Երեքի բաժնեցին Հայոց բանակը։ Առաջին այն է Ասպետականի սահմանապահ բանակին հրամանատարութիւնը յանձնուեցաւ Ներշապուհ Արծրունիին (Իրմրոսեան՝ ըստ Եղիշեայ)։ Երկրորդ, այն է չարժուն բանակին կը հրամայէր սպարապետը — Վարդան — որ Աղուանից օգնութեան վութեցած և խորտակած էր թշնամւոյն զօրութիւնը։ «Անցանէր ըստ սահմանս Վրաց ի վերայ Մարզպանին Ճորայ որ եկեալ էր աւերել զեկեղեցիս Աղուանից։» Իսկ երրորդ բանակը կուտային Սիւնեաց իշխանին՝ Վասակայ, որ ի ներքուստ չէր զատուած հեթանոսաց խորհուրդէն ըստ պատմագրի, և իրեն օժանդակ ընտրած էր զանոնք որոց հաւատոյ թուլութեանը գիտակ էր. — Բագրատունեաց, Խոռխոռունեաց, Ապահունեաց, Վահեւունեաց, Պալունեաց, Գաբեղենից և Ուրծայ իշխանները իրենց զօրքերովը։ Եւ Արքունի տունէն ալ չատ զօրքեր առած էր։ Եւ ի բացակայութեան Վարդանայ՝ առիթ ու առպարէզ գտնելով՝ թագաւորական տեղերն ու ամրոցները կը գրաւէր, ուխտապահ նախարարաց ընտանիքն ու քահանաները կը ձերբակալէր, խորամանկ խաբէութեամբ պայազատ Սեպուհներու սիրտերը կը գրաւէր, գաղանի դեսպան կը յղէր Պարսից գունդին գրելով թէ Հայոց մրցանութիւնը յաջողեցայ քանդել, երեք բաժնեցի զինուորական ոյժը, առաջին գունդը հեռացուցի Հեր ու Զարեւանդ, երկրորդն իմ ձեռքիս տակն է, որով ոչ մի վնաս չհասնիր արքունի զօրաց, և երրորդը՝ թուով ամենաքիչը՝ Վարդանի հետ Աղուանք ուղարկեցի, վերջապէս բոլոր քաջ պատերազմիկները հոս ու հոն ցրուեցի։ Ուրեմն հաւատարձակ անոր—Վարդանի—առջև ե՛լ և մը՛ վախնար։ Գիտեմ անկասկած թէ քու մեծ զօրութեանդ առջև պիտի պարտուի։» Սիւնեաց իշխանին այս ձև քաջալերութիւնէն սիրտ առած Պարսիկը բազմաթիւ զօրքերով կը յարձակի Վարդանի վրայ, բայց հակառակ իր և Վասակի յոյսերուն չարաչար և ամօթահար կը պարտուի։ Միայն Վարդանի գունդէն, նախարարներէն Մուշ Դիմաքսեան կ'սպանուի, և Գազրիկ կը վիրաւորի։ «Յայնմ ժամանակի դէմ ամէն ի վեր ամբառնայր Արշաւիր Արշարունի, գոչէր առիւծաբար և յարձակէր վարազաբար, հարկանէր, սատակէր զվարկըն քաջ՝ զեղբայր Թագաւորին Լփնայ և զբազումս համահարզս նորին ընդ նմին սատակէր և այնպէս ամենեքեան առհասարակ այր զախոյեան իւր յերկիր կործանէր։» Այսպէս վառ ու կենդանի գոյնով կը նկարագրէ Եղիշէ այս պատերազմը որ հոգւոյս ցնծութեամբ,

կ'ըսէ, ոմնուելոյ հանդիսաւորութեամբ Հայոց աշխարհում։ Սակէ զան, մանաւոր յաղթութիւն մը նաև տեղի կ'ունե-նար այնուր։ Խաղային, գնացին ի վերայ բանակին Հոնաց զոր ունէին բանութեամբ Պարսիկք։ Սունուին, քանդէին զպահակն և կոտրէին զդօրան որ բնակեալ էին ի նմա, և զդուռնն տային ի ձեռն Վահանայ որ էր յազգէ թագաւո-րացն Աղուանից։» Վարդան զարձած էր Աղուանքէն՝ լսելով չարիքները Վասակայ որ իրեններով Սիւնեաց երկիրն ան-ցած էր։

Ներքին խռովութիւնը կը սասկանար օր աւուր։ Վա-սակ ուրիշ ուխտադրուժ նախարարներու հետ և անոնց հպա-տակներով միացած՝ զօրաբանակ մը յօրինած, պատրաստած էր՝ թուով բաւական սուաւոր և պատրաստ իբր նուիրական հայրենիքին ու սրբազան կրօնքին դէմ մարտնչելու։ Ա-յսպէս Հայոց այժմ երկուքի բաժնուած էր՝ հաւատացեալ և ու-րացող դասերու անջատումով։

Վասակայ գործած չարիքն ու աւերներն անպատմելի են կ'ըսէ ողբերգուն Եղիշէ, և անկարելի մի առ մի թուել, տալով սակայն անուններն չատ մը քաղաքներու ու գիւղե-րու, բերդերու և ամրոցներու — Գառնի, Երամաւ Դաս-տակերան մեծ, Վարդանաշատ, Փառախատ, Սարտէոս, Կո-ղակերտ աւան, բերդն Արմաւիր, Օշական, Արուճ, Աշնակ, Կուաչ աւան, և բոլոր աւանն Արագածու և նահանգն Ար-տաչատու և Արտաչատն ինքնին գլխովին «զամենայն գիւղս և զաւանս որք չուրջ գնովաս, զամենեցուն ընտանիս մերժ-նալ և փախուցեալ յիւրաքանչիւր բնակութենէ, ձեռն արկ-նալ ի սուրբ եկեղեցին, սարեալ և զսպաս սուրբ սեղանոյն, գերի վարեալ զընտանիս քահանայիցն և զնոսին կապեալ և և եղեալ ի բանտի, և ինքն սիրեալ տարածեալ սպատա-կաւ աւերէր զերկիրն ամենայն։» Եւ անտարակոյս այս գոյժը լսած ըլլալու էր Վարդան որ Աղուանքէն փութանակի վե-րադարձած էր ձմեռ եղանակում, յաղթութիւնն ի գլուխ հանելով Վասակայ որպէս զի Վարդանին չհանդիպի խոյս կու-

տայ և առած աւերներուն վրայ իրենն ալ թողլով կը փախչի (Եղիշէ) և գունդին փոքր մասը իր քով պահելով մեծ մասը կը ցրուէ պատուիրելով միանգամայն որ գարնան կազմ և պատրաստ ըլլան։

Այս պարագային Թագաւորը տեղեկանալով միաբանելոց անբաժան ուխտին կ'ըսէ պատմիչը. պահ մը, խոնարհեցաւ, իջաւ իր ամբարտաւան բարձրութենէն։ «Որ մեծաբարբառ որոտայր և անագին հրամանօքն զհեռաւորս և զմերձաւորս առհասարակ դողացուցանէր, սկսաւ քաղցր և աղերս բա-նիւք խօսիլ։» Կրօնքի ազատութիւն հռչակեց, քրիստոնէու-թիւնը գովելուս աստիճան կեղծաւորեց, ընծաներ ու պար-գեւներ տուաւ հոգեւորականներուս։ «Ինչ որ չէի ուզեր, ը-նել տուիք ինձ,» ըսելով զինքը պատրողները կշտամբեց և այս բոլորին պատասխանատուութիւնը մոգերուն ու Մոգ-պետին վրայ բեռնաւորեց։

Մեծամեծները զորս բանտարկած, կապանքի տակ ա-ռած էր, ազատ կ'արձակէր։ Թուղթեր կը գրէր ամեն տեղ։ «Ձեր հասուցած վնասները չպիտի յիշեմ և ո'չ վրէժխնդիր պիտի ըլլամ։ Քան առաջնոյն պաշտեցէք ձեր կրօնը և այ-սուհետև, միայն իմ հպատակութենէս մի' ելնէք։» Ըսել չէ-ղեր թէ խաղաղ կեղծ ու պատիր էր այս հրապարակած յայ-տարարութիւնը և խորամանկութեամբ ժամանակ չտնելով պիտի հասկնար գաղտնապէս թէ Յոյն կայսրն Մարկիանոս ինչ վերաբերում պիտի ունենայ Հայոց հանդէպ, ի՞նչ քա-ղաքականութիւն պիտի հետապնդէ ի դէպս պատերազմի։ Եւ երբ միանգամ ապահովեց թէ Յոյնք անօգնական պիտի լքա-նեն զհայս այնպիսի դէպքում, «զարձեալ անդրէն ի նոյն կարծիս մոլորութեան չրջեցաւ։»

Հայք թագաւորին թուղթը երբ ստացան, ծիծաղեցան անոր յիմար խորամանկութեան վրայ։ «Քանի լերդ է խո-րամանկութիւն նորա, պի երկիցս և երիցս զիտեցեալ կըշ-տամբեցաւ և ոչ ամաչէ։» Եւ ինչպէս կրնային վստահիլ թէ նա որ ինքն իր անձին համար չար է, ուրիշին կարենայ

բարի ըլլալ, ինչպէս որ խաւարի մէջ կը չրջի մոլորանեալ, ուր-
րիշներն ի լոյս ճշմարտութեան պիտի առաջնորդէ: Ինչպէս
որ անիրաւութենէն արդարութիւն չծնիր և սուտ թենէն
ճշմարտութիւն, այնպէս ալ խռովասէր սիրտէն խաղաղու-
թիւն յուսալ չէ հնար: «Տղաներ չենք որ խարուինք,» կ'ը-
սէին, չգիտնալով չէ՛ր որ ծուղակն ինկանք, այլ պարապուր
ենք ամեն փորձութիւններու դիմանալով և յաժարութեամբ:»

Եւ ինչպէս կը գուշակուէր, չատ չանցած՝ ճամբայ հա-
նեց Միհրներսէհ մեծ հազարապետը սուսուր զօրականակի մը
ի գլուխ: Սա վայոցկարանում կանգ առնելով՝ իր քով կան-
չեց Վասակը՝ իմանալու համար անկէ, լրիւ սուգելու հա-
մար Հայոց միաբանութիւնն ու ընտանեական զօրութեան
որքանութիւնը բոլոր ռազմագիտական մանրամասնութեամ-
բը, Վասակ աչքը մանելու համար Միհրներսէհի, ամեն մե-
զադրանք ու յանցանք բարդեց հայոց վրայ և առերես մե-
ծարուեցաւ, երկրաւոր պարգեւներու և ընծեցածէն աւելի
բարձր իշխանութեան խոստումներ ստացաւ, «իրրու թէ ատչ
նմա հասանիլ մինչև ի թագաւորական վիճակն», բաւական է
որ ամեն չանք ու հնարք կիրարկուին, ի գլուխ հանելու հա-
մար կամքը արքայից արքային: Այս պատուէրն և ուրիշ այլ
կարգի ռազմական կարգադրութիւններ ընդնէ յետոյ ընդհա-
նուր հրամանատար — սպարապետ կարգուեց Մուշկան – Նիւ-
սալաւուրա անուն պարսիկը: Վասակ սոյն բանակին կ'ընկե-
րանար միւս ուրացեալ իշխաններու և գունդերու հետ որոց
անուանները ի վերև յիշեցինք: Սոյնց մէջ էին նաև մի քանի
ուրացեալ քահանաներ — Զանդակ, Պետրոս երէց, սարկա-
ւագներ — Սահակ, Մուշէ զորս անմիով, պարզամիտ մարդի-
նու կը յղէր համոզելու, որպէսզի համար, պատրելով Ս. Աւե-
տարանով ու սուտ երդմամբ թէ թագաւորը պիտի չնորհէ
ազատ պաշտել քրիստոնէութիւնը: Այսպիսի սուտապատիր նա-
մակներ գրուեցան նաեւ Վրաց, Աղուանից, Սղձնեաց աչ-
խարհներուն, քակելու յուսով զանոնք Հայոց միաբանութե-
նէն: Գրեց նաև Ցունաց՝ որոց հաճելի էր լսել մեր ազգին

անմիութիւնն ու ձախողութիւնը, ակարացումն ու աւերը:
Զանազ — ի՞մի բան, զրկել Հայոց բանակն ու միաբանու-
թիւնը բոլոր արտաքին օգնութիւններէ և յաջողեցաւ: Բաժ-
նեց, զատեց եղբայրն եղբօրմէն, որդին հօրէն և սուսերա-
կոյ իր գունդը և իր այս դիւական յաջողութիւնը տեղե-
կագրեց յուբախութիւն Միհրներսէհի, որ հետագրքրուեցաւ
մի առ մի իմանալ թէ Վարդանայ զօրութիւնն ի՞նչ ստի-
ճան է և ի՞նչ ռազմական դրութեամբ պիտի գործեն. որ-
պէս զի ինքն ալ ըստ այնմ կարգէ պատրաստէ Պարսից բա-
նակը: «Գանի՞ իցեն պարագլուխք քաջ նահատակացն, զի
երիս ընդ միոյ պատրաստեսցէ առ մի մի ի նոցանէ:» Գանի
գունդեր կռիւին պիտի մասնակցին. որո՞նք պիտի հրամա-
յեն, քանի՞ փղհարներ պիտի ձայնեն գունդին մէջ. «զակի՞շ
գործիցեն արդեօք թէ արձակ բանակիցեն, ճակատ առ ճա-
կատ թէ համագունդ ընդ միմեանս դրդեսցեն:» Միհրներսէհ
այս բոլորը իմանալէ և կարգադրելէ յետոյ Պարսկաստան
վերադարձաւ:

Չատկական հոգեւոր ուրախութեան օրերու հետ լու-
հասաւ Հայաստան թէ Պարսից բանակը եկած հասած է Հեր
և Զարեւանդ գաւառը: Վարդան ընդհուպ հրաւէր յղեց
ուխտապահ նախարարաց որպէս զի ժամ առաջ փութան,
հանին իրենց զօրագունդերովը յԱրտաչատ: Շուտով հասաւ
իւրաքանչիւրն իր զօրքով և ամենայն պատրաստութեամբ:
Բանակին մէջ էին նաև Յովսէփ կաթողիկոս, Ղեւոնդ երէց,
բազմաթիւ քահանաներ և հոգեւոր պաշտօնեաներ: Հայոց
բանակը յարդարեցաւ կազմ և պատրաստ՝ Աւարայրի Արտա-
զու դաշտումը. եղերքը Տղմուտ գետին: «Եւ լինէր հանդէս
համարուն վաթսուն և վեց հազար այր ընդ հեծեալ և ընդ
հետեւակ:» Գիշերն աղօթիւք և ռազմախորհով լուսցուցին,
աւազան կանգնեցին. երախայք այսինքն քրիստոնէական
հատատոյ չափահաս աշակերտեալք մկրտուեցան: Ս. Պատա-
րագ մատուցուելով հաղորդուեցան և պատրաստուեցան
պատերազմին որ հոգեւոր էր մանաւանդ քան մարմնաւոր:

Այն առեն Վարդան սիրուն և սրտառուչ առնաբանութեամբ
մը խրախուսեց զօրքը։ «Սիրի զինակիցներ, չատ պատերազմ-
ներ մղած ենք, բաւ. ի մրտին, և յաճախ քաջապէս յաղ-
թական հանդիսացած ենք դան թէ պարտուած, և այն մեր
յաղթութիւն՝ մարմնաւոր պարծանք էր մեզ համար, որով-
հետև մարմնաւոր թագաւորի հրամանով կը կռուէինք։ Ով
որ պատերազմի ասպարէզին վախուստ կուտար, վա՜տ ա-
նուն կ՚առնար, անպատիւ կը համարուէր, իսկ մարանդողը
քաջի անուն կը ժառանգէր և մահկանացու թագաւորէն
պարգեւներու կ՚արժանանար։ Մե՛նք ալ պարգեւներ առա-
ցած ենք մեր կարգին՝ ի վարձ մեր քաջութեան որուն
նշանները կը կրենք մեր մարմիններու վրայ — վէրքերու
սպիները— ։ Բայց անօգուտ կը սեպեմ, արի ընկերներ, այն
քաջութիւնները և պարգեւները առ ոչինչ, քան որում ան-
ցաւոր էին և ունայն։ Իսկ արդ, եթէ մահկանացու և երկ-
բաւոր հրամանատուի համար այնքան արիութիւն ի հանդէս
բերինք, հապա ո՞րչափ աւելի նուիրական պարտականութիւն
է մեզի արհամարել անմահ, երկնաւոր թագաւորին համար որ
Տէր է կենդանեաց և մեռելոց և որ պիտի դատէ բոլոր մար-
դերը իրենց գործերուն համեմատ։ Որչափ ալ երկարակեաց
ըլլայինք և իւր ներութեան հանդիպինք, վերջապէս պիտի
ելնենք այն մարմինէն, պիտի բաժնուինք, մանելու, միա-
նալու համար առ Աստուած կենդանի։ Ուրեմն կ՚ազաչեմ
ձեզ ո՞ քաջ նիզակակիցներս, որոյ չատերդ լինէ աւելի արի
էք և քաջ և քան հայրենի պատուոյն բարձրագոյն, քայց
քանի որ ձեր չափար կամքն առաջնորդ և զօրավար կացու-
ցիք զիս, հնչա և հաճելի թող թուին խօսքերս ձեզի։
Զվախնաք բնաւ հեթանոսաց բազմութենէն և մահկանա-
ցուին սուրին թիկունք չդարձնենք, եթէ Տէրը մեզի՝ պար-
գեւէ յաղթութիւնը, պիտի ջնջինք անոնց զօրութիւնը, որ-
պէս զի ճշմարտութիւնը բարձրանայ։ Իսկ եթէ մեր կեանքին
վախճանն հասած է, պատերազմիս սուրը մահուամբն, սրտի
ուրախութեամբ ընդունինք։ Միայն վաստիկն չխաւնենք

մեր քաջութեան մէջ։... երկու և երեք կռիւներու մէջ
Տէրն օգնեց մեզի մեծ զօրութեամբ՝ որով քաջի անուն
ժառանգեցինք, զարկինք, չարաչար ջարդեցինք արքունի
զօրքերը, անողորմ սատկեցուցինք մարդերը. ամեն վայրերը
մաքրեցինք կռապաշտութեան պղծութենէն, ոտնակոխ ըրինք
թագաւորին անիրաւ հրամանները, ցածուցինք ծովուն կա-
տաղութիւնը, լճանացած կոհակները դաչտացան, բարձրա-
դէզ փրփուրը պայթեցաւ, գազանային մոլեգնութիւնը հան-
դարտեցաւ, ամպի վրայէն որոտացողը նիւն եղաւ, իր սո-
վորական սկար բնութենէն աւելի նուաստացաւ, զիջում
ըրաւ մեզի։ Այժմ, դարձեալ նա որ հրամայողական պատ-
գամով մը զմեզ կորուսանել, մեր դատակնիքը վճռել մեր
եկեղեցիները քանդել կը յանդգնէր, հիմա ազդով, նիզա-
կով ու սուրով ելած է մեզի դէմ, և որ կարծէր թէ մենք
քրիստոնէութիւնն իրրև հանդերձ հագած ենք, թող համոզ-
ուի թէ մարմնոյ գոյնին նման՝ անբաժան է և անմնար զայն
մերկանալ, թող գիտնայ որ հաւատոյս հիմունքն անշարժ
վէմի վրայ հաստատուած են, ոչ թէ երկրիս վրայ, այլ երկնից
մէջ ուր ոչ անձրեւներ կ՚իջնեն, ոչ հովեր կը փչեն և ո՛չ հե-
ղեղներ կը յառնեն և թէպէտ մարմնով երկրի վրայ ենք՝
բայց հոգւով երկնքումն կապրինք։ Ուրեմն, հաստատուն
կացէք և վառած եղէք մեր ճշմարիտ զօրագլխին վրայ։ Ո՞վ
քաջեր, այս պատերազմի դէպքը՝ մեզ բարեպատեհ է և
բաղդաւորութիւն, յորում աստուածային զօրութիւնն պիտի
երեւի յայտնապէս։ Երբ աստուածային օրինաց նախանձա-
խընդրութեամբ լեցուած՝ ուրիշները կոտորելով պանծալի ե-
ղանք, ո՞րչափ աւելի առիթ պարծանաց է մեր սուն ինքնա-
նուէր զոհարերութիւնն երբ մեռնիլ վիճակի մեզի մարտիրո-
սաբար, ի նպաստ պատերազմի դաչտում՝ Տէր Յիսուս—Քրիս-
տոսի սիրոյն և անունին համար։» ... ու դեռ այսպէս չա-
բունակեց առաքինի զօրավարը իր սքանչելի խօսքերը՝ օրի-
նակ բերելով Մակաբայեցի քաջերը։ Նաև չատերուն առան-
ձին սիրտ կոչտար, կարօտներուն զէնքի, զգեստի, երիվարի

և այլ ամէն կարգի պակասութիւնները կը հոգար, առաջնորդիկներով կ'ուրախացնէր և առհասարակ ամէնուն գուարթ ու ժպտուն կ'երեւէր:

Վարդանէն յետոյ Ղեւոնդ երէց, հաւատոյ հոգեւոր զինուորը կաթողիկոսին հրամանաւ իր հոգեչունչ քարոզովը կ'ոգեւորէր զամենքը, վառելով զանոնք երկնային նախանձախնդրութեամբ՝ յիշատակելով այն քաջերը որք նահատակուեցան ճշմարտութեան և արդարութեան համար: Ապա արի սպարապետ երեք թեւերու կը բաժնէր բանակը: Առաջին գունդին հրամանատար կը կարգէր Սրծրունեաց իշխանը և անոր նիզակակից—օգնական կուսակր Մոկայ իշխանը: Երկրորդ գունդը կը յանձնէր Խորէն Խոռխոռունիին և անոր օգնական կը կարգէր Ներսէհ Բաղքերունին: Երրորդ գունդին հրամանատար կը կարգուէր Թաթուլ Վանանդեցին՝ որուն նիզակակից կ'ըլլար Տաճար Գնթունին: Եւ չորրորդ գունդը ինքը կ'առնէր. նիզակակից ունենալով քաջն Արշաւիր և իր հարազատը Համազասպեան: Կրակ գրչով կը նկարագրէ Եղիշէ պատերազմը: «Երբ երկու կողմերն—Հայք ու Պարսիկք — այսպէս պատրաստուեցան, կ'ըսէ զայրացեալ բարկութեամբ և գազանացեալ զօրութեամբ կը յարձակին իրարու դէմ այնպէս ինչպէս բուռն ընդհարումը կուտակուած ամպերու ուսոյց չանթեր կը ժայթքին: Բանակին ահաւոր աղաղակն ու գոռում գոչումը լերանց քարանձաւները կ'արձագանգէին: Սաղաւարտներու և պատենազէններու չողիւնը նման արեւու նշոյլներու կը փողփողէին և սուրերու ցոլացումին ու նիզակներու ճօճումին մէջ երկնային հրթիռութիւնք ի հանդէս կուգային: Վահանայ կոփիւնքն ու լարից և աղեղանց ճայթմունքն ականջները կը խլացնէին: «Անդ էր տեսանել չտապ մեծի տագնապին:» Հոն թանգրամիտները — ակարները — կը թուլնային ու քաջերը կը խիզախէին ու նահատակները կը գոչէին: Քաջն Վարդան՝ այն մեծ տագնապին մէջ՝ երբ կը տեսնէր որ Պարսից բնակիր պատերազմիկները Հայոց գնդին ձախ թեւը խախտեցին, խոյացաւ

առիւծի նման, յարձակեցաւ սաստիկ զօրութեամբ և կոտորելով Պարսից աջ թեւը՝ քակեց, քանդեց լրիւ Մատեան մեծ գունդը:

Միւս կողմէն Մուշկան Նիւսալաւուրտ տեսնելով Հայոց գունդէն զոմանս քակուած ու լերանց հովիտներուն մէջ ցրուած՝ խրախոյս կը կարդար իր չուրջիններուն՝ անգամ մըն ալ հաւաքուած, ամփոփուած ոյժով դիմադրելու Վարդանի գունդին: Կատաղի կռիւը չարունակեց օրն ողջոյն, դիակներ բլուրներ ձեւացուցին, տղմուտն արիւն հոսեցաւ:... վերջապէս երկու կողմն ալ ո՛չ յաղթեց, ո՛չ յաղթուեցաւ, «այլ քաջք ընդ քաջս ելեալ երկոքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան:» Ասա կորովին Վարդան իր քաջ ընկերներով յանդուգն յարձակմամբ մահ սիւելով հանդերձ չորս դին՝ ինքն ալ վերջապէս ընդունեց կատարեալ նահատակութիւնը:

Վարդանի հետ Մարաիրոսութեամբ պսակուեցան Խորէն Խոռխոռունի, Արտակ Պալունի, Տաճատ Գնթունի, Համայեակ Դիմաքսեան, Ներսէհ Բաղքերունի, Վահան Գնունի, Արսէն Ընծայեցի, Գարեգին Սրուանձտեանց զօրավարները՝ հազար քան և եօթն զինուորներով, ընդ ամենը հազար երեսուն և վեց հոգի:

Պարսից բանակէն լինկան իննը մեծ զօրավարներ և երեք հազար հինգ հարիւր քառասուն և չորս զինուոր: (451 Մայիս 26 ին:) Հայոց մեծ զօրապետն լինկած էր, մէկը չկար գլխաւոր որ մնացած զօրքերը իր գլուխը հաւաքէր, կ'ըսէ պատմիչ—և պատերազմը չարունակէր: Ապրողները թէև լինկածներէն աւելի էին և սակայն ցիր ու ցան եղած և իւրաքանչիւրը գաւառներու ու բերդերու մէջ ամրացած:

Ծովսէփ կաթողիկոս, Ղեւոնդ երէց և ուրիշ ընկերներ ալ զօրագունդով մը ի միասին բերդի մը մէջ ամրացեր էին: Վասակին դիամարն և իրեն հետ հոն հասաւ Մուշկան Նիւսալաւուրտ, պաշարեց բերդը և անձնատուր ըլլալ առաջարկեց կեանքերնուն խնայելու պայմանաւ: Արի զօրականներէն մին Բակ անուն՝ չվստահելով արուած խոստումին, նոյն

գիչերն եկաւ և եօթն տարիւր մարգերով անցաւ, գնաց ու ազատուեցաւ, իսկ մնացողներն որք անձնատուր եղած էին՝ սպիպուելով մանաւանդ առ ի չգոյէ պաշարի՝ կոտրեցան, թուով երկու տարիւր տասներեք հոգի. որք կ'ապաչէին զԱստուած «զի հաւասարեսցի մահ մեր ընդ մահ քոյ նահատակացն: Իսկ Յովսէփ և Դեւոնդ «բողոք ի գուռն կարգային» ոչ թէ վախնալով մահէն, այլ հնարք մը փնտռելու մտօք՝ ի չինուիլն աշխարհին: Ասոր վրայ Մուշկան չհամբաւելով զանոնք սպանանել, գանակոծեց և հրամայեց պահել: Իսկ մնացած եկեղեցականք ազատ արձակուեցան որպէս զի — իբր թէ — երթան՝ չանան զաշխարհը հանդարտեցնելու ու չենցնելու: Ոչ ոք կը վստահէր սակայն անոնց յեղյեղուկ ու պատիր խոստումներուն, և ի՞նչպէս կարելի էր քանի որ յետ այնքան մահաստահատ պատերազմին տակաւին նախապարզ կ'անարգուէին, կը հալածուէին և կը թշնամանային: «Ամենայն փախկուիլն Հայոց ետաս ի վիշտս վտանգի:» Չմնաց նուիրական բան մը կեանք, պատիւ, սրբութիւն որ չանարգուէր: Ոչ մի տեղ ոչ մի բանի ապահովութիւն: Ամեր համար ամեն ոք թողուց իր գիւղն ու քաղաք, տունն և ագարակ և թափառական, աստանդական դեգերեցան: «Ելան, կ'ըսէ ողբալով Եղիշէ, տարանքն իրենց առագաստներէն և փեսաներն սրակապանքէն, ծերերն անթոռներէն ինկան և մանուկները գիրկերէն գորովասիրտ ծնողաց, երիտասարդներ ու կոյսեր, այրեր ու կիներ՝ կը խուճապէին, թափառէին՝ անապատներու ամայութեան և լերանց ծածուկ ամրութեան մէջ որոնելու իրենց ապաստանարան: Լաւ կը համարէին աստուածապաշտութեամբ՝ գազանները որջերուն մէջ ապրիլ, քարայրներու և լերանց փապարներուն մէջ բնակիլ, քան ուրացութեամբ վախկանալ պալատներուն մէջ: Անտրտունջ՝ խոտեղէնով կը գոհանային ու չէին յիշեր համով խորտիկները, փոխան փափուկ բարձերու և կակուղ անկողիններու՝ հողի վրայ կը պառկէին անխրով: Սաղմոն իրենց երգն էր և Ս. գրոց ընթերցուած-

քին իրենց կատարեալ ուրախութիւնը: Մէն մի անհատ իր անձին մէջ եկեղեցի էր, նոյն ինքն քահանայ, իրենց մարմիններն Ս. Սեղան և հոգիները ընդունելի պատարագ:

Վասակ դեռ կը չարունակէր իր չնահատակութիւններն: Աստ ու անդ մահանակի բախտումներ տեղի կունենային, քանի որում պատերազմէն ապրող նախարարք որք Արծախու և Տմորեաց կողմերը ազատ անցած էին, չէին դադարիր վնաս հասցնելէ Պարսից: Տայոց մէջ գործողներուն կը հրամայէր Վարդանի եղբայրը — Համազասպ որ մեծ քաջութիւններ գործելէ յետոյ նահատակուեցաւ:

Գալով Յունաստան գացող Պատգամաւորք ճակատամարտ, վախճանէն հաք հազիւ կրցին երկիր վերադառնալ: ... Յաղկերտ ալ սակայն յուսահատիր եղաւ, քանի որում Աւարայրի պատերազմը չպակեց իր իղձերը: Ուստի Մուշկանին հրամայեց Հայոց վրայ երթալ, Ատրոմիզդ անուն պարթկը Մարզպան կարգեց Հայոց աշխարհին ու վստահ ալ յարգուելու կանչեց: Ատրոմիզդ նախ սիրով ու խաղաղութեամբ վարուեցաւ Հայոց հետ, հրամայեց որ եկեղեցիները բացուին, ամեն ոք ազատ պաշտէ կրօնքը, նոյն իսկ ականմայ հաւատափոխները դառնան ի հաւատս. տուրքերը թեթեւցնելու խոստումներ ըրաւ, և յետոյ խաբէութեամբ իր քով հրաւիրեց գլխաւոր նախարարները, որոնք իբր թէ նախկին պաշտօններուն ու պատիւներուն պիտի բարձրանային՝ արքունական ներման արժանանալով, մինչդեռ զանոնք խոյդն կ'ուղարկէր Պարսկաստան ուր կը մնային բանտարկուած: Չերթակաչեց նա և ատրուշաններ կրծանող, խառվարար համարուած եկեղեցականները — Յովսէփ, Ղեւոնդ, Քաջաջ սարկաւագ, Սրչէն, Սահակ Եպիսկոպոս Ռշտունեանց, Սամուէլ և Աբրահամ քահանայք— և յղեց ի Տիզբոն: Նոյնպէս Մամիկոնեան և Կամսարական տոհմերու մանուկները՝ Վասակի թելադրութեամբ ղրկուեցան պարսկաստան: Եւ ինքն Վասակ իշխանական չքով ու պերճանքով ուղեւո-

քեցաւ յարբունիս Պարսից՝ բոլոր զարդերովն ու չքազգեստա-
ներովը պաճուճուած : (Եղիշէ . Ղազար) : «Կապէր զղատիւ
վարսին , կիսոյրն ոսկեղէն , և զականակուռ ձոյլ ոսկի կա-
մարն՝ ընդելուզեալ մարգարտով և ակամբք պատուականօք
ընդ մէջ իւր ածէր- և զգինդն յականջն և զգուեմարտակն
ի պարանոցին զամոյրն զթիկամբք :» Պճնուած այսպէս՝
ներկայացաւ այն հանդիսաւոր մեծ ընթրիքին զոր Յազկերտ
պաշտօնապէս Աւագանւոյն կուտար ի պատիւ : Հայ նախա-
րարք որք արդէն հոն էին և եկեղեցականք որք մինչև այն
առն հասած էին , տեսնելով զանի կը ծաղրէին՝ կարեկից
հնդանքով մը սակայն— : «Ո՛վ անմիտ վաճառական կ'ը-
սէին , անանց պատիւը ծախեցիր ու անցաւորը գնեցիր և որ
մօտ առնէն ալ վրայէդ պիտի առնուի :» Եւ իսկապէս չու-
շացաւ : Սրբուհի սենեկապետը՝ թագաւորին կողմէն գալով
կը հարցնէր : «Ո՞ւմմէ գտեալ է քո զայդ ամենայն պատ-
ուական պատուդ , վասն ո՞ր արդար վաստակոյդ :» Արդէն
Հայ նախարարք կանխաւ ամէն բան իմացուցած էին թա-
գաւորին , հարցաքննութեան պատուն՝ Սրչաւիր Կամսարա-
կանի մրջոցաւ , որ մի առ մի ապացուցած էր այն բոլոր
նենգութիւնները որով թագաւորը խաբեր էր . հայերը տկար
և մոգութիւնը ընդունելու յօժար ու սրամտիր ցուցնելով ,
և հետեւաբար այնքան ազէտից ու չարեաց պատճառ եղեր էր՝
պատուեր չէին պակսեր , երեւան կը հանէին այն նամակը զոր
Վասակ Վարդանին յղած էր , ետ դարձնելու համար իր ճամբէն ,
երբ Յունաստան կը դաւթէր իր ընտանեօքն հանդերձ , և յայս
կը ներշնչէր՝ Յոյներու օգնութեամբ գահընկեց մը կազմակերպելու : «Ես էի որ Վասակն կողմէն Վարդանին
գնացի , կ'ըսէր Սրչաւիր , այն նամակը տանելու պաշտօնով յո-
րում գրած էր Վարդանին թէ ինչո՞ւ կը փախչիս , որմէ՞ կը
վախնաս : (Ղազար) : Նաև միւս նամակը զոր ապստամբական
խնդրոյ համար յղած էին Աղուանից Աղձնեաց աշխարհնե-
րուն , նամակ մը՝ Անտիոքայ Մեծ—Սպարապետին , և հրո-
վարտակը Յունաց կայսեր և այս բոլոր թուղթերուն տակ
«վաւերական մատանին Վասակայ եղեալ էր :» (Եղիշէ) Նաև

մատանիկ էր Զարեհաւանուժ՝ մոգերու կոտորածին , ըստ
որում մարզպանն էր ժամանակին : Այս ամբաստանութեան
կը վկայէին նաև իր ընկերներն ու մնացած մոգերն ու մինչև
իսկ իր ազգականները : Այս բոլոր մանրամասնութիւններէն
լիովին համոզուած էր Յազկերտ Վասակի մեղապարտու-
թեան , զոր իր ներկայութեան կանչելով սաստիկ յանդիմա-
նեց , «որ ինքն Տէր ու մարզպան ըլլալով Հայոց աշխարհին
այս ամէն աւերակաց պատճառ եղած է և մանաւանդ Վար-
դանի նման արի և ընտիր անձէ մը զրկից Պարսիկ պետու-
թիւնը . ինչպէս նաև այնչափ արեաց անարեաց , հաւատարիմ
ծառայիցը կոտորածին և արեաց երկրին աւերմանը պատճառ
եղաւ :» (Ղազար)

Հրամայեց որ կապեն ձեռքն ու ոտքը և խայտառակ
ոյոյով մը — նստուցեալ կառնացարար ի ձի մատակ — (Եղիշէ)
մահապարտներու յատուկ զբնտանը տանին : Գալով նախա-
քաղներու և եկեղեցականներու դատավարութիւնը չարու-
նակէք յետոյ հրամայեց զամենքն ալ — Յովսէփ , Սահակ ,
Ղեւոնդ և ուրիշ քահանայք և նախարարք հեռուն և մէկ
անձ «մխիթար կապանօք պահել ի Վրկանի :» (Ղազար) :

Վասակ դատապարտուեցաւ տուժել պետական գան-
ձուն վնասները զորս հատուցանելու համար իր բոլոր հայ-
րենական ժառանգութիւնն ու կանանց զարդերն վաճառելու
հարկադրուեցաւ , այնպէս որ , կը հարցնէին , կը փնտռէին —
ըստ Եղիշեայ — թէ նախահարցը գերեզմաններուն արդեօք
կա՞յ ո և է թագուն գանձ որ հանուելով տուգանքին փոխա-
րէն տրուէր : Բանտին մէջ չարաչար մեռաւ Վասակ ըստ
Ղազարայ՝ տանջուելով խղճի խայթէն — ըստ Եղիշեայ
դժնդակ ախտէ մը վարակուած : «Անդէն ի կապանս ջեռաւ
փոր նորա , հարաւ արտրեցան գոգ նորա և քամեալ մղեցաւ
թանգրամասութիւն նորա : Եռացին որդունք ընդ ռնգունս
նորա : Ելացան լսելիք նորա և ծակոտեցան չարաչար չըր-
թունք նորա : Լուծան ջիղք բազկաց նորա և յետս կոյս
կորացան կրունկք ոտից նորա : Բղխեաց ի նմանէ հօր մանու-

և փախստական եղեն ի նմանէ ձեռնասուն ծառայք նորա։ Լեզու մլայն կայր կինդանի ի բերան նորա... ճաչակեաց զմահ հեղձամաղձուկ և էջ ի դժոխս անհնարին գառնութեամբ։» Վերջապէս ան որ անիրաւութեամբ Հայոց Թագաւոր ըլլալ կուզէր գերեզման մ'անգամ չունեցաւ։

Վասակայ դատապարտութեան հետեւանօք սակայն կալանաւոր նախարարք և եկեղեցականք անպարտ չկատարուեցան, անոնք որ Վրկանի բերդուհին էին պահուած. Յազկերտ ընդդէմ Ռուշանայ արշաւանքին երբ անոնք — վրկանէ կերտ ընդդէմ Ռուշանայ արշաւանքին երբ անոնք — վրկանէ կ'անցնէր. իր հրամանաւ կապեալները բերուեցան Սպարաշխարհն Նիւշապուհ բերդին մէջ պահուելու։ Միայն քանակի քրիստոնեաներուն երկիւղ ու սարսափ ազդելու նպատակաւ՝ զօրագլխաւորեցան Սամուէլ երեց և Աբրահամ սարկաւագ, որոնք ամեն օր չարաչար տանջանքներու կ'ենթարկուէին բանակին մէջ։ Պատերազմի ձախողուածքէն սրտմտած և մոգերու սադրանքէն թելադրուած հրամայեց մահուան դատապարտել այդ սասուածասպան!— սորուշանները քանդող — կրակը մարող — եկեղեցականները — եթէ չուրանան իրենց հաւատքը։ Սամուէլը և Աբրահամը՝ որք Սրբազանի սորուշանը քանդեր էին, հրամայեց բանակէն դուրս մեկուսացնել և գլխատել։— Ըստ Ղազարայ՝ վարդապետ անուն աւանդած, յաջորդն հրոսիկ 7։— Բանակայ Թագիկ եպիսկոպոսն որ Սասրուսան ապստամբուած էր, ահռելի տանջանքներու տակ կ'ապտնուի, իսկ Նիւշապուհի մէջ պահուած վեց գլխաւոր եկեղեցականներու համար մահուան պաշտօնեայ մը կարգուեցաւ, Դինշապուհ համբարակապետ՝ օգնական ունենալով Անիկանն Մարզպան և Մովսան հանդերձապահ։ Մոգպետն որ մոգութեան յաւուրց բոլոր գիտութեանց տիրացած էր և տակաւին մոլեռանդ, կը յուսար սասանի չարչարանաց տակ ազգականաց բառ մը լսել անոնց բերնէն, ուստի նախարարները եկեղեցականներէն կը զատէ, իբրու հին հաղորդակցութիւն, յարաբերութիւն խափան կ'արգիլէ, եկեղեցականները կը ձգէ մութ

ու խուռնաւ տեղ մը և ապրելու անբաւական՝ զոյգն ինչ ուտելու կը յատկացնէ օրական պարէն։

Երկար — քառասուն — օրեր կ'անցնին. բանտարկելոց վրայ ոչ մի յուսահատական, թուլութեան նշան, ոչ մը զոյգն վհատութիւն կը կասկածի թէ մի' գուցէ գազանի խնամք և կերակուր կը տարուին, անձամբ կը կնքէ բանտին դուռը և իր հաւատարիմ ծառաներուն կը յանձնէ սովորական ուտելիքները տանիլ։ Այսպէս չարաճճակ տասն և հինգ օրեր, այսու հանդերձ զարձեալ ոչ մի տրտունջ, ոչ մի տագնապ աւելորդ կոմիչն որք արիաբար, համբերատար հոգւով անդուլ անդադար աղաղակերգութեամբ ևս քան զեւս կը զուարթանային։ Պահպանները կը զարմանան թէ ինչո՞ւ չկարանար. չքայքայիր սասնց առողջութիւն. «Անհնար է կ'ըսեն Մոգպետին, որ սասնք սակայն այս պայմանին ստանց երկնային մեծ զօրութեան մը օգնութեան, վասն զի ևթէ պղնձէ մարմին ունենային մարդիկ, պէտք էր լուծուէին, մաշէին այս խոնաւութենէն։»

— Մոգպետը կը հետաքրքրուի անձամբ սասուգել իրողութիւնը։ Գիշերանոյ կ'երթայ բանտին երդիքէն դիտելու զսանք որք դեռ նոր հանգչեր էին ազօթքէ, «Անոնց իւրաքանչիւրն անձ, կ'ըսէ Եղիշէ վառ նկարագրութեամբ «անչինանալի կանդեղի նման լուսավառ կը փայլփլէր»։— «Մեր սասուածները անկասկած հոս բանան իջեր են ուրեմն, վասն զի մարդուն անհնարին է այսպիսի զօրութիւն և փառք զգենուլ», այս մտօք կը խորհէր ընդ երկար մինչ սուրբերն իւրաքանչիւրն իր խչտեակումն պաչտամունքի կը պատրաստուէր։ Այն սքանչելի տեսարանէն խելայեղ Մոգպետն մինչև արշալոյս տանիքին վրայ թմրած կը մնայ. յետոյ սուն կը զատնայ և կը հրամայէ պահապաններուն ցամաք վերնատուն մը փոխադրել զանոնք և զգուշութեամբ պահել։

Վերջապէս օր մը զարձեալ կ'երթայ տեսանելու, անձայն, սասնց սպատուհաններէն մէկն իր հետ տանելու։ Երեկոյեան

պահուն էր։ Դրան ծակէն կը դիտէ գաղտուկ, ըստ առաջնոյն խաղալիկ կը ննջեն սուրբերը։ Կամացուկ ու փաղաքուշ բառերով՝ յանուանէ կը կանչէ եպիսկոպոսը որ քանչ Պարսկերէն գիտէր, դուռը կը բանան, ներս կ'առնեն պինդը որ կը պատմէ երկիցս տեսած սքանչելիքը։ Անոնք պատճառ տալիքը կ'ուզենային համարձակօրէն քարոզելու քրիստոնէական կրօնի առաւելութիւնը։

«Աստուած որ ասայ — խօսք կ'առնէ Գևոնդի խաւարի լոյս ծագել և լուսաւորեաց զանկեալսն արարած, նոյն գործութիւն և այսօր ծագեալ ի խաւար մտաց քոց և բացան կուրացեալ աչք հոգւոյդ և տեսեր զանչինջանելի լոյս չնաշխարհն Աստուծոյ»... և այսպէս գեղեցիկ վարդապետութեամբ կը լուսաւորէ մտքը Մոգպետին որ կը հաւատայ և կը մկրտուի առաւօտուն, աւազան կանգնելով իր տան մէջ և կը հաղորդուի։

Դենչապուհ լսելով զայս, կ'երթայ իրազեկ ընելու արքային որ զգալ կորսուանել կը հրամայէ զՄոգպետն չտարաձայնելու համար այս գայթակղական դէպքը։ Գալով եկեղեցականներուն, Դենչապուհ արքային հրաման տացած էր անկոխ, տմայի անապատի մը մէջ՝ ի ծածուկ նահատակել զանոնք։ Եւ այս ծայրայեղ զգուշութիւնն ի գործ կը դրուի անոր համար որ, քրիստոնէից՝ նահատակեալ անձանց ու նշխարաց հանդէպ տածած մեծարանքը կ'արիացնէր զիրենք իրենց չարչարանաց ու մահուան պահուն։ Դենչապուհ երբ Հայաստան հասաւ, այնպէս տպաւորած էր թէ, արքային պզտիկ թէ քաղաքէն դուրս քննութիւն մը կատարել տալէ առաջ ազատ արձակել հրամայած ըլլայ զանոնք։ Այսպէս հասկցուցած էր նաև կանխաւ սուրբերուն, այնպէս թէ քաղաքէն դուրս՝ պիտի ազատ թողուէին։ Բայց տասնք Հուժիկ անուն անձէ մը խմացած էին հրամանին խարդախութիւնը և պատրաստուած էին մարտիրոսութեան։

Յոյժ սրատեսիւ կը նկարագրէ Ղազար եկեղեցականաց

բաժանումը նախարարներէն ու հրաժեշտի ողջագուրանքը։ «Դառնապէս կուլային նախարարներն ոչ թէ անոր համար որ սուրբերուս նահատակութիւնը չէին ուզեր, այլ զի իրենք պիտի ճնայինն առանց անոնց՝ որը ու անմխիթար։ «Ինչո՞ւ կուլաք, եղբ այսօր մեկը Հայաստան ուղարկէիք, ո՛չ ապաքէն պիտի ցնծայիք, բարեւներ պիտի ղրկէիք ձեր սիրելիներուն, ամուսիններուս և զաւակաց։ Ուրեմն այնպէս ու աւելի ուրախ եղէք որ ձեր բարեւները պիտի տանինք Քրիստոսի ու սրբոց գունդերուն։ Կը մաղթենք որ Քրիստոս ինք միխիթարէ զձեզ և արձակէ, փրկէ այս երեւելի կապանքէն ու ամօթանար ընէ թշնամին։ Տա՛ր ձեզ տեսնել Հայոց աշխարհն, ձեր զաւակներն ու սիրելիները և հանգչելու ձեր հայրերուս ոսկրներուս մօտիկ։» — Նոյն ատեն եղանակաւ կը պատասխանեն նախարարք։ «Արժան չէ արամ՛ղ արդարև, իսկ մեք յարատեւս փղձկած ենք ո՛չ ասոր համար որ զձեզ — մեր հոգեւոր ծնողք ու վարդապետք — ի կենդանութեան իրեւ մարմնաւոր հրեշտակներ կը տեսնենք և մահուան նմանիլ զգալու նման, այլ մեր աչքեր կ'արտասուեն այն զգացման մղումին տակ որով ինքն Քրիստոս արտասուեց երբ Երուսաղէմը տեսաւ։»... կրկին փոխադարձ բարեմաղթութիւններ ու զկռան զգացմանց այրով արբչիւ՝ խոնարհութիւն մը տպաւորութիւնն փոխանակուեցան։ Ս. Տարք, անգամ մը եւս ի խնամս արարչին յանձնելէն նախարարները։ «Պահեա՛ զառաս աննենգաղօր աչով քով և պարապեա՛ զառաս ամրութեամբ Ս. Հոգւոյդ քո. միխիթարեա՛ զառաս ուրախութեամբ բանի քո. պիտաղարութիւն քո տո՛ւր ասա և աճեցո՛ ի սուտ պչնորն։» Դարձեալ մաղթանք։» Հզօրը, Ամենակալը պահէ զձեզ ողջ և Ս. Հոգւովը միխիթարէ հաստատ։ Մի տրտմիք, այլ մանաւանդ ուրախ եղէք վասն ըլլալով Անոր որ լսաւ. «Ձեզ որը չեմ թողուր, ձեզի կուգամ և եկած իսկ է առ ձեզ. ձեր մէջն է, ձեզ պիտի աջապահէ զձեզ ի յայս օդնականութեան և համարձակ պարծանօք պիտի զօրանաք և լսէք.

«Վասն քո մեռանիմք զօրհնապազ, համարեցաք որպէս զոչխար խրատոյ։» Տէրը թող խորտակէ ոտտանան ձեր ոտքերուբ տակ, պատառելի և երեւելի հանդիսացնէ ամբարիշտ ազգին աչքին առջև, և ի Հայրենիս դարձնէ զձեզ, պահէ, պահպանէ, մնուցանէ ձեր զաւակները և իրենց հայրերուբ բարեմասնութեանցը ժառանգաւոր ընէ զանոնք։» Ընդերկար իրարու փարած, զիրար կ'ողջագուբէին. զիրար կը համբուրէին այնպէս ինչպէս մայր ու մանկիկ, ոչխար ու գառնուկ։ «Ձիչեցէք գինդ կ'ըսէին նախարարք. «Ս. հայրեր, ձեր անզբաւական ուրախութեան մէջ յերկիս։» Այս մրջոյնին հոսաւ Դենչապուհ, հրամայեց ու չղթաները կտրեցան մուրթերու անագին հարուածներու տակ. խորտակուեցան ոտնակապերն ճամբայ ելնելու համար։ Նիչապուհ չհասանէն վեց փարսախ հեռու Ռեսան գիւղի՝ — Մօրաստու մօտերը — Խորէն և Սրբահամ երէցները՝ մին Սարատաու Որկովի և միւսն Տայոց Զինակո գիւղէն որք եկած էին յօժարակամ՝ բանտումը ծառայելու սուրբերուն՝ պատրաստուեցան ի մրսոյն երթալ բայց արգիլուեցան։ Նոյնպէս խստիւ հրամայուեցաւ որ ոչ մի Հայ Նիչապուհէն դուրս ելնէ, կամ խումբին հետեւի։ Եւ արգէն բաւական տեղ հեռացած էին գիւղէն և հասած աւազուտ ու ժեռոտ վայր մը ուր Դենչապուհ իր ընկերներովը դատաստանի տոհան մը կազմեց՝ դատելու համար զանոնք։ (Ղազար ԾԵ) Սահմանը կազմուեցաւ երեք դատաւորներէ, քննութիւնը դատաստանի բաւական երկար տեւեց։ Մր առ մր հարցաքննուեցան Յովսէփ կաթողիկոս, Սահակ եպիսկոպոս, Ղեւոնդ երէց — թարգմանի պաշտօն կը կատարէր Սահակ եպս.— միւսները չգիտէին Պարսկերէն —, Տրուած պատասխաններն պակասիչ էին։ Այնքան համարձակախօսութեանց վրայ ապշեցան դատաւորները։

Ոչ միայն յաղողական զիրենք արգահատել տալ և անէրաւ ամբաստանութեանց ընդդէմ, այլ և ներհուն տրամաբանութեամբ կը ջատագովէին քրիստոնէութեան Ս. Հա-

տարը և կը խոյտառակէին ոտութիւնը Զրադաշտական կրակապաշտութեան զոր իրենց ընդունիլ կ'առաջարկէին։ Յոյժ նշանակելի են մանաւանդ Սահակայ և Ղեւոնդի պատասխանները և աստ արժան էր ամբողջութեամբ արձանագրել տարցաքննութիւնը. եթէ նիւթերնիս երկարած չըլլար։ Դենչապուհ կը զայրանայ, կը փրփրի յանդուգն պատասխաններուն վրայ և կը հրամայէ — ինչ որ թագաւորին ալ հրամանն էր արդէն — զամենքն ալ տանջանօք նահատակել, Նախ Սահակայ ուսը կը զարնեն սուրով, յետոյ Յովսէփը կը գլխատեն։ Ղեւոնդը մերկացնելով կը սողոսկեն ժայռերու վրայ այնչափ որ յօդուտած մարմինն պատառ պատառ մասերն, միսն ու ոսկերք կը զատուին իրարմէ։ Մուչէ, Սրչէն կը գլխատուին։ Ապա Ղեւոնդը հուսկ ուբեմն Սահակը կը գլխատեն։ (Ղազար ԾԷ)։ Եղիչէ, եղանակ Ը)։ Դենչապուհ ինն վինուորներու պահպանութեան կը յանձնէ սրբոց մարմինները որպէս զի մի՛ գուցէ հայերը գողնան, այլ որպէս զի նահատակութեան դէպքը գաղտ մնայ։ Բայց երկնային երեւոյթք, որոտում, փայլակ, կայծակ կ'անթափառեն պահապաններն որք անիւ և սարսափմամբ կը փախչին խուճապաւ, և վեցերորդ օրն Դենչապուհի կը հաղորդեն իրողութիւնը նորանշան եղելութեան — կ'ըսէ պատմիչը։ — Մուժիկ որ — բան Եղիչայ — պահապաններէն մին էր և գաղտնապէս քրիստոնեայ և անձկալեալ ըղձից հետեւած էր դէպքերուն և բան Ղազարու — վաճառական մը Խուժաստանցի՝ քրիստոնեայ և Հայերէնի տեղեակ, Դենչապուհի համակրանքը չհասած, յաջողած էր մինչև նահատակութեան վայրն ընկերանալ, հետեւիլ խումբին։ Սա քանի մը օր վերջ ընկերակցութեամբ տոհան հասաստրիմ ծանօթ մը ներսէն կը փութայ հոն և ամփոփելով նշխարները կը բերէ Նիչապուհ և կ'ընծայէ կապալ նախարարներուն։ (454 Հրոտից — Յուլիս 25 խումբն) Թանկագին նուէր։

Այս խուժիկն լուծ է Եղիչէ, ինչպէս նաև նախարարք՝ մանրամասն պատմութիւնը նահատակութեան։ Իսկ Փաւստե-

ցին իմացած է Արշաւիր Կամսարականին բանիւ բերանոյ և ըստ այնմ արձանագրած է ի պատմութեանն։

Աստ, դարձեալ կ'ըսեմք իրաւամբ, որ Եկեղեցիին մեծագոյն և անգնահատելի դերը երեւան կուգայ՝ պատմութեան փառաւոր էջերուն։ Եկեղեցին յանձինս իւր որդեկաց — եկեղեցական աչխարհական — անհնարին անձնուիրութեամբ կը պաշտպանէ և կ'ապահովէ գոյութիւնն Ազգիս որ անտարակոյս և աչխերև վտանգուած էր։ Ազգը ձուլուած, կլանուած պիտի ըլլար Իրանութեան մէջ՝ եթէ Պարսիկ արքունիքին քաղաքականութիւնն յաջողէր ատոնոր յարմարեցնել տանիլ կրօնափոխութեան ծրագրին մէջ. այդ յարմարեցնելը՝ վախճանը պիտի ըլլար անչուշտ Հայութեան։ Արդարեւ չատ սուղ գնով գնուեցաւ Հայութեան կեանքը, բայց եթէ չըլլային այդ զոհաբերութիւնք, և Հայք համակերպէին ալրազներու, հալածողներու բռնատրութիւններու կամայականութեանց, չատ հեչ և դիւրին է հետեւանքը գուչակել, որ է իսպառ սպառ բնաջինջ բարձումն Հայութեան՝ աչխարհիս երեսէն։

Այո՛, ենթադրենք պահ մը եթէ ընդունէին Զրադչտական կրօնքը, ինչպէս արդէն քաղաքականապէս ենթարկուած էին Սասանեան Պետութեան, կրօնապէս ալ պիտի կապուէին, մրանալին անոնց հետ, և բնականաբար դարձեալ անոնց հետ պիտի ենթարկուէին յետթայս պարսից՝ ապագայում կատարուած կրօնական փոփոխութիւններուն ուրուն անոնք ենթարկուեցան յերեւումն Իսլամութեան, և այսօր պիտի ըլլայինք — դարձեալ կ'ըսեմ — և չատ որոչ է, ա՛ն ինչ որ են ա՛յս կամ ա՛յն աննչան ցեղերը՝ որք ընդունած են Իսլամութիւնը։ Եւ չեմ կարծեր որ առողջ մտաք մը գտնուի սարքեր — բաղդատուր — վիճակ մը երապոյ. ինչպէս ծանծաղամբոյ ամանք ուղած ըլլան երապել՝ ապագայ հզօր Իսլամ կայսրութեան մը վտանգ, ինչ որ յոյժ ծիծաղելի է։

Եկեղեցւոյն մեծագոյն և մրակ ծառայութիւնը, բառնալ և փրկարար դերը իսպառ ապագային գոյութեան չէ հնա-

ւրանալ։ Առ այս փաստեր անթիւ են, որոյ մի քանիսը հոս մէջ բերել բաւական համարեցինք համոզուելու համար։ Ո՞վ էր որ արիացուց, դիւցազնացուց այն քաջերը, այն արի ախոյեանները դնելու՝ իրենց կեանքը Հայրենեաց սեղանոյն վրայ ողջակէզ։ Մի՛ յուսաք թէ Հայաստանն առանց Հայ եկեղեցւոյ պիտի կարենար յաղնալ իր ծոցումը, ծնուցանել և սնուցանել Ներսէսներ, Սահակներ, Դաւոնդներ, Վարդաններ ու Վահաններ։ Այո՛, Հայ, եկեղեցին առաւ հայրենիքին պարգեւ այդ դիւցազուները, որք փառքը յօրինեցին, գոյութեան անհամանութիւնը ապահովեցին Հայութեան։ Ո՞վ պիտի ներչնչէր այդքան վսեմ գաղափարներ, այդ վեհ մտահիպարը — իտէալ — բարձր զգացումը, ո՞վ պիտի ոգեւորէր զանոնք այդպիսի երկնային, զերմարդկային ազդեցութիւնով, ո՞վ խորապէս և հաստատապէս պիտի համբայնէր, արմատացնէր մարդուն մէջը պարտականութեան, առաքինութեան գիտակցութիւնը, համայնքին նուիրուելու անպատրաժ և պահանջի կիրքը։

— Ըսէք, կ'աղաչեմ — ոչ — քրիստոնեայ Զորափորեցի Սահակ մը, կը յուսա՞ք թէ յանձն պիտի առնէր չղթաներով պարաւանդիլ, տարագրիլ և դժնդակ պայմաններուն մէնալ հայրենիքին օգտակարութիւն մը, ազգին ծառայութիւն մը մատուցանելու բարեմտութեամբ։

Եկեղեցւոյ ծոցէն ծնած Զորափորեցին և նմ յանձն կ'առնու զայդ, այնպիսի հաստատուն հաւատքով մը թէ մանուանէ հարն ալ կրնայ օգտակար ըլլալ Ազգին քան ի կենդանութեան։ Ո՛չ, ինչ սրտաչարժ է դէպքը։ Ստորեայ իչխանն արչաւանք կ'ընէ ի Հայաստան, կատաղի կռիւին մէջ նահատակ կ'իյնայ Հայոց մեծ իչխանն — Գրիգոր, վրդովուած է աչխարհին խաղաղութիւնը, Հայրենիք արեան ծովում կը ծիսայ, սարսափ ու արհաւիրք պատեր են ամէն տեղ։ Գրիգորի յաջորդած է Մամգոս Բագրատունի, խռովութիւնը չէ դադրած սակայն, և Մրուան, Հագարացի ոսոխը կանը կը յարձակի Հայոց բոլոր բերդերուն վրայ և գրաւածը

կը քանդէ, հիմնայատակ կ'աւերէ։ Քանդելով, չուրջն ալ եր ափեղով կուգար, կը հասնի Սեբաս կղզին որ երկու տարուան չարունակ դիմադրութենէ ետք Լանձնառուր կ'ըլլայ, բերդը կը քանդուի, բնակիչները բոլորեքին գերի կը վարին, ամէն ինչ ու առարուածք կը կողոպտուին, կ'աւարին։ Ձեռայ ուրիչ ոտիկան մը՝ Ալատուլլահ անուն «այր ժանտ, ժպիրհ, ապերասան և յաւէտ չարաբարոյ.» (Յովհ. Կաթ. Ի.) որ դալարեայ ներքևէն սողալով իժի նման ծածուկ կը պահէ իր թոյնը, ա՛նդրան կեղծաւոր, կը կալանաւորէ Հայոց իշխանները ու ազատները, կը չարչարէ և ինչքերը կը յափշտակէ։ «Ապա և զմեծն Սահակ կապակալ տայր տանել ի Դամասկոս ընդ նմին և զիշխանս Հայոց։» Այսպէս միանգամ Հայոց հայրապետն ու իշխանները հեռացնելէ, տարագրելէ յետոյ՝ բոլոր եկեղեցիներն ու տաճարները կը մերկացնէ իրենց զարդերէն ու ճոխութիւններէն. կողոպտելով ամէն սպաս և անօթ ոսկեղէն և արծաթեղէն, իսուգ համակելով առհասարակ ամէն հասակ ու սեռ։

Հայք տեսնելով վիճակին անտանդուրժելիութիւնը, նահանձառութեամբ Կամսարական իշխանին՝ բաւական այժ մը կը կազմակերպեն և կը դիմադրեն մը ուրիչ Աբգայ անուն հազարապետի որ իր կարգին կ առպատակէր Վանանդայ և Վարդանակերտի կողմանքը։ Մերայինք կը յաջողին մեծ ջարդ մը տալ զօրայ և ի փախուստ դարձնել։ Ասոր վրայ կատաղի ոտիկանը կ'երթայ առ Ամիրապետն և աւելի թարմ ու կազմակերպուած բանակով կուգայ վրէժ լուծել Հայերէն, քանդել, կործանել եկեղեցիները, և բնակիչները գերի վարել և ի նուր մաշել։ Հայք սարսափահար — ըստ Յովհաննու — Աբգայ, — ըստ Ղևոնդայ — նոյն ինքն Մահմէր Ամիրային այս անաւուր արշաւանքէն՝ Սահակ կաթողիկոսի միջնորդութեամբ զիմում լինել կը պարտաւորին, հնազանդութիւն և հպատակութիւն յայտնելով։ Հայրապետն որ ի Դամասկոս գերի էր կանխաւ հրաման առած ճամբայ կ'ելնէ դէպ ի ասկէնն Ամիրային չհասած կը հիւանդանայ ի Խառան և կը վախճանի։

Ի կենդանութեան զգալով թէ մահը մօտալուտ է, ազգային գիր մը կը գրէ և կը պատուիրէ «յետ վախճանին իւրոյ զնել յոյոյ ձեռին իւրում. (Յով. Կաթ. ԻԱ.) զի եկեալ առցէ ի ձեռաց իւրոց, թերևս զղջասցի չգործել զանօրէն խորհուրդս իւր։»

Մահմէտ լսելով Հայրապետին մահը՝ լուր ղրկած էր կանխաւ որ չթաղեն մարմինը՝ մինչև իր ժամանումը։ Ամբարտաւանը հասաւ, սենեակը մտաւ ուր կը հանգչէր երանելւոյն մարմինը և իրրև կենդանի մարդու՝ բարև մատոյց մեռելոյն կ'ըսէ Պատմիչը. իրենց յատուկ ոգևորութեան բառերով «ահաւասիկ իւն ահիյ,» — խաղաղութիւն ընդ քեզ — և ձեռքը կուրծքին տանելով։ Մեռելը կ'երկարէ բազուկը ի նշան ողջոյնաց առ Մահմէտ որ ընդունելով ձեռքին թուղթը խորտակէս կ'զգածուի, ի գութ կը շարժի, կը կարդայ գիրը, և կ'ըսէ. «Այո՛, ո՛վ պատուական այրդ Աստուծոյ, ինդիր քո կատարեալ է։» Եւ իսկապէս հրաժարեցաւ իր չար նպատակն ու ծրագիրը գործադրելէ, լուր ղրկեց Հայոց նախարարներուն որ գան ու մեծաւ չքով ու հանդիսիւ կատարեն Սրբոյն թաղումը։ Ի՜նչ սրատեսիչ և վեհ տեսարան։ Մեռել մը կը յաջողի զսպելու բռնապետի մը զայրոյթը և ազատել հայրենիքը սպառնացող վտանգէն։

Շատ պիտի երկարի, եթէ մը առ մի չարենք բոլոր այս կարգի դէպքերն ու դէպքերն որք եկեղեցւոյն մեծագոյն դերին ազատոյց — փաստերն են իր քսէ որդւոց արեան գնովն՝ ի պահպանութիւն ազգային գոյութեան։

Եկեղեցին եղած է այժ դաստիարակող և քաղաքակրթող մեզ համար։ Իրրև մայր և դայեակ մնուցած և հրահանգած է բոլոր բարոյական և հոգեւոր, ինչպէս և լմնական և մտաւոր նաև քաղաքական բազմօրինակ հրահանգութեամբ։

Եկեղեցին զարթուցած է ազգին մէջ ինքնագիտակցութեան ոգին, պարտաճանաչութեան զգայութեամբ զատարկելով իր զաւակները պարտուց և իրաւանց սկզբունքներով,

եկեղեցին ապնուացուցած է Հայ համայնքին բարքը. բարձրացուցած է անոր նկարագիրը՝ գերամաքուր բարոյականաւն և երկնային վարդապետութեամբն Աւետարանի որ ինչպէս առհասարակ բոլոր աշխարհաց նոյնպէս և ի մասնաւորի Հայաստան աշխարհին պարգեւեց իր լոյսն որ է ճշմարտութիւն և հոգեւոր կեանք։ Իմի բան, եկեղեցին՝ Աւետարանով լուսաշրջելով մեր բարոյական կեանքը, հաստատուն և ապահով հիման վրայ խարխլեց նաև ազգիս քաղաքական և ընկերական կեանքը, տալով և ուսուցանելով զարգացումի, յառաջդիմութեան և քաղաքակրթեան էական և անհրաժեշտ բոլոր պայմանները։

Դ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՅՆ ԵՒ ԱՆԿԱԽ

Թադէոս եւ Բարթուղիմէոս առաքեալներ— Տիեզերական եւ տիզական ժողովներ — Նախապատրաստական շրջան — Լուսաւորիչ — Նախասահմանեալ շրջան — Ընտրապետութիւն Հայոց սկզբան եւ իմքնօրէնն։

Հայ եկեղեցին իբրև ազգային, տոհմային հաստատութիւն ունի իր ինքնուրոյն նկարագիրը, ազատ և անկախ միւս քրիստոնեայ եկեղեցիներէն, և այս առանձին և բացարձակ անկախութիւնն ունեցած է մեծ և մեծ առաւելութիւններ խնդրոյս, այսինքն ազգ. գոյութեան պահպանման տեսակէտէն։ Այն առաւելութիւններէն մին և մեծագոյնն և նշանակելին է՝ Յոյն կամ Հռոմ. եկեղեցիներու մէջ ձուլուելու վտանգէն ապահովութիւնը՝ զոր իր կարգին պիտի բացատրենք։

Հայ. եկեղեցւոյ ինքնուրոյնութիւնը և անկախութիւնը կ'ապացուցուի.

1. Առաքելական յաջորդութեամբն ի նուիրապետութեան։

2. Իմքնօրեն հեղինակութեամբն եւ անկախ օրինադրութեամբն ի կրօնականս — դաւանաբանականս, վարդապետականս անհնազանդ ազատութեամբ։

3. Վկայութեամբ ընդհանրական եկեղեցւոյ՝ այն է տիեզերական ժողովներու։

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

«Հայաստան պատիւ ունեցաւ առաջին երկիրը լինելու Քրիստոնէութիւնը իբրև ազգ. կրօն ընդունելու մէջ», կ'ըսէ նշանաւոր Անգլ. եկեղեց. Պատմագիր Ռօպէրթսըն։ Հայաստան քրիստոնէութիւնը ընդունեց քարոզութեամբ առաքելոցն Թադէոսի և Բարթողիմէոսի։ Թադէոս անուն, առաքեալը երկու են սակայն. մին՝ յերկոտասանից, «Ղեբէոս որ անուանեցաւ Թադէոս» (Մատթ. ժ. 3) որ կոչուած է նաև Յուդա Յակոբեան. (Ղուկ. Զ. 16) հետեւաբար սա կը յիշուի կրկնակ՝ Յուդա — Թադէոս անուամբ, իսկ միւսն է յԵօթանասնից և երկուց. Թովմա երկուբառեակ առաքելոյն եղբայրը։

Հայ. եկեղեցւոյ հնագոյն հաստատուն աւանդութիւնն է թէ յերկոտասանից՝ Թադէոս առաքեալը քարոզած է ի Հայս, սակայն եղեսիոյ Աղդէ կամ Թադէ առաքելոյն

համանունութենէն իր անձն ու քարոզութեան պատմութիւնը չփոթուած է Եղեսիոյ առաքեալին հետ, այս Հայկական և Ասորական աւանդութիւններու իրարու փոխանցման հիմն Ղեբլեբնայի թուղթ Աբգարու կոչուածն է, որուն Հայերէն հին թարգմանութիւնն ալ ունինք։ — Եւսեբիոս չյիշեր այս գրուածքին հեղինակը, այլ Խորենացին «Ղեբլեբնայ սրդի Աբչադարայ դպրի որ գրեաց զամենայն գործս որ ընդ յաւուրս Աբգարու և Սանատրկայ և եղ ի լիւանին յԵդեսիա։» Թարգմանչին դիտումը յայտնի կը տեսնուի հին Հայկական աւանդութիւնը Ասորականին հետ յարմարցնելու համար։ Վասն զի Ասորերէն բնագրին համեմատ Ադդէ առաքեալը բնական մահուամբ կը վախճանի և կը թաղուի Եդեսիոյ արքայական դամբարանին մէջ, մինչդեռ Ղեբլեբնայի Հայերէն թարգմանութեամբ «Ելաւ նա — Ադդէ — գնաց ընդ արեւելս քարոզել զաւետարանն Քրիստոսի։» Ազգային այս խեղաթիւրուած աւանդութիւնը որդեգրած են Խորենացին և իր հետեւորդներու չարքը՝ Եդեսիոյ Ադդէն չփոթելով Թադէոս առաքեալին հետ։ Սակայն նկատելով որ Հայ աւանդութիւնն աւելի խոր հնութեան մը կը վերանայ քան Ղաբլեբնայի Հայ թարգմանիչն և թէ՝ արտաքին պատմիչներու վկայութեամբ Հայաստան եւ Եդեսիա այն առեն իրարմէ անկախ պետութիւններ էին, Հայկական աւանդութիւնը կը պահէ իր բնիկ դրոշմը և արժէքը. ճանչնալով իրեն նախկին լուսաւորիչ յերկոտասանից Թադէոսը որ քարոզութեամբ կը մտնէ Կապադովկիա, կը ձեռնադրէ Թէոփիլոսը կ'անցնի Սբարատ, Սիւնիք, և կը նահատակուի Սանատրուկ Թագաւորէն յԱրտագ։ — Թադէոս առաքեալն դերեզմանը կայ ցայսօր յԱրտագ — այժմ Մաքու — և ուրիշ մ'ալ Յուրմիա։ Ըստ աւանդութեան Լուսաւորչի յղութիւնը տեղի կունենայ Արտագու մէջ՝ Առաքելոյն դերեզմանին մօտ և ծնունդը ի Վարչապատ։ (Խորեն. Բ. դար) Առաքելոյն քարոզութեամբն Սանատրուկի դուստրն Սանդուխտ քրիստոնեայ կըլլայ որուն նահատակութիւնը մարտիրոսութեան փաստական մը կը բանայ

Հայ եկեղեցւոյ տարեգրութեան մէջ։ Ըստ վկայաբանութեան Թադէի և Սանատրկոյ հետ կը նահատակուին նաև Սամոէլ իշխան ? ոմն Իսրայէլ անուն, Զարմանդուվադ՝ տիկին յարքայական զարմէ և ուրիշ քրիստոնեաներ (37—45)։ Սանատրուկի 29րդ տարին Բարթողիմէոս կը մտնէ ի Հայս, կը քարոզէ նաև Պարսկաստանի հարաւային կողմերը, մինչև Հնդկաստան։ Հայաստանի մէջ այցելած է Գողթն — այժմ Ակռւլիս — գաւառը, ապա Արտաշատ, ուր հանդիպած է Ծուդա Յակոբեան առաքելոյն, անտի անցած է Հեր և Զաբեւանդ գաւառները։ Հուսկ ապա Ուրբանոս — Թերեւս Աղբակ — ուր կ'աշակերտին իրեն Ոգուէի տիկին և Տեբենա հազարապետի, որոնք սուրով նահատակուեցան, իսկ Առաքեալը փշոտ բիրի հարուածներու տակ անշնչացած կամ ըստ ոմանց մորթազերծ եղած է, յամենայն դէպս Վասպուրականի իշխանէն և ոչ թէ Սանատրուկէն։

Առաքեալներու յաջորդներուն անունց գործունէութեան վրայ լոյս մը կարենալ սփռելու համար հարկաւոր գրաւոր յիշատակարաններ կը պակսին դժբաղդաբար՝ որով հնարաւոր ըլլայ մինչև Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ երկարաձգել առաքելական յաջորդութեան գիծը։ Ըստ վկայաբանութեան՝ Թադէոս իրեն յաջորդ կը կարգէ Արտազումի Զաքարեան իբրև տեսուչ հաւատացելոց և Զեմխնաոս՝ անոր գործակից կամ յաջորդ։ Այս երկուքէն զատ ուրիշ ո՛և է անուն չենք հանդիպիր իբրև հոգեւոր հովիւ Արտազու հաւատացելոց։ Միայն Սիւնեաց պատմիչը կը յիշատակէ թէ Բարթուղիմէոս առաքեալ Գողթն և Վրաց գաւառներում քարոզելով՝ ըստ տեղական աւանդութեան՝ եկեղեցիներ հաստատած և անոնց վրայ տեսուչ կարգած է Կումսի որուն յաջորդած է Խուժիկն Բարեզաւ և ապա չարք մը եպիսկոպոսներու անուններ կը յիշատակէ որք ժողովրդեան խնդրանօք Թադէի աթոռոյն յաջորդ նշանակուած են և միանգամայն առաջնորդ Սիւնեաց քրիստոնեայ համայնքին։ Իսկ ամենէն անժխտելի և ե-

բաչխաւորեալ յիշատակութիւնն թէ Հայաստանի մէջ եղիս կոզոնանք կային Ս. Գրիգորէ առաջ, ըստ՝ Աբասազու ոբ Թոռոյն վրայ, ըստ՝ այլուր. Մեհրուժան եպիսկոպոսի պատմական վկայութիւնն է զոր կ'ընէ Սուրգսապատումն Եւսեբեոս: «Նոյնպէս և առ Հայս գրեաց Թուղթ վասն ապաշխարութեան, որոյ եպիսկոպոս էր Մեհրուժան:» (Գլ. ԽԶ): Գրողն է Սղէքսանդրիոյ Դիոնէսիոս Հայրապետը (228 – 265):

Հերոնիմոս ալ կը յիշէ Դիոնեսիոսի այն Թուղթն առ Հայս: Ինդրոյն ծանրակշռութիւնն և «առ Հայս» բացատրութիւնն ինքնին կը ցուցնէ թէ Մեհրուժան եպիսկոպոսն քրիստոնեայ ծաղկեալ հասարակութեան մը հոգեւոր պետն էր: Հայաստանի մէջ եպիսկոպոսական աթոռ մը կար՝ որ ծանօթ էր ուրիշ քրիստոնեայ եկեղեցիներու և կը մասնակցէր ընդհանրական եկեղեցին յուզող կարեւոր խնդիրներու: Նկատելի է որ Եւսեբիոս պատահաբար կը յիշատակէ Հայոց այն ժամանակի գլխաւոր եպիսկոպոսը: Ապա ուրեմն հեշտ է հետեւցնել թէ անոնցմէ չատերը պէտք է անծանօթ մնացած ըլլան:

Քանի որ խնդիրը Հայ. Եկեղեցւոյ առաքելականութեան վրայ է. աբժան է նաև մէջ բերել Տերտուղիանոսի խօսքը՝ ըստ որում Հայաստան աշխարհն ալ ի կանուխ ժամանակաց իր դրացի երկիրներու հետ առաքելական այցելութեամբ կ'ունենայ: «Պարթեւք և Մարք, Ելամացիք և որք ի Միջագետս և ի Հայաստան և ի Փիւռիդիա...» Տերտուղիանոսի յիշատակութիւնն ակնարկութիւնն է «Գործոց Առաքելոց»ի. Բ. գլ. 7—9 համարին: Երկիրներու թուարկումն ալ համանման է չարքով բացի Հրհաստան անունէն զոր Տերտուղիանոս Հայաստան կը գրէ, հաւանականաբար և այնպէս կարդալով: Բ. և Գ. Դարերում, զարմանալի չէ որ Հայ. Եկեղեցւոյ ներքին կազմակերպութեանը, սովորութեանցը, պաշտօնէութեանը, հոգեւոր հովիւներու և ժողովրդեան փոխադարձ յարաբերութեանցը մասին բնաւ բառ մը չենք գիտեր: Վասն զի մեր երկրին բնական դիրքն և քաղաքական տա-

րանջատութիւնը՝ նպաստաւոր պայմաններ չէին ընծայէին կազմակերպելու և միացեալ եկեղեցւոյ մը գոյութեան: Իրրև փոքրիկ համայնքներ կ'ապրէին՝ ունենալով անչուշտ իրենց եբէցներն ու եպիսկոպոսները: Տուներ, գետնափոր այրեր, անտպատներ իրրև ապաստաններուն կը ծառայէին իրենց: Այս է գրեթէ նորածին քրիստոնէութեան պատկերն ամենուրեք ուր ան առաւելին պետական և պաշտօնական կրօնքի մը դիրքին չէ հասած: Հայոց մէջ ալ քրիստոնէական կրօնքը ծաղկեալ և ոգեւորեալ վիճակ մը ունեցած է Ա. Դարուն որոյ հաւաստի նշաններ են այն հալածանքներն ու նահատակութիւնները՝ որոց յիշատակութիւնը պահուած է ճաշընտիրներու մէջ, օրինակ Ոսկեանի և Սուրիասեանի:

Ոսկեանք՝ հինգ անձեր էին՝ Հռոմիէն Դեսպան եկած ի Հայաստան ուր աշակերտած էին Թադէոսի, իսկ Սուքիասեանք՝ Ալանաց ազգէն՝ ազնուականներ — ազգականներ՝ Թադուհիին Հայոց՝ Սաթենկայ՝ քրիստոնէութիւնը ընդունած էին՝ ի ձեռն Ոսկեանց, և սոքա ամենքն ալ նահատակուած էին Բ. դարուն մէջ՝ Արտաչէս Բ.ին հրամանաւը: Նահատակաց մեծ ու բազմաթիւ խումբի մը յիշատակը նաև կը քաղնենք Լատին վկայաբանութենէն՝ որ Սուրաւեան վկայ անուամբ ծանօթ է: Հռոմայեցի ինը հազար զինուորներու գունդ մը որ Արարատ լերան ստորոտը կ'ապաստանին և ուր իրենց թիւը կ'ատուարանայ և կըլլան թիւր մը: Սդրիաուր իրենց թիւը կ'ատուարանայ և կըլլան թիւր մը: Սդրիաուր նոյ կայսեր հալածանքէն թափառական կը գտնուէին մեր աշխարհում ուր նահատակուեցաւ:

Հայ քրիստոնէութիւնը Փոքր Հայքէն գաւ ուր Հայ ծաղկեալ հասարակութիւններ կային՝ միշտ յարաբերութեան մէջ ըլլալով Մեծ-Հայքին հետ՝ ուրիշ պակեալ սուրբեր եւս ունեցած է Մեծ Հայաստանի մէջ: Նոցա անուանքն ու նահատակութեան հանգամանքն անծանօթ մնացած են մեզի: «Փիրմիլիանոս եպիսկոպոս Կեսարու Կապադովկացւոց գրէ բազում վկայեալս ի մերում աշխարհի:» (Որեն. Բ):

Արդ Առաքելոց քարոզութենէն մինչև Ս. Գրիգոր հնար

չէ քրիստոնէութեան իսկական վիճակը Հայաստանում ճշգրտօրէն և լրիւ պատկերացնել: Վասն զի այն չրջանում քաղաքական պատմութիւնն ալ ունի ընդհատումներ և պայծառ չէ: Այսու ամենայնիւ կան յիշատակներ և նշանակութեան արժանի դէպքեր՝ որք կը փաստեն, կ'ապացուցանեն թէ Հայաստանի մէջ — թէև թագուն և հալածական — կար բաւական զարգացած ու տարածուած քրիստոնէութիւն մը որ նախապատրաստեց ազգին ամբողջական դարձն ի հաւատս Աւետարանի: Արդարև Հայոց դարձին պատմիչ և Ս. Գրիգորի կենսագիր՝ Ագաթանգեղոս հրաշքի ոակեօծումով կը սիրէ գեղազարդել իրողութիւնները: Եւ երբ Ս. Գրիգոր ի հանդէս կուգայ բեմին վրայ կարծես իրմէ բխող շողերը բաւական կըլլան կարճ ժամանակի մէջ ցրուելու, փարատելու մոայլը հեթանոսութեան. նոր լոյս սփռելով Հայաստանի վրայ: Այսու ամենայնիւ Արտաչէս և Խոսրովու հալածանքները Տրդատի հալածանաց հրովարտակները, Հռիփսիմեանց երեւումը մայրաքաղաքին չուրջը, քրիստոնէական դարձին անհաւատալի արագութիւնը և Ղեւոնդ Արքեպիսկոպոսի յայտարարութիւնը. Ս. Գրիգորի ի Կեսարիա ձեռնադրութեան ժամանակ «թէ նորոգեալ քահանայութիւն մըն է Հայոց Հայրապետութիւնը.» կը պատրաստեն քրիստոնէութեան Արշալոյն որ իր փառալից և ամբողջական չքեղութեամբը կը փայլի յետոյ Ս. Գրիգորի գործին մէջ: Լուսաւորչին՝ որուն անունով կը կոչուի զմեզ ուրիշներ. մեծագոյն փառքը քրիստոնէութեան ամբողջական տարածումն և վերջնական յաղթանակն եղաւ Հայաստանի մէջ:» — (Եկեղց. Պատմ. Մ. Վ. Նարօեան)

ԻՆՔՆՕՐԻՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Հայ. Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը հաստատելէ, փաստիւ ապացուցանելէ յետոյ պատշաճ է ակնարկ մը նետել ընդհանուր եկեղեցիին վրայ նախնի դարուց. վարչական տեսակէտէն ուսումնասիրելու համար զայն համառօտիւ:

Իսկզբան, այն է Առաքելոց ժամանակէն սկսեալ ընդհանուր Եկեղեցին, այսինքն բոլոր աշխարհներու՝ ամեն եկեղեցիներու լրութիւնը կը կառավարուէր միեւնոյն ուղղութեամբ, միեւնոյն սկզբունքով, միեւնոյն ոգւով, և այդ ընդհանուր Եկեղեցիին միանման և անդորր կառավարութիւնը չարունակեցաւ մինչև այն ժամանակ երբ դաւանաբանական և ծիսական վէճեր ու խնդիրներ մէջտեղ չէին ելած, որ է մինչև Ե. Դար: 451 թուին բաժնուեցաւ Հայ Եկեղեցին. նոյնպէս և Ասիական միւս եկեղեցիները: Թ—ԺԲ. Դարերում բաժնուեցաւ Հռոմի. Եկեղեցին, և եղան ազատ իրարմէ անկախ. իրարու հետ անկապ ուրոյն եկեղեցիներ: Նախկին եկեղեցւոյ մէջ կ'երեւէր մի ընդհանուր պատկեր, այն է եղբայրական միութիւն, սերտ կապ՝ համաձայն քրիստոնէական ոգւոյն, առանց մին զմիւսն ստորադրելու ձգտումի, առանց զիրար ճնշելու ցանկութեան: Բազմաթիւ, բազմատարբ, այլազեղ, այլալեզու ազգերու եկեղեցիները այնքան սերտ ու սակայն իրարմէ անկախ վարչութեամբ մը կը կառավարուէին որ կարծես արդի դրութեան մէջ անեւրեւակայելի է: Լուսաւորչի ըերած եպիսկոպոսներ, վարդապետներն ու վանականներն բոլորն ալ, համարեա՛ օտարներ էին, սակայն կրօնական հայեացքներու միութիւնը թոյլ չէր տար որ բաժանում յառաջ գար այդ այլատարբ ցեղերու մէջ, ա՛չ մի եկեղեցի ոտնձգութիւն կընէր ընկերակցութեան համար, բոլոր թեմերու եպիսկոպոսներ զիրար հաւասար կը համարէին:

Իսկ երբ դաւանապահական հարցեր, վէճեր, միապետական ձգտումներ հետզհետէ ծայր տուին, այն ատեն եկեղեցական վարչութեան ընդունուած սովորական ձեւը խեղաթիւրեցաւ և բոլորովին տարբեր ուղղութիւն ստացաւ: Հին եկեղեցւոյ ընդհանուր միութեան հիմ կը կազմէր Աւետարանի ոգին, Աւետարանեան ամէնամեծ ժողովական սկզբունքով կառավարութիւնը: Քրիստոս իր աշակերտներուն տուած էր

հաւատաւոր իրաւունքներ՝ կառավարելու բոլոր աշխարհի եկեղեցիները, միեւնոյն սկզբունքով՝ ինչ որ բացայայտ է Աւետաւորանիչներու վկայութեամբ։ (Մատթ. ԻԸ. 17—20. 28)։ Առաքեալները կառավարելու ձեւը անհիմնապէս որոշեցին — խոհեմով եւ ժողովով կառավարութիւն — քալօր իրդիրներ կը վճռուէին այս սկզբունքով։ (Գործ. Ա. 15) Առաքելոց յաջորդներն ալ վարուեցան այնպէս ինչպէս որ տեսեր էին առաքելոց ժամանակ, այն է խորհրդակցութեամբ, ընդհանուր համաձայնութեամբ, գլխաւոր սկզբունք ընտրելով հաւատք ու սէր, յեկեղեցի միութեան, համաձայն, իսկ յերկրորդականս՝ ըստ տեղական պայմաններու համակերպիլ հանգամանքներուն, չկորսուանել միութեան կապը ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ։

Հին ձեւն ունէր համերաշխային բնոյթ, ընդհանուր, մարդկային գոյն եւ ոչ տեղական ազգայնական։ Հին եկեղեցւոյ համար կար մի անդամ, որ է հաւատացեալ մարդ, ոչ դասակարգի եւ ի՛նչ ազգութեան պատկանիլը իմդիր չէր։

Երանոս (202) կը վկայէ, «Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչ աթոռով բոլոր տիեզերքին, հաւատա կը պահեն առաքելական աւանդութիւնը եւ ցոյց կուտան մեզի թէ ամենեքին ունին մի հաւատք, ամենքը կը դաւանին միեւնոյն Հայրը, ի՛նդունին Որդւոյ մարդեղութեան միեւնոյն նպատակը, միեւնոյն հոգեւոր չնորհքները, կը ղեկավարուին միեւնոյն կանոններով եւ միեւնոյն օրէնքներով թէ՛ եկեղեցւոյ կառավարութեան թէ՛ աստիճանակարգութեան մէջ։» Կիպրիանոս կ՛ըսէ. «Բոլոր առաքեալները չնորհուած են հաւասար պատուով եւ իշխանութեամբ. բոլորն ալ Քրիստոսի Հոգւոյ հովուող հովիւներն են։ Այս միութիւնը մենք պիտի հաստատ պահենք ու պահպանենք, եւ մանաւանդ եպիսկոպոսները, եկեղեցւոյ գլխաւորութիւն ընողները, որովհետեւ եպիսկոպոսութիւնն ալ մի է, որուն մէջ իւրաքանչիւրն իր մասն ունի։ Քրիստոս հիմնեց մեր եկեղեցին, թէեւ բաժնուեցաւ, տարածուեցաւ իր մասերով բոլոր աշխարհի չորս կողմերը, հազ-

մուած միանման մասածող բազմաթիւ եպիսկոպոսներէ...։

Ընդհանրական եկեղեցին մի է, անքաժան է եւ անքակտելի, ուստի պէտք է միացած ըլլան բոլոր նուիրապետութիւնը մի փոխադարձ կապով։» Նոյն վկայութիւնը կուտայ նաեւ Իգնատիոս, աստուածաբանը — աստուածակիրը. «Մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի մարմինը մի է, ուստի մի պիտի լինի նաեւ աշխարհի վրայ Սեղանը — եկեղեցին — եւ ամեն տեղ մի եպիսկոպոս։»

Այս դրութիւնը կար առաքեալ Հին եկեղեցւոյ, եւ ամենագլխաւոր օրինակն ու առաջնորդն եղան իրենք առաքեալք որոնք թէեւ լիազօր կառավարիչներ էին, բայց առանց խորհրդակցութեան, առանց ընդհանուրին վճռին չէին գործեր եւ ոչ ինչ, ոչ միայն կենսական, դաւանաբանական, այլ եւ երկրորդական, օրինակ, եպիսկոպոս ընտրելու նման հարցերուն։

Միութեան երկրորդ կապը կը պահպանէր իւրաքանչիւր եպիսկոպոսի գրած Հաւատոյ Դաւանանքը հարեւան եպիսկոպոսին պատներու իրենց ընտրութեան ժամանակ, ցոյց տալու համար թէ իրենք — նորընտրեալք — կը դաւանին այն ինչ որ կը դաւանի ընդհանուր եկեղեցին։ Անտիոքի վկայութիւն կուտայ Երուսաղէմի Պատրիարքը՝ Սիրոն՝ որ իր ձեռնադրուած Թեոդէն յանուն գրեց Պոլոյ Սերգէյ Եպիսկոպոսին։ «Կայ Ս. Եկեղեցւոյ մէջ հին աւանդութիւն որուն հիմամբ՝ քահանայապետական աստիճան ստացողները պարտաւոր են ուղղափառական հաւատքնին անկեղծօրէն հաղորդել ինչպէս որ կը դաւանին անոնք, եւ ինչպէս կը պահեն հաւատքը։ Այդ աւանդութիւնն իր սկիզբն առած է Պօղոսէն «որ ամեն տեղ կ՛երթար կը քարոզէր, կ՛ամրապնդէր հաւատքի մէջ։» Հետեւաբար կը քարոզէր, կ՛ամրապնդէր հաւատքի մէջ։» Հետեւաբար լով այնպիսի սովորութեան, եւ հինները օրինակին հետեւելը համարելով ամենալաւ օրէնք՝ ես համարձակեցայ գրաւոր հաղորդել թէ ինչպէս կը պահեմ հաւատքս եւ ուղարկել Ձեզ ...։ Ձեր բարեհաճեցողութեան։»

Միութեան երրորդ կապը կը պահուէր աղանդաւորնե-

բու դէմ կռուելու առեն և նոյն առթիւ գիւղեր, քաղաքներ չրջելով և անձնական օրինակով, քարոզելով և ամրապընդելով քրիստոնէական կրօնի մէջ։ Աթանաս Աբրոսի դէմ կռուած առեն կը չրջէր ամեն տեղ, եպիսկոպոսներ կը բազմացնէր, ազանդաւորներու հետ կը վիճէր և ուղղափառութիւնը պաշտպանելով միութիւնը կ'ամրապնդէր։ Նոյնպէս և Սամոսացի Եւսեբիոս ձեռնադրութիւններ կատարելով կը չրջէր Նաորիքը, Փիւնիկէն, Պաղեստինը, Կիլիկեան, կը քարոզէր, կը գրէր, կը խօսէր և ուղիղ հաւատքը կը բացատրէր։

Միութեան չորրորդ յենակէտն այս էր որ եկեղեցիներէն միոյն գրած կանոնը կ'ընդունուէր և միւս եկեղեցիներէն առանց հակառակութեան։ Ձայդ կը դրդէր եղբայրասիրութիւնն ու փոխադարձ վստահութիւնն, օրինակ մէկ եկեղեցւոյ մկրտուածը՝ հաւատացեալ կը ճանչցուէր և կ'ընդունուէր ի միասում և կը հաղորդուէր բոլորի հետ ամեն տեղ, կը հիւրասիրուէր և ապաստանարան կը գտնէր, և ընդհակառակը մէկէն բանադրուածը՝ միւսներէն ալ կը մերժուէր։» (Ա. Առաքելական կանոն 12–13 16, 32։ Նիկիական 5)։ Հինգերորդ, եթէ պատահէր որ մին առաքելական աւանդութիւններէն չգիտէր, միւսներն իսկոյն կը կանչէին, համոզելով բանիւ, կամ փաքր ժողովներով կ'ուղղէին և միութիւնը հաստատ կը պահէին։ Օրինակ. պահքերու, ծնունդը քանի՞ օր. և ո՞ր օրերում կատարուելու, ծնրադիր աղօթելու նման խնդիրներու մէջ։» (Ա. Առաքելական. 64. Նիկ. 20) Միութեան վեցերորդ կէտը կը համարուէին ժողովները ուր կը հաւաքուէին զանազան գաւառներէ ու երկիրներէ զանազան ժողովութիւններով ու տարբեր հայեցողութիւններով մարդիկ՝ որք կը չփուէին իրարու հետ. նոյնց կարծիքները, մտքերը և զգացումները կը հաղորդէին միմեանց և իմաստին վճռելով կ'որոշէին կանոններ որոց պիտի հնազանդէին ամենքն և դուս իւրաքանչիւր որ պիտի գործադրէր իր թեմին մէջ, (Առաքելական կանոն 20, 37, Նիկ. 5։ Գործ 2. Լաոդիկ. 40)։

Ժողովներն երկու կարգ էին. տիեզերական և տեղական։ Տիեզերական էին անոնք որոց կը մասնակցէին բոլոր քրիստոնեայ ազգաց տեղական եկեղեցիները և կը վճռէին ընդհանուր հարցեր և որոց վճիռները պարտաւորիչ էին ժողովին մասնակցողներուն համար։

Տեղական կը կոչուէին այն ժողովներն որոց կը մասնակցէին որոշ գաւառի, որոշ երկրի եպիսկոպոսները՝ տեղական ընոյթ ունեցող հարցերը վճռելու համար։ Այդ երկու կարգ ժողովներու թիւը չհամապատասխանէր իսկ ժողովի բնաւորութեան, օրինակ. եթէ տեղական ժողովին մէջ աւելի չատ անդամ գտնուէր քան տիեզերականին մէջ, ինչպէս Ք. ա. Եգիպտական ժողովին 150 անդամ կար, մինչդեռ Կարթագինէի ժողովում ներկայից թիւն էր 300։ Որովհետև, տիեզերական ժողովին թէև աւելի պատասխանատու էին քան Կարթագինէի ժողովին, բայց հոն ներկայ էին բոլոր քրիստոնեայ երկիրներու ներկայացուցիչները, որոց վճիռը պարտաւորական եղաւ բոլոր ժողովականներու՝ ընդ որս և բոլոր քրիստոնեաներու։ Իսկ Կարթագինէն նոյն ժողովին, ինչպէս նաև այլ տեղական ժողովներունը — պարտաւորական էր միմիայն Կարթագինէի թեմին համար։ Տիեզերական ժողովները իրաւունք ունէին վճռել եկեղեցւոյ Գաւանաբանական խնդիրները, հանգանակի կամ կանոններու անունով (Այս իրաւունքը Եփեսոսի Դրդ կանոնով կը սահմանուի միմիայն Տիեզերական ժողովին), 2. քննել, սուգել և հաստատել եկեղեցւոյ աւանդութիւնները։ 3. Հին Ժողովներու սահմանադրութիւնը քննել և հաստատել կամ վերոխել։ 4. Վերջնականապէս քննել նոր ուսուցը — վարդապետութիւնը — եկեղեցւոյ։ (Գործ 1. Եփես. 1. 3)։ 5. Որոշել եկեղեցւոյ կառավարութեան ձեւը և մասնաւոր եկեղեցիներու կառավարութիւնը և սահմանափակել կամ լրացնել անոնց իրաւունքները։ (Նիկ. 6. 7։ Գործ 2. 3։ Եփես. 3։) 6. Եկեղեցւոյ հաւատքի հարցերը և կարգը՝ զանազան պատճառներով հաստատել։ (Նիկ. 4. 6.)։ 7. Ընդհա-

Նաև կարգեր ու կանոններ սահմանել բոլոր եկեղեցիներու վերաբերեալ։

Տեղական — Ազգային ժողովները համաբեր այն իրաւունքները կը վայելէին ինչ որ Տիեզերականը — միայն իրենց ազդարին համար սակայն, մինչև իսկ դաւանաբանական հարցեր վճռելու մէջ։ Սակայն առաջին օրինակը տուին Հայք 506 թուին Բարկէն Կաթողիկոսի օրով մերժել վճռելով Քալկեդոնականութիւնը և Նիկիոյ հանգանակէն չդեղլ։ — Ահա մասին քիչ յետոյ պիտի խօսինք։ — Ժողովներ կազմելու մէջ նախաձեռնութիւնը կը պատկանէր իրեն — Եկեղեցւոյն — քաղաքական իշխանութեան օժանդակութեամբը։ Եկեղեցին կը գործէ իր սեփական իրաւունքով, ժողովի ներքին մասի վերաբերմամբ, անդամներու կարծիքներով, որոշումներով, վճիռներով։

Քաղաքական իշխանութիւնը կը մասնակցէր ժողովին պատրաստի կարգերուն վրայ հակելով, ժողովի հրաւիրագիրները հետ տեղեր ուղարկելով, կարգը պահելով, վճիռները իր կատար ածելով։ Ժողով կազմելու, անկախաբար վճիռներ արձակելու և եկեղեցական կանոններով սահմանադրութիւն յօրինելու անփոփոխ և անմիջական իրաւունքը կը պատկանի Հոգեւոր կազմին — հոգեւոր իշխանութեան։ (Մատթ. ԺՀ. Գործ. Ե. Եփես. 1 կանոն)։

Տիեզերական ժողովներ կազմելու նախկին պատրաստութիւնք այս եղանակ կ'ըլլային։ Եկեղեցիներու հովիւները փոխադարձ գրաւոր յարաբերութեանց մէջ կը մանէին՝ զանազան խնդրոց վերաբերմամբ և երբ Պօղոս, Ապէքսանդրիոյ, Անտիոքայ, Երուսաղէմի, Հռոմայ եպիսկոպոսները միաձայնէին, կ'որոշէին ժողով գումարել, իրենց ձայնը կը հաստցնէին Յունաց քրիստոնեայ կայսերուն, խնդրելով օգնել իրենց։ Առաջին ժողովն եղաւ Կոստանդիանոս կայսեր օգնութեամբ, երկրորդը՝ Թէոդոսի, իսկ երրորդը՝ Թէոդոս Բ.ի ժամանակ։

Տեղական — Ազգային ժողովները կ'ըլլային աւագ եպիսկոպոսներու, կաթողիկոսի, եպիսկոպոսաց և իշխանաց հրաւիրմամբ՝ մանաւանդ Հայոց մէջ այս էր սովորութիւն։ Ժողովներու մասնակցելու իրաւունք ունէին եպիսկոպոսները, իրեն եկեղեցիներու ներկայացուցիչներ, վանահայրեր՝ վանքի կոզմէն, քահանաներ, երբեմն նաև սարկաւագներ, բայց գլխաւոր ձայնն ու իրաւունք կը պատկանէր եպիսկոպոսներու։ Ժողովներու արձանագրութիւններէն կ'երեւի որ կը գտնուին եպիսկոպոսներու անուններ, քահանաներու և աշխարհականներու դէմքերը։ Նիկիոյ ժողովում կը գտնվին 318 հայրապետներ, Պօղսում 150, Եփեսոս 200։ Սակայ ազգայ Տեղական ժողովներու մէջ ալ իրաւունքը եպիսկոպոսներուն է, իսկ Հայոց ժողովները բացառութիւն կը կազմեն ուր եպիսկոպոսներու հետ միասին և համախոհութիւն բազմած են Հայոց իշխաններ, և բոլոր վճիռներու տակ և գաւանաբանական և վարչական, կ'երեւնան իշխաններու տրբագրութիւնք։

Տիեզերական ժողովներու մէջ բայց եպիսկոպոսներէն՝ միւս հոգեւորական դասակարգերը ունկնդիրներ էին կամ կարծիք և նիթ կը յայտնէին, առանց սակայն ձայնի իրաւունքի—Սիանոս—Արիոս—։ Երբեմն դիտուններ կ'ըլլային, իրաւազէտներ կը գտնուէին՝ խնդիրը պարզաբանելու համար։ Երբեմն ներկայ կ'ըլլային նաև կայսերք, ո՛չ սակայն իրեն նախագահ, այլ հակող—ունկնդիր, ուստի և ատեզ չէին տրբագրեր, և եթէ տորագրէին, միմիայն հաստատական այժ տալու համար։ Կոստանդիանոս կ'ըսէր. «Աստուած զնէզ նչանակած է հովիւ եկեղեցւոյն. ուստի Քրիստոսի հաւատքին վերաբերեալ ամէն բան, հարկաւոր է որ դուք գաղբելիք։» Յուստինիանոս հրամայեց՝ քաղաքական օրէնքի այժ տալով մինչև իր ժամանակը եղած Տիեզերական ժողովներու կանոնները ու պատանքը ընդունիլ, իրեն Աստուծոյ խօսք։»

Այժմ գանք Ազգային—Տեղական ժողովներու ընդհանուր հատկութեան հարցին, թէ գոյութեան իրաւունք —

ունէր Տիեզերականէն անկախօրէն, թէ ոչ։ Քննենք։

Ա. Տեղական եկեղեցիներու հիմքը դրին իրենք—Առաքեալք — որոնք ցրուելով ամէն կողմ, ամէն տեղ հաստատեցին առանձին կազմով՝ եկեղեցիներ։

Բ. Քրիստոսի այս խօսքը թէ «ուր իցեն երկու կամ եւթը ժողովեալ յանուն իմ, անդ եմ ես ի մէջ նոցա։» (Մատթ. ԺԸ. 19—20) կը բղխի այն սկզբունքէն թէ բոլոր հաւատացեալք մի են ի Քրիստոս. ո՛ր տեղ և ի՛նչ ազգէ ու ցեղէ ալ ըլլան։

Ձիշդ առաքելոց օրերուն տեղական եկեղեցիներ անկախ, ինքնօրէն կառավարութիւն ունէին յատուկ կառավարիչներով որոնք անկախաբար կը գործէին և կը քարոզէին, ի հարկէ ընդհանուր եկեղեցւոյ ոգւով։ (Յովհ. ԺԵ. Գաղ. Բ)։ Պետրոս կը քարոզէր և կը կառավարէր Հրէայ քրիստոնեաները, Յովհաննէս՝ Փոքր Ասիոյ ժողովուրդները և որոնք Տիմոթէոսն ու Տիտոսը լիազօր նշանակեցին։ Նիւ կիոյ և Պոլսոյ Տիեզերական ժողովները իրենց հեղինակութեամբ, կանոններով հաստատեցին տեղական եկեղեցիներու դոյութեան իրաւունքը և մինչև իսկ ցոյց տուին թէ որո՛ւն պէտք է ըստ աւագութեան առաւելութիւն տալ։ Տեղական եկեղեցիներու անկախութիւնն յայտնի էր որ. 1. Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կ'ըլլար այն չրջանում տեղական եկեղեցւոյ մէջէն։ 2. Անկախ նուիրապետութեան կարգ ունէին և ատեաններ։ 3. Ըստ տեղական պահանջման և յարմարութեան՝ պատուոյ ծէսեր և սովորութիւններ մտցուցած էին եկեղեցւոյ մէջ. ծէսեր և արարողութիւններ որք այլ եկեղեցւոյ մէջ չկային կամ տարբեր էին, օրինակ. Զատկի ո՛ր օրուան մէջ կատարման մասին, մկրտութեան և կրկնամկրտութեան, չարաթ օրուան և պահքի նկատմամբ վէճեր ծագեցան և փոխադարձ զիջողութեամբ լուծուեցան, վերջացան — Երանոսի, Կիպրիանոսի, Ներսէսի, Սմբրոսիոսի և Օգոստինոսի օրերում։ 4. Նուիրապետութիւնն ունէր առաւելութիւններ ու արտօնութիւններ՝ հիմնուած հնութեան

վրայ։ (Նիկ. 7)։ Նոյն առաւելութիւններն հիմնուած՝ քաղաքական, եկեղեցական նշանակութեան վրայ։ (Երուսաղէմ, Հռոմ. Պոլիս)։ 5. Օրէնադրական և դատավարական անկախ իրաւունքներ ունէին իրենց չրջաններուն։ (Պոլսոյ 2)։

Առաջին անկախ եկեղեցիներն հիմնուեցան յերուսաղէմ ուր իրրև կեդրոն. կը ժողովէին առաքեալները խորհրդակցելու և հրահանգներ տալու, իսկ չրջակայ — դրսի — եկեղեցիները կ'օժանդակէին նիւթապէս կեդրոնին՝ հոգալով անոնց պէտքերը (Գործ. ԺԱ. Ժե)։ Միւս եկեղեցիներն՝ երուսաղէմէն դուրս կը կազմէին տեղական կառավարութիւններ՝ առաքեալներու ձեռամբ և անոնց հովանաւորութեան ներքոյ։ Կորնթացւոց, Եփեսացւոց, Գաղատացւոց, Մակեդոնացւոց և այլոց տեղական եկեղեցիները կազմուած են՝ Հռոմէական իշխանութեան քաղաքական սատարաժանման հիմամբ։

Մեծ չրջանը կը կազմէին Ասիոյ եկեղեցիք (Կորնթ. 16. 19)։ Գաւառի գլխաւոր քաղաքը կը նստէր եպիսկոպոսն՝ որուն կամ քաղաքին անունը կը կրէին Առաքելական Թուղթերը — Եփեսոս. Զմիւռնիա, Լաւոդիկէ, Թեսաղոնիկէ, Կորնթոս —։

Շրջաններու կառավարութիւնը յանձնուած էր առաքեալներէն նշանակուած անձերու. Ասիոյ մէջ՝ Տիմոթէոսի, Կրէտէի մէջ՝ Տիտոսի։

Տերտուղիանոս կ'ըսէ, «Երկի՛նք առաքելական եկեղեցիները ուր մինչև այսօր դեռ ևս առաքելական ամբիոններն իրենց տեղերը ունին և ուր կը կարդացուին իրենց իսկական թուղթերը։ Եթէ — օրինակ — Աքեայի մօտ կը բնակիս, գնա՝ Կորնթոս. եթէ Մակեդոնիոյ մօտ ես. կը գտնես զայն Փիլիպէի, Թեսաղոնիկէի մէջ։ Եթէ Ասիա ես, մտի՛ր Եփեսոս, եթէ Իտալիա կ'ապրիս՝ Հռոմի։» Գլխաւոր եպիսկոպոսներ կը նստէին կեդրոնական քաղաքում։ Ալիքսանդրիոյ եպիսկոպոսը կը նստէր Կարթագինէ, Եգիպտոսինը՝ Ալէքսանդրիա, Իտալեանը՝ Հռոմ, Գաղղիանը՝ Լիոն։ Եկե-

ղեկուց կազմակերպութիւնն ունէր սրոշ ձև. սատրապ Կոստանդին կայսեր ժամանակ։ Եկեղեցւոյ բաժանումները զուգընթաց կ'երթային քաղաքական բաժանման հետ։ Կոստանդին բաժնեց չորս վիճակներու (prefecture) Արեւելեան, Իլլիւրիա, Իտալիա եւ Գաղղիա։ Արեւելեանը կը բաժնուէր հինգ չրջանի. Արեւելեան, Եգիպտական, Ասիական, Պոնտոսի, Թրակիոյ։ Արեւելեանը կը բաժնուէր տասն և հինգ թեմերու, գլխաւոր քաղաքն էր Անտիոք։ Եգիպտոսի՝ վեց թեմի. գլխաւոր քաղաքն էր Աղեքսանդրիա։ Ասիականը՝ տասը թեմի, գլխաւոր քաղաքն էր Եփեսոս։ Պոնտոսը՝ տասն և մէկ թեմի՝ կ. Պոլիս քաղաքով։

Եպիսկոպոսական գլխաւոր աթոռներն ալ բաժնուեցան նոյն կարգով և նոյն քաղաքներու մէջ նոսան գլխաւոր եպիսկոպոսներ։

Տեղական — ազգային եկեղեցիներու չարքին մէջ տեղ ունի նաև Հայ. Եկեղեցին որ նախ քան սահմանելն իր սրոշ դիրքը և կատարեալ կազմակերպութիւնը, նախ քան ազգային եկեղեցի դառնալը բաւին բուն նշանակութեամբ, ունեցած է երկու չրջան, Նախապատմական եւ Նախա-Մահակեան շրջան։

Քրիստոնէութիւնը թէև — ինչպէս վերև ապացուցինք — ի Հայս քարոզուեցաւ ի ձեռն Թադէի և Բարթողիմէոսի առաքելոց, սակայն քաղաքական — պետական կրօն դարձաւ Լուսաւորչի և Տրդատի ձեռօք 303 թուին։ Ասկէն ազգն ինչպէս վկայեց Ռօպէրթսըն եղաւ Քրիստոսի հաւատքը՝ ամբողջութեամբն — ազգին — ընդունող։

Մինչև 300 թիւ,— Լուսաւորչի յայտնութիւնը — բոնք թէ, բազմաթիւ քրիստոնեայ հայեր կային Փոքր Հայք, Կեսարիա, Սեբաստիա, Սաորիք, Միջագետայ սահմանը Աբարայ, Սլէմիք, Դողմնի, Արտազու սահմանները և Ադուանից երկիրը։

Դժուար է սակայն որոշել քանակութիւնը և թէ որքա՛ն արագութեամբ կատարուեցաւ քրիստոնէութեան տարածումն

ի Հայաստան և ինչ ծաւալով։ Ագաթանգեղոս գրուածքին մէջ կ'ըսէ. մկրտուց ինն և տասն բիւր մարդիկ (190,000) ի ծագաց մինչև ի ծագս։ Սահմանաղատց այնարևէն մինչև ի սահմանս Կասպից. ի Փայտակարան — Պարսից — սրբատյուքեան Հայոց քաղաք—։ Լուսաւորիչ ձեռնադրեց չորս հարիւր եպիսկոպոս, իսկ քահանաներ անհամար և սարկաւագներ անթիւ, այս ցոյց կուտայ թէ. Ա. Քրիստոնեաները բազմաթիւ էին և ամեն տեղ մեծ հրճուանքով կ'ընդունէին Լուսաւորիչը։ Բ. ու-քրիստոնեայ Հայը վազուց ընտելացեր էր քրիստոնէութեան։ Դ. Լուսաւորչի սրագ և բազում անձանց մկրտութենէն կ'երեւայ որ մկրտուղներուն մեծ մասը երահայ. այսինքն դեռ չմկրտած սակայն հաւատացեալներ էին։

Այն առենուան կիրարկուած օրէնքով՝ քրիստոնեան երեք, երկու առնուազն մէկ տարի պիտի պատրաստուէր, հրահանգուէր կրօնքին մէջ, ուսանէր, ծանօթանար Աստուածաշունչի, և ապա թոյլատրուէր մկրտուելու՝ եպիսկոպոսներէ քննութեան ենթարկուելէ յետոյ։ Լուսաւորիչ զօրաց հանգիր երեսուն օր նշանակեց, իսկ քաղաքացիները ուր որ հասնէր, կը մկրտէր և եկեղեցիներ կը հաստատէր։ Կեսարիայէն գալուս առեն հետը բերած էր բազմաթիւ քահանայապետներ և հոգեւորականներ՝ Սեբաստիայէն։ Առանք մեծ մասամբ պէտք է Հայ ըլլային ամենայն հաւանականութեամբ, քանի որ օտարներուն դժուար է բաժնուիլ հայրենիքէն ու հեռաւոր երկիրներ հովուութեան երթալ։

«Գտանէր բազմաթիւ եղբարց զոր հաւանեցուցանէր ընդ իւր գալ։» Թէ Փոքր Հայքում կային բազմաթիւ քրիստոնեայ հայեր և կը պատկանէին կեսարիոյ թեմին և ունէին առանձին եպիսկոպոսներ որոնք անկախ «Հայոց Մեծաց» եպիսկոպոսապետէն—կաթողիկոսէն — կը մասնակցէին Տիեզերական ժողովներու, այդ կ'երեւի բացորոշ Տիեզերական ժողովներու մասնակցողներու անուանց ցանկէն։ Նիկիայի մէջ կը յիշուին երկու՝ Հայոց Եպիսկոպոսներ, Փոքր Հայքէն։

Գալաց ժողովում նոյնպէս երկու : Դարձեալ երկու եպիսկոպոս եփեսոս ժողովին մէջ : Մինչև անգամ վեցերորդ Տիեզերական ժողովին մէջ — զոր չընդունիր մեր եկեղեցին — կը յիշուին «Հայոց եպիսկոպոս» Փոքր Հայքէն :

Պատճառն այն է որ կեսարիոյ թեմը միշտ յարաբերութեան մէջ է եղեր Յունաց եկեղեցւոյ հետ : Մինչև իսկ Գանգրեի Տեղական ժողովը տեղի ունեցաւ միմիայն Սեբաստիայի հայերուն մէջ տարածուած աղանդին համար ըստ որում ժողովի չրջաբերականն ուղղուած է «Հայաստանի մէջ եղող մեր ծառայակիցներուն» , այսինքն «Հայաստանի եպիսկոպոսներուն» , մինչդեռ այս մասին ոչ մի յիշատակութիւն կայ Հայ . եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ : Փոքր-Հայք քաղաքականապէս գրեթէ միշտ Յունաց ենթակայ եղած է : Միմիայն Տիգրան Բ. ի ժամանակ . 190 թուին միացաւ «Մեծ Հայքի հետ , քիչ յետոյ դարձեալ ենթարկուեցաւ նոյն վիճակին : Եկեղեցական բաժանումնքն ալ միշտ զուգընթաց կ'երթար քաղաքականին : Սէքէոս (է . Դար) կ'ըսէ թէ «Հայոց կաթողիկոսութիւնը Մօրիկ կայսեր օրով երկուքի բաժնուեցաւ , Յունաց և Պարսից , բաժիններուն մէջ Մովսէս և Յովհան կաթողիկոսներով :

«Յովհան ընդ նոսա (Յոյնս) հաղորդեալ մեծարեցաւ , բայց Մովսէս ամենևեւին ոչ լինէր ի նոսա հնազանդ :» (էջ 53) : Կաթողիկոսութիւնք կը կոչուէին «Հայոց Մեծաց :» Մինչև որ չմիացաւ Փոքր Հայքը Հայոց նուիրապետութեան հետ՝ կաթողիկոսներու կոչման մէջ չաւելցաւ «Ամենայն Հայոց» մակդիրը : Իսկապէս Ժ . Դարուն կը տեսնենք Յայիկ կաթողիկոսը առորագրած «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց :»

Առնք ամենքը կ'ապացուցանեն որ Փոքր Հայք — Սեբաստիա , Երզնկայ , Եփրատ գետի աջ կողմը — բնակող հայերը մինչև Լուսաւորիչ քրիստոնեայ էին , և իրենց թեմակալ եպիսկոպոսը , այն է կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսը կը ճանչնային մինչև իսկ հակառակ Հայոց Եկեղեցւոյ Հոգևոր Գլխին կարգադրութեան՝ վեցերորդ Տիեզերական ժողովին մասնակցելու երկու եպիսկոպոսներ ուղարկեցին :

Բացի ներքին տեղեկութիւններէ ունինք նաև արտաքին աղբիւրներ՝ թէ Լուսաւորչէն առաջ կային քրիստոնեայ Հայեր : Այդ վկայութիւնները կուտան Տերտուղիանոսէ զատ՝ զոր ի վերև յիշեցինք՝ Եւսեբիոս և Փիրմիլիանոս : Առաջինը (Տերտուղիանոս) Գ . Դարու գրող է որ կ'ըսէ թէ «այն ժամանակները բազմաթիւ հաւատացեալներ կային ի Հայաստան : Եւսեբիոս (267—338) խօսելով Մաքսիմիանոս կայսեր (306—313) հալածանքին մասին կ'ըսէ թէ «կայսրն այդ հալածանքը հանեց Հայոց դէմ և Հայերը ջարդեցին կայսեր զօրքը : Պատերազմի սկսաւ բռնաւորը Հայոց դէմ , որոնք սկիզբէն բարեկամ և նիզակակից էին Հռովմայեցւոց հետ , որովհետև անոնք ալ քրիստոնեայ էին և ջերմեռանդ բարեպաշտ : Աստուածբաշտը բռնացաւ և աշխատեցաւ բռնութեամբ , դեւերու և կուռքերու պաշտամունքին հարկադրել Հայերը :» (Գլ . Թ . Ը .) Փիրմիլիանոս՝ կեսարիոյ եպիսկոպոսը նոյն վկայութիւնը կուտայ թէ «Հայաստանի մէջ բազում քրիստոնեաներ կային : Սա ևս Գ . Դարու մարդ էր : Մաքսիմիանոսի ղօրաց ջարդը քրիստոնեայ հայերուն կողմէ յանուն կրօնի ընդդէմ կռապաշտութեան՝ հայերուն նոր քրիստոնեայ դարձած ժամանակ Տրդատի օրով՝ ապացոյց է որ քրիստոնէութիւնը խոր արմատ ձգած էր Հայոց մէջ : Այլապէս՝ նորադարձները յանուն կրօնի այդպիսի եռանդուն միջոցներ չպիտի գործածէին : Ուրեմն կարօտ չէ ապացուցութեան և ասոնք բաւական զօրաւոր փաստեր են արդէն թէ հայերն ունեցեր են նախալուսաւորչեան եկեղեցին ա՛յն ալ Հայաստանի բոլոր անկիւնները , ուր կը տիրապետէր երկու մեծ հոսանք , — Յունական և Ասորական — :

Հայերը՝ որպէս նախընթաց էջերուն բացայայտած ենք — գիր չունէին , ուստի և Ս . Գիրքն ու ժամերգութիւնը կը կատարուէր Փոքր Հայքում — Սեբաստիոյ և Յունական բաժ-

նին մէջ — Յունարէն լեզուաւ, իսկ Միջագետի, Եգեսիոյ և Ասորիքի մէջ Ասորերէն, գուցէ և Ատրպատականում Պարսկերէն, մանաւանդ որ Պարսկաստան գտնուած քրիստոնէից առաջնորդը կ'անուանուէր «Պարսից եպիսկոպոս.» իսկ Եգեսիոյ դպրոցը Պարսկաստանի համար կը պատրաստէր մանաւորաբար՝ քարոզիչներ։

Թէ, ի՞նչպէս կը կառավարուէր Հայոց նախալուսաւորչեան, եկեղեցին, և ի՛նչ կանոններով։ — Այդ մասին թէև ստոյգ և պատմական տեղեկութիւններ կը պակսին դժբաղդաբար, բայց ի նկատի ունենալով ընդհանուր եկեղեցւոյ նոյն ժամանակուայ կացութիւնը, կարող ենք համեմատական կարգով եզրակացնել թէ Հայոց եկեղեցին իրրև մաս և շարունակութիւն ընդհանուր եկեղեցւոյ կը կառավարուէր մեծաւ մասամբ օտարազգի եպիսկոպոսներով և քահանաներով քանի որ հայոց գիրը դեռ չէր գտնուած, և կը հովուէր այն օրէնքներով և կանոններով որոնցմով կը վեկավարուէր ընդհանուր եկեղեցին։ Թէ արդեօք նախալուսաւորչեան եկեղեցին՝ տեղական — ազգային առանձնայատուկ սովորութիւններ ունէր՝ ընդհանուր եկեղեցւոյ կարգերէն տարբեր, սեփական առանձնայատկութիւններ որք կ'երեւան նոյն ժամանակի ընդհանուր եկեղեցւոյ զանազան ճիւղերուն մէջ, օրինակի՝ Պահեցողութեան, Զատկի տօնախմբութեան, ծրագրութեան և այս կարգի ծիսակատարութեան տարբերութիւններ կը տեսնուին Ասիոյ, Եգիպտոսի, Հռոմի և Գաղղիոյ մէջ։ Ինչպէս երանոս (202) կը պատմէ, ստոյգ է այս կարգի տարբեր սովորութիւններ կային զանազան եկեղեցիներու մէջ։ Ոմանք Պահքը կը պահէին մէկ օր, այլք՝ երկու, ուրիշներ երեք, ոմանք քառասուն։ Հոգեւոր տուրքեր կը հաւաքէին, տեղ մը՝ չաբաթը մի անգամ, այլուր ամիսը անգամ մը։ Այսմանր և երկրորդական կէտերը նշանակեցինք այն պատճառաւ որ ե. Դարուն անգամ Հայ և Յոյն եկեղեցեաց ծիսական մասերու մէջ տարբերութիւններ կը տեսնենք։

Եթէ ընդունինք որ նախալուսաւորչեան եկեղեցի չու-

նէին Հայք, այնժամանակ դժուար կ'ըլլար բացատրել թէ այդ տարբերութիւնները ուստից առաջ եկան. քանի որ Լուսաւորիչ Դ. Դարուն քրիստոնէութիւնը մտցնելով ի Հայս, ինքը տարածեց ու հաստատեց այն կարգերը զորս տեսեր էր Կեսարիա, Յունաց եկեղեցւոյ մէջ և նոր բան մը չէր կրնար աւելցնել և մտցնել, մինչդեռ նոյն ինքն Լուսաւորչի որդին Վրդանէս տարբերութիւնները տեսնելով նախալուսաւորչեան Ասորա-Հայոց եկեղեցւոյն և Յունա-Հայոց եկեղեցւոյն մէջ՝ Պատգամաւորութիւն կ'ուղարկէ Երուսաղէմ Մակար Եպիսկոպոսի մօտ և հրաւանգ կը խնդրէ անկէ և կ'ստանայ ինն յօդուածէ բաղկացած կարգ մը։ Վան և Սրուագ՝ մօտիկ ըլլալով Ասորեստանի, մտցուցեր էին այն կարգերը զորս սովորեր էին Ասորիներէն, Եգեսիոյ դպրոցէն, և Երուսաղէմէն որուն առաջին եպիսկոպոսը Յակոբ Առաքեալ — Տեառնեղբայր — մեծ յարգանքը կը վայելէր ոչ միայն հրէաներուն, այլ և դրացի Ասիական ազգերու։ Եւ ժամերգութիւնն ու համառօտ Պատարագի արարողութիւնը կը համարուէր Տեառնեղբօրէն սահմանուած։ Այսպէս Երուսաղէմի աւանդական կարգերուն հետեւող և Լուսաւորչին բերած Յոյն եկեղեցականներուն սովորութեանցը հետ հաշտուիլ չ'կարացող հայերու մէջ արմատացած սովորութիւնները Երուսաղէմէն նոր բերած կանոններով կը պարտաւորի ճշդել և ամրապնդել։ Եւ այս կանոններն ապագային դարձան հիմն մեր Ազգ. ժողովներուն։ Այս ամեն փաստերը կը խօսին ի նպաստ նախալուսաւորչեան Հայ. Եկեղեցւոյ որ ունէր տեղական ամբացած հաստատուն ծէսեր և սովորութիւններ որոնք վաւերական դարձան Լուսաւորչով և քաղաքական օրէնքի ոյժ ստացան Տրդատով և որոնք կը համարուէին աւանդ առաքեալներէն, Երուսաղէմէն։ Ցընթացս ամբողջ պատմութեան կ'երեւի որ Հայոց ազգ. բուն եկեղեցին միշտ աւելի ջերմեռանդ պաշտպաններ էին արեւելեան հայերը։ Այսինքն նախկին — նախալուսաւորչեան — Ասորա — Հայկական եկեղեցւոյ զաւակունքը, քան արեւմտեան, այսինքն Յունա — Հայկական

եկեղեցւոյ պատկանողները։ Վերջինք եղեր են միշտ յուսահատեր և լատինասէր...։ Սահակի ժամանակ աւելի սիրով կ'ընդունէին ասորի կաթողիկոս քան Յոյն կամ Յունաստան կրթեալ անձ։

Գանք այժմ Հայ. Եկեղեցւոյ նախա-Սահակեան, այսինքն Լուսաւորչէն սկսեալ մինչև Սահակ, կամ աւելի ճիշդը Մեսրովպ և Թարգմանիչներ տեսող շրջանին՝ երբ հայոց գիրը գտնուեցաւ և Ս. Գիրքը թարգմանուեցաւ հայերէն և Հայ. Եկեղեցւոյն մէջ հնչեց ժամերգութիւն Հայ լեզուաւ։ Այս՝ նախա-Սահակեան շրջանը կը ձգուի 300—440 թուականները։ Նախասահակեան շրջանը կը տարբերի բոլորովին՝ յաջորդող շրջաններէն։ Ս. Սա կը կառավարուի ընդհանուր եկեղեցւոյ կանոններով ու դրութեամբ, ժամերգութիւնը կը կատարուէր իսպառ ժողովրդեան՝ անհասկնալի լեզուներով – Յունարէն, Ասորերէն — նոյն իսկ Պարսկերէն—։ Սէհատարանը նախ կը կարդացուէր, յետոյ կը թարգմանուէր, և կը բացատրուէր ստէպ երկու, երեք թարգմանիչներու ձեռամբ։ Բ. Հայոց եկեղեցիներու վարիչները մեծաւ մասամբ Յոյներ և Ասորիներ էին։ Կաթողիկոսութիւնք և եպիսկոպոսութիւնք ժառանգաբար կը նստէին իրենց հայրերու աթոռներու վրայ։ Կաթողիկոսներու ձեռնադրութիւնը կը կատարուէր առհասարակ Կեսարիոյ եպիսկոպոսներու ձեռամբ։ Այս ամենքը միանգամայն վերցան Սահակէն յետոյ։ Ամեն բան դարձաւ ազգային, լեզու, մարդիկ, գրքեր, եկեղեցի, կարգ, կանոն, կառավարիչներ, վանականներ։ Ասով չենք ուզեր նսեմացնել Լուսաւորչի և Տրդատի առագին օգուտը զոր անոնք պարգեւեցին՝ քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք դարձնելով Հայաստանի մէջ և այսու միացուցին հեռու ինկած նահանգները իրարու հետ, կապ հաստատեցին Քրիստոսով միութեամբ՝ բոլոր հայոց ցրուած մասերուն միջև, Յունական կուռքերն կարեւմուտքէն Ասորական կուռքերը հարաւէն, կռապաշտական մեհեանները հիւսիսէն ջնջեցին, անհետացուցին, խաչ կանգնեցին անոնց աւերակներուն վրայ ընդհանուր Հայոստ-

թեան միտքը սեւեռեցուցին ի միացման կէտն. Հայ-քրիստոնէութեան կեդրոնն — Էջմիածին—։ Գ. Այս շրջանի աչքառու երեւոյթներն են. նախ, ամեն տեղ սիրուն օտարն էր.— Յոյնը, Ասորին — եկեղեցիներու, վանքերու մէջ և եպիսկոպոսներու աթոռներուն վրայ։ (Բիւզանդ 19, 39։ Խորեն. Բ. գլ. Ի)։ Լուսաւորչի նշանակած ութ եպիսկոպոսներն յոյն էին, Եւդաղիոս, Բասոս, Մովսէս (Արսուկէս, Անտիոքէս, Տիրիկէս, Կլերակոս։ (Ագաթանգ. ԻԱ)։ Նոյն իսկ անունով տարբեր ազգ. շրջանի գործիչներէն — Յովսէփ, Ղեւոնդ, Եզնիկ, Յովհան, Կորիւն, Եղիշէ եւայլն)։ Կաթողիկոսներ, մինչև Սրբակ և Պապ՝ որք հակայունական քաղաքականութեան կը հետեւէին. ձեռնադրութիւնը կեսարիայէն կ'առնային և — այսպէս ըսե՛նք— կանոնական տեսակէտով կապուած էին Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսին հետ, թէև Լուսաւորիչ ինքն առաջինն եղաւ որ քանդեց այս սահմանը ձեռնադրելով իր որդիները իրեն փոխան Կաթողիկոս Հայոց, բայց Յուսիկը ուղարկեցին Կեսարիա։ Եւ թէև Սրբակ և Պապ իսպառ վերցուցին Կեսարիա երթալը կաթողիկոսներու ի ձեռնադրութիւն, բայց դարձեալ արեւմտեան Հայոց եպիսկոպոսցուները Կեսարիա կ'երթային՝ ըստ Բիւզանդայ՝ առ ի ձեռնադրութիւն։ Սզգ. շրջանի մէջ ա՛յս ալ վերցաւ։ Դ. Ուրիշ առանձնայատկութիւն մը եւս այն էր որ կաթողիկոսութիւնն և առաջնորդութիւնը ժառանգական էր նախա-Սահակեան շրջանում։ Լուսաւորիչ, Վրդանէս, Արիստակէս, Յուսիկ, Ներսէս, Մեծն Սահակ, բոլորն ալ Պարթեւական զաւմէն, Լուսաւորչի չառաւիղներն էին։ Երկրորդ ցեղն էր Այրիանոս քուրմերը որ մեծ տուն էր և անուանի, ծանօթ քրմական տոհմ։ Երբ Լուսաւորչի ցեղին մէջ արժանաւոր մէկը չերեւէր, այն պարագային անա այդ տոհմը առաջ կը բերուէր կաթողիկոսական ընտրելութեան համար։ Այրիանոսի տոհմէն եկան Շահակ, Զաւէն, Ասպուրակէս (Բիւզանդ 31)։ Այս եւս վերջացաւ ազգ. շրջանում՝ Սահակէն յետոյ՝ թէթև բացառութիւններով — պատանած Շնորհալւոյ

գարուն։ Ե. Ըսինք թէ Տեղական սովորութիւններ մասնաւոր կային Հայոց եկեղեցւոյն մէջ. բայց որովհետեւ ամբողջ կազմը կը գտնուէր օտարին ձեռքը — լեզուի ու գրի պատճառով ուստի ամէն կառավարչական կարգ՝ ընդօրինակութիւնն էր օտարին (Յոյնին)։ Լուսաւորչին. Ներսէսի Մեծին բարեգործական հիմնարկութիւնները Յունական էին, «ի Բիւզանդիոյ գարձեալ ի Կեսարիա և եկեալ ի Հայս, զամենայն կարգս, ուղղութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ եւս առաւել, քանզի զբարեկարգութիւնն զոր հաես ի յունաց աշխատին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին, ի նմա նկարագրէ։» (Խորեն. Բ. գլ. Ի)։

Ա.Զ.Գ. ՇՐՋԱՆ

Իսկ ազգային շրջանում՝ Սահակ և Մեսրովպ Հայոց գիրը գտածնուն պէս՝ ամէն ինչ մէկ անգամէն փոխուեցաւ Հայոց աշխարհում՝ տասն տասնեան ընթացքում ամէն բան գարձաւ ազգային,— լեզու, եկեղեցի, Աւետարան, սուրբեր, վանքեր, նոյն իսկ Աստուած։ Հայ եկեղեցում Աստուծոյ անունը յունարէն և ասորերէն արտասանելով՝ չէր պատկերացներ իր մտքին մէջ և չէր զգար իր սրտին մէջ այն ինչ որ պիտի ըմբռնէր հայերէն գրով և պիտի զգար հայ լեզուաւ արտայայտուած պարագային։ Տառերու գիւտը բոլորովին անկախ գարձուց Հայոց եկեղեցին և Վարգանանց նահատակներու արիւնով ինքնուրոյնութեան անջինջ կնիքը դրոշմեց անոր ճակտին։ Հայ. եկեղեցւոյ ազատ. անկախ ինքնօրէն և ինքնուրոյն բնաւորութիւնը կը բնորոշուի հետեւեալ կէտերով։

1. Հայոց եկեղեցւոյ գլխաւոր իրաւասու մարմինն է միմրայն ընդհանուր-ազգային եկեղեցական ժողովը. բաղկացեալ հոգեւորականներէ և աշխարհականներէ, մարմին օրինադիր, բարձրագոյն հեղինակութիւն, կազմակերպող ոչ միայն վարչական կարգեր ու կանոններ, այլ և սահմանող դաւանաբանական մասի հարցերը, միակը։

2. Հայոց եկեղեցին իր Ազգ. ժողովով ազատ է ընդունելու, կամ մերժելու Տիեզերական ժողովներու վճիռները, և կազմելու առանձին կարգ ու կանոն ժամերգութեան, 3. որոշումներ տալու զանազան բարեպաշտական և այս կարգի հարցերու վերաբերմամբ, 4. հաստատուն պահելու նախկին ժողովներու կանոնները կամ ըստ տեղական հանգամանաց փոփոխութեանց ենթարկելու, 5. նոր կանոններ սահմանելու, 6. հաստատելու եկեղեցւոյ նուիրապետութեան կարգը, ճչդել անոր իրաւունքները, սահմանել զանազան աստիճանները, 7. կարգի հրաւիրել զանցաւորներ, դատել և պատժել յանցաւորները և զեղծարարները։ Ազգ. ժողովին ներկայացուցիչ և գործադիր — հսկող բոլոր եկեղեցական կարգերու վրայ, դատող և պատժող, աւանդապահն է Սմենայն Հայոց Հայրապետը, որուն վերապահուած է եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն և Ս. Միւռոնի օրհնութիւն։

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Ընդհանուր եկեղեցին ճանչցած, ընդունած և պաշտօնապէս հաստատած է Հայ. Եկեղեցւոյ ինքնօրէն, ինքնուրոյն անկախութիւնը, և ի՛նչ իրաւունքներ որ ունէին ե. և Զ. դարերէն սկսեալ միւս եկեղեցիներու նո՛ւ իրապետները — Պատրիարք, Կաթողիկոս, Պապ.— Նոյն իրաւունքներն արդէն յատկացուած, սեփականացուցուած էին Դ. դարու սկիզբէն և Հայոց կաթողիկոսներուն։ Լուսաւորչէն սկսեալ Հայ. Եկեղեցւոյ վարչական ձեւը նման էր՝ Եգիպտոսի եկեղեցւոյ կառավարականին՝ նոյնին պատրիարքութեանը հաստատումէն դեռ չատ առաջ։ Ալէքսանդրիոյ եպիսկոպոսը ուներ Պատրիարքական իրաւունք, նա միակը կը ձեռնադրեր առանց եպիսկոպոսներու մասնակցութեան թէ՛ Մետրապոլիտ թէ՛ եպիսկոպոս. մինչդեռ այն ժամանակները Մետրապոլիտը կը ձեռնադրէին մի քանի եպիսկոպոսունք միասնաբար։ Նոյն ձեւով համարեա՛ մասն կառավարութիւնը մեր եկեղեցիին մէջ 300 թուին։ Իսկզբանէ անտի Հայոց կաթողիկոսը կը

ձեռնադրէր ոչ միայն մեր եպիսկոպոսները՝ առաջնորդութեանց համար, այլ և Վրաց ու Աղուանից կաթողիկոսունք Հայոց Հայրապետէն կ՚առնուին ձեռնադրութիւն: Նոյն իսկ Լուսաւորիչ իր ժառանգը Հայոց կաթողիկոս ձեռնադրեց: (Եկեղց. իրաւունք Հայոց, Բ. գիրք, Ն. վ. Մելիք-Թանգեան:)

Հայ. Եկեղեցին չ՚ա՛ռ կանուխէն ժողովներ ունեցած է և անկախաբար որոշումներ տուած է առանց խորհուրդ և կարծիք հարցնելու ուրիշ եկեղեցիներէ և այս փառաւոր փաստ է ինքնուրոյնութեամբ գործելու: Արիմնակ. առաքելական կոչուած կանոնները թէև մինչև 340 թուին կային, բայց ոչ մի եկեղեցւոյ կողմէ վաւերական ճանչցուած չէր տակաւին,— գրուածքներ որոնք իսկապէս առաքելոց ձեռօք գրուած չեն և սակայն աւանդական իսր հնութիւն ունէին և ժողովուած էին առաքելական աւանդութիւններէն և նախկին երեք դարերու եկեղեցիներու համար գործածական էր, սակայն ընդհանուր եկեղեցին ընդունեց զայնս 787 թուին, մինչդեռ Հայ. Եկեղեցին 447 թուին որ է 340 տարի առաջ ընդունեց և հաստակեց զայն: «Եւ զայս առացեալ քահանայապետին եթէ Առաքելականն և Նիկիականն հաստատեալ կայցէ, որպէս և էն իսկ. և մեք հնազանդ եմք, բայց որ ինչ պիտոյէ ի լրութիւնս ի նոյն կանոնս և մանաւանդ ի մէջ առնս Թորգոմայ հաստատեսցի:» (40 ձեռագիրք չէջմիածին: Ն. վ. Մելիքթանգեան. էջ 45):

Կ. Պոլսոյ Բ. Տիեզերական ժողովոյն 2րդ յօդուածին համեմատ անկախ եկեղեցւոց սահմանները կ՚որոշուին, և Հայ. Եկեղեցին անկախութիւնը կը յենակէտէ ժողովի այս կանոնով, յորմէ 10—15 տարի առաջ արդէն՝ Սրբակ Բ.ի օրով բոլորովին ինքզինքն անկախ հրատարակած էր: Իսկ Դուինի Ա. ժողովին (507) Բաբկէն կաթողիկոսի օրով՝ զառաջինն՝ մերժեց բացարձակապէս Դրդ. Տիեզերական, այսինքն Քաղկեդոնի ժողովը (451) թուին կատարուած՝ որ կը դառնայր՝ երկու բնութիւն ի Քրիստոս, և ընդունեց երեք

Տիեզերական ժողովները միայն: Այսպէս տուաւ մեր եկեղեցական կեանքին ինքնուրոյն ոգի և ուղղութիւն:

Զգուշանալով ընդարձակելէ նիւթս՝ զանց կ՚ընենք յիշատակել մեր եկեղեցւոյ հեղինակաւոր Ս. Հարց—Լուսաւորչի, Ներսէսի, Սահակայ, Մանդակունիի, Օձնեցւոց, Շնորհալւոյ անձնապէս, որպէս և ժողովներու — Շահապիվանի՝ երկու, Դուինի՝ հինգ, Պարտաւի. Երնջակու, Անիի՝ երկու, Հաբքի, Հռոմկլայի, Սիսի — հաւաքապէս ազատ և անկախօրէն տուած որոշումներն ու վճիռները որք Տիեզերական ժողովներուն լուծուած են ընդհանուր եկեղեցւոյ վերաբերեալ հարցերու նկատմամբ, ինչպէս նաև մանաւանդ մեր եկեղեցւոյ ծիսական կարգերու ու եկեղեցական կանոններու, աղօթից, ժամակարգութեանց, տօներու, խորհրդոց մատակարարութեան և այլ այս կարգի խնդիրներու վերաբերեալ, զորս ազգը ամբողջովին ընդունած է անտրտունջ և որոց նկատմամբ արտաքուստ ոչ մի դիտողութիւն և բողոք տեղի չունեցաւ գերիշխանական ձգտումներէ դրդուած՝ մինչև ԺԴ. դար. երբ Մոտթեան հարցն երեւան եկաւ ընդ Բիւզանդական եկեղեցւոյ, և երբ Հռոմէական քարոզիչները — ունիթորմ — մուտ գտան ի Կիլիկիա:

Ե. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՑ ԵԿԵՂԵՑՒՈՑ ՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴ ԱՅԼ ԿՐԻՍՏՈՆԵԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՍ

Ցոյն եւ Հռոմ. եկեղեցիներու տիրապետելու ձգտումները — Միութեան հարցը եւ Շնորհալի — Ուսիւրոռներն ու Հայոց արեւելեան վարդապետները:

Հայ. Եկեղեցին թէեւ ի կանուխ ժամանակաց — Դ. դարէն յորմէ հետէ ճանչցուեցաւ եւ ընդունուեցաւ իբրեւ անկախ, ինքնուրոյն եկեղեցի — յարաբերութիւն մշակած է միւս եկեղեցիներու հետ — Յունաց, Ասորւոց, Երուսաղէմի — բայց դուն ուրիք, այնպէս որ երբ ո՛ եւ է կրօնական նոր դէպք կամ քաղաքական պահանջք հարկադրէին թղթակցութիւն կատարել: Իսկ մօտ յարաբերութիւն եւ յաճախակի թղթակցութիւններ փոխանակուած են Վրաց եւ Աղուանից եկեղեցիներու հետ իբրեւ դրացի եւ դաւանակից ժողովուրդներ, որոց — ինչպէս ի վերեւ յիշեցինք — եպիսկոպոսներ եւ կաթողիկոսներ Հայոց Հայրապետներէն կը ձեռնադրուէին եւ իրենց ամէն կրօնական պէտքերու համար կը դիմէին Հայ. Եկեղեցւոյն եւ այսպիսի սերտ առնչութիւն կազմած էին ընդ հովանաւորութեամբ Հայ. Եկեղեցւոյ՝ իբրեւ մօր եւ դայեակի ընդ որդւոյ՝ մինչեւ որ Բագկեդոնի ժողովոյն երեսէն վէճեր ծայր տալ սկսան եւ Յունաց կրօնա—քաղաքական ջանքերն եւ հետամտութիւնք յաջողեցան Վրաց եկեղեցին զատել միկուսայնել ի յարաբերութենէն ընդ Հայ. Եկեղեց-

ւոյ, ընդունել տալ Քաղկեդոնի ժողովոյն տիեզերականութիւնը եւ դաւանանքը: Վիրք բաժնուեցան ի Հայոցմ՝ իրենց կիւրիոն եւ Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսներու օրով: — Իսկ Աղուանից եկեղեցին այլակրօն այլազգեայ յարձակումներուն դէմ չը կարաց պահպանել իր գոյութիւնը, եւ գլխովին կորոյս քրիստոնէական հաւատքը:

Հայ. եկեղեցիին ընդ այլ եկեղեցիս հաղորդակցութեան պատճառն ու պարագաներէն մի քանիսը մէջ բերինք:

1. Ս. Վրթանէս հայրապետը նամակ գրած է Երուսաղէմի Մակար Եպիսկոպոսին եւ կանոններն ուղած է Երուսաղէմի եկեղեցւոյն:

2. Դարձեալ Ս. Վրթանէս նամակ գրած է Յունաց՝ քաղաքական խնդրոյ մ'առթիւ եւ Կոստանդ կայսրէն խընդրած է Տրդատայ որդին Խոսրովը թագաւոր ընել Հայաստանի վրայ: «Մի՛ տացես զաչխարհն քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեացես մեզ զօրօք՝ թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զԽոսրով:» (Խորեն. Գ, 5):

3. Ս. Սահակ Պարթեւ Հայրապետը թղթակցութիւններ կատարած է Գ. Պոլսի Պատրիարքներու — Մաքսիմիանոսի եւ Պրոկղի հետ՝ Եփեսոսի Ս. Ժողովոյ վերաբերմամբ:

4. Դարձեալ Ս. Սահակ գրած է առ Թէոդոս կայսր եւ առ Աատիկոս Պատրիարք՝ Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսարանի կոչմէն տեղի ունեցած ոտնձգութեանց վերաբերմամբ, որ կուզ

նակուղ հաղորդակցութիւն մը սկսաւ Յունաց հետ եկեղեցական միութեան հարցի պատճառաւ. Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոսի օրով, անոր կեանքի վերջին օրերուն և աւելի լայն համեմատութիւն ստացաւ յաջորդներուն մանաւանդ Շնորհալւոյն օրով:

Ներսէս Շնորհալի Հայոց ամենափառաւոր, հոյանուն հայրապետներէն մին է որ զառաջինն՝ հաստատ և որոշ ձև տուաւ Հայ. եկեղեցւոյ դաւանութեան և ծիսակատարութեան՝ պատճառաբանութեամբ և իմաստուն դասողութեամբ: Մինչև Շնորհալի՝ Հայոց դաւանաբանութեամբ ու ծիսական հարցերով զբաղուել էին չատ կաթողիկոսներ և ժողովներ սկսեալ Բարկէնէն (490—515) չարունակուած Ներսէս Բ ի օրով (548—557) ապա Մովսէսի (574—604), Աբրահամի (607—615), Ներսէս Շինողի (641—661), Յովհան Օձնեցւոյ (717—728) Խաչիկի (972—992) և վերջացած Ներսէս Շնորհալւոյ օրով:

Շնորհալին նոր բան մը չըսաւ, այլ նախկին հայերուս բոլոր բաներն ի մի ժողովեց, դասաւորեց, կարգը դրաւ և տուաւ մեզի պատճառաբանուած, տրամաբանական հետեւողութեամբ կազմուած դաւանութիւն մը զոր կ'ընդունինք մինչև այսօր բոլոր Հայազաւանները և կը համարինք ամենագլխաւոր աղբիւր մեր եկեղեցւոյ դաւանութեան համար:

Ներսէսի ժամանակ Հայոց և Յունաց միութեան հարցը հաստատ հիմք ստացաւ: Անգամ մը Յունաց իշխանը, կիւ Մանուէլ կայսեր փեսան, ի Կիլիկիա տեսնուելով Շնորհալւոյ հետ, երկար խոսակցութիւն ունեցան հաւատոյ զանազան խնդիրներու վրայ: Իշխանը սիրով լսելէ յետոյ խնդրեց Ներսեսէն գրաւորապէս հաղորդել իրեն այդ խոսակցութիւնը: Եւ այս՝ աւելի եղաւ թղթակցութեանց սկսուելուն Ներսէսի ու յաջորդներուն՝ Յունաց արքունիքին ու Պատրիարքներուն հետ:

Ներսէս գրեց այդ թուղթը «Թուղթ առ մեծ իշխանն

Ալէքս», և յանձնեց իշխանին: Իշխանը — 1165 — Ներկայացուց զայն կայսեր: Կայսրը կրօնական հարցերով զբաղուելու հակամէտ, հետաքրքրութեամբ կարդաց Շնորհալւոյն գրածները և զարմացաւ անոր խորիմաստ դատողութեան վրայ: Եւ մտածելով որ այդպիսի հեղինակաւոր անձի մը միջոցաւ հնարաւոր է քրիստոնէական միութեան հարցը ի գլուխ հանել, միութիւնը արդեամբ իրագործել, նամակ գրեց Գրիգոր կաթողիկոսին խնդրելով որ թոյլ տայ Ներսէսի գալ Տարսոն երթալ և անձամբ անձին խօսիլ կրօնական խնդիրներու մասին:—

Կաթողիկոսը մեռած էր: Ներսէս իբրև կաթողիկոս գրեց երկրորդ թուղթը՝ կայսեր, «Թուղթ առ Կայսրն Մանուէլ.» իմացնելով հայրապետին մահը և իր ընտրութիւնը, յայտնելով որ իր հայրապետական գործերը կարի չատ ըլլալով չէ կարող գալ:— Եւ իբրև կրօնապետ չատ ուրախ և յօժար միութեան գործը ի գլուխ հանելու. սիրով պիտի աշխատի այդ նպատակին իրագործումին համար:

Կայսրն ի պատասխանի այդ թղթոյն կ'ուղարկէ նամակ և Թէորիանէ անուն ճարտար աշխարհ որպէս զի նամակին բովանդակութեան պակասը բանիւ բերանոյ լրացնէ, և իրբև իմաստասէր անձ խօսի Շնորհալւոյ հետ միութեան մասին: Բայց Թէորիանէն չկարաց միութիւնը յարդիւնս ածել: Յոյներն առաջարկեցին սոյն ինն կէտերը.

Ա. Նզովել՝ ի հրիատոս մի ընութիւն դաւանողները, Եւտիքէսը, Դիոսկորոսը, Սեւերինոսը, Տիմոթէոսը (Կուզ) և անոնց բոլոր համախոհները:

Բ. «Երկու ընութիւն» բացատրութիւնը չընդունել: Խոստովանիլ զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս մի որդի, մի դէմք, մի անձնաւորութիւն անորիշ, անփոփոխ, անայլայլելի, անչրփոթ, ոչ ա՛յլ զորդին Աստուծոյ ասել և ոչ ա՛յլ զորդին Ս. Աստուածածնի, այլ և զայն որդի Աստուծոյ և որդի մարդոյ՝ զմին խոստովանիլ աստուած և մարդ յերկուս բնութիւնս, զնոյն, զմի հրիատոս՝ ունելով երկուս ներգործութիւն

թիւնս և երկուս կամս, աստուածային և մարդկային. ոչ հակառակք միմեանց, այլ ընթանայ մարդկային կամքն ղկնի աստուածային կամաց:

Գ. «Սուրբ աստուածը» երգել առանց «խաչեցար»ի, և առանց «եւ»ի:

Դ. Տօներըը տօնել ըստ Յունաց.— «Աւետեաց»ը Մարտ 25ին. «Ծնունդ»ը՝ Դեկտ. 25ին. «Ղւիսաւոթիւնը՝ 8 օր վերջ — Յունվար 1—, Մկրտութիւնը Յունվար 6ին, Տեառնընդառաջը՝ Փետրուար 2ին և այլքն ըստ այնմ:

Ե. Մխուռնը ձեթով եփել՝ ծառի պտուղներէն:

Զ. Հաղորդութիւնը խմորուն և ջրախառն կատարել:

Է. Բոլոք քրիստոնեայք — քահանայք և ժողովուրդք — եկեղեցւոյ ներքը կենան՝ երբ աստուածային պատարագը կը մատուցուի, բացի ապաշխարութեան դէպքերէն:

Ը. Ընդունիլ, Դ. Ե. Զ. և Է. Տիեզերական ժողովները:

Թ. Կաթողիկոսներու հաստատուն թիւնը Յունաց կայսրներէն ընդունուի: Ահա ասիկ թէ, ինչ էր Յունաց փափագած միութիւնը, և բնական էր որ այս փորձով ալ չկրնան յաջողիլ վտանգել Հայ. Եկեղեցւոյ անկախութիւնը. ինչ որ արդէն իրենց դարաւոր աներկութեան և մեքենայութեանց նպատակը կազմած էր արդէն:

Շնորհալին երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ պատասխաններով թէ անհնար է ընդունել այն ինն առաջարկները՝ մի առ մի բացատրեց Հայոց դաւանութեան տարբերութիւնն և իր կողմէն մի քանի առաջարկեց թէ ինչ պայմաններով կարելի է Յոյներու հետ միանալ և այն ալ պէտք է համարուի «յաղագս աստուածային սիրոյն հաղորդութեան եւ ոչ իբր ի մոլորութենէ դառնալով ի ճշմարտութիւն:» Եւ նոյն առեն կը փութայ ազդարարել թէ Հայք ալ Յունական եկեղեցւոյ նկատմամբ ունին գայթակղութեան կէտեր զորս մատնանշ ընելով անոնց բարձումը պիտի պահանջեն, և ինչպէս որ մենք համազգային ժողովի մը պէտքը կ'զգանք լուծելու

համար այս հարցերը, ասոնք ալ իրենց կողմանէ հանդիսական ժողովով մը պէտք է աչխատին այդ նուիրական գործին: Հետեւաբար Ներսէս փութաց հրաւէր յղել հայոց բոլոր եպիսկոպոսներու, Վարդապետներու, Վանահայրերու սկսեալ յաթոռոյն Աղուանից մինչև ի կողմանս Սուրացւոց և յարեւմտեայն կողմանս...:» Սակայն դէռ հրաւիրակը Արեւելք չհասած, մահը վրայ կը հասնի, և միութեան գործն անկատար կը մնայ:

Մեր եկեղեցւոյ ընդ օտար եկեղեցիս յարաբերութեան բնաւորութիւնն ու նկարագիրը չատ յստակ և յոյժ պայծառ կը փայլի Շնորհալւոյն առ Յոյնս թուղթերուն և վերաբերմունքին մէջ որ է համակ խաղաղասիրական, լի սիրով եղբայրական, այսու հանդերձ և կարի զգուշաւոր անոնց ծուղակը չինչալու համար, չթակարդուելու համար լարուած մեքենայութիւններէն որոց թագուն նպատակն էր կրօնական միութեան պատրուակին տակ ձուլել Հայ. եկեղեցին իրենցին մէջ և յամենայնի ալրապետելով մեզ ի կրօնականս՝ այնու վտանգել և մեր ազգային գոյութիւնը:

Այս զգուշութիւնն, խոհական և չրջահայեաց Հայրապետին սուբ և թափանցող միտքը որ կը պայծառանայ, կը պատկերանայ իր թուղթերուն և բռնած ուղղութեան և ընթացիկ մի քանի տարիներու մէջ՝ հանդէպ օտարներու՝ կը մատնէ նաև անոր դիւանագիտական բարձր հանճարը, զոր կարողութիւնը, ըստ որում իբրև ձեւակերպութիւն և պատչաճութիւն կը չարունակէ իր թղթակցութիւնները, առանց սակայն յոյս տածելու այլեւս բաղձացեալ միութեան: Հայոց ընդ Յոյնս թղթակցութեանց ամբողջութիւնն և յարաբերութեանց արդիւնքը չարայարելով պատմել մեր ծրագրէն դուրս ըլլալուն համար աստ կանգ կ'առնենք միութեան հարցի մասին, և կը բաւանանք՝ գաղափար մը տալով միայն յարաբերութեան բնոյթի վերաբերմամբ ինչ որ մեր նպատակը կը կազմէր:

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴ ՀՌՈՎՄ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Հռոմի եկեղեցւոյ հետ մեր յարաբերութեան ծնունդ տուող պատճառն էր՝ անոնց ալ, Յունաց նման՝ ղՀայս հռոմէադաւան ընելու գերիշխանական և փառամոլ ձգտումը, իսկ մեր կողմանէ յայտնուած հակամիտութիւնն աւելի քաղաքական միտք ունէր, այն է մեր սահմանափակ վիճակէն դուրս գալ և այդ մեծ ու քրիստոնեայ ճիւղերու հետ չփման մէջ ըլլալով զօրացնել հայուն պետական կազմակերպութիւնն որ գէթ նորածին էր և տակաւ։ Յայսմ կը բացատրուի ինչ որ արքայական անձնաւորութիւնք Կիլիկեան իշխանութեանն աւելի բաղձանք և հակամիտութիւն ու փոյթ կը ցուցնէին միութեան՝ յարաբերական հարցերու մէջ քան եկեղեցականք, մանաւանդ որ արեւելեան վարդապետք բնաւ հարկ չեն զգար կրօնական՝ մէջ բերուած միութեան, անչուշտ անտեսելով անոր քաղաքական հանգամանքը կամ առ այս իսկ հաւատամք չտեսնելով։ Ասոր համար է որ երբ Յոյներէն յուսահատեցան, բուռն թափով մը մերինները, Լատինաց կողմը անցան։ Թղթակցութիւնք սկսան Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոսի և Լուկիոս Պապի միջև (1184ին)։ Լաթինք ծիսական փոփոխութիւններ պահանջեցին Հայերէն — բաժակին մէջ ջուր խառնել եւայլն։ Ընծաներ ղրկեցին խաբելու համար՝ Պապերը մեր Հայրապետներուն — եպիսկոպոսական խոյր, ոսկիփորոն (Պալլիում), մատանի, կայսերք ալ մեր իշխաններուն թագեր ընծայեցին և թագաւոր պսակելու խոստումներ ըրին։ Կիլիկիոյ հայրապետք և եպիսկոպոսունք միութեան հակամէտ և տրամադիր գտնուեցան, մանաւանդ Գրիգոր Անաւարզեցին որ կարի օտարասէր ճանչցուած է և ուզած է եկեղեցին ժամանակին հանգամանքներուն յարմարցնել և օտար ուղղութիւն մը տալ։ Անոր այն ընթացքը լայն շրջան մը բացաւ Լատինական ազդեցութեան և ապարէզ տրուեցաւ Հռոմի մարգորոններուն չհաւատակուե-

թեանցն։ Ասոր և իր յաջորդներուն ապիկարութիւնը որով չկրցին իրենց հոգեւոր բարձրութեան վրայ մնալ իբրև հաւատարիմ աւանդապահ և վարիչ հայրենի եկեղեցւոյն՝ պատճառ եղաւ հակառակութիւններու, և ազգային եկեղեցւոյն ոգւոյն հակառակ իրենց ընթացքովը ներքին խռովութիւններ յարուցին, և յուզում ու գայթակղութիւն յառաջ եկաւ թէ՛ տեղւոյն և թէ՛ արեւելքի մէջ։ Գրիգոր իր օտարամոլ կարգադրութիւնները արդարացնել կը ջանայ գրելով արեւելեան վարդապետներու թէ Յունաց և Լատինաց համակրութիւնը չահելով՝ ազգին ապագայ բարօրութեան նպաստաւոր հանգամանք մը կը յուսայ ստեղծել։ «Վասն նուազեալ ժամանակիս կամիմք զմիաբանութիւն Հռոմոց ընդ մեզ և զամենայն ազգայ։» Սակայն Արեւելեանք ոչ միայն չեն համոզուիր այլ ա՛յն աստիճան կը յուզուին որ ընդարձակ գրութեամբ մը կը յիշեցնեն իր պարտաւորութիւններն իբրև հաւատարիմ աւանդապահ Հայ. Եկեղեցւոյ վարդապետութեանց և հնաւանդ կարգերու և կ՛ազդարարեն հետեւող ըլլալ ազգային եկեղեցական ժողովական կանոնադրութեանց, չընել նոր յարաբերութիւն քաղկեդոնականներու հետ, հրաժարիլ նորաձեւութիւններէ եւայլն։ Հակառակ պարագային կ՛սպառնային միանգամայն՝ խզել իրենց յարաբերութիւնները միանգամ ընդ միշտ Սոյ հետ և չճանչնալ զինքն գլուխ եկեղեցւոյ։ «Հաւան եմք մեք ընդհարս մեր ի դժոխս իջանել և ո՛չ ընդ Հռոմս յերկինս ելանել։» Սակայն Լատին կղերականութիւնը՝ բազմաթիւ վանական ճիւղեր տարածեր էր Արեւելք։ Կիլիկիոյ Հայ արքունիքն անոնց ազդեցութեան ենթարկուած էր, Դոմինիկեան քարոզիչները կը գործէին մեծ և անդուլ եռանդով յոռի գլխաւոր տեղ կը գրաւէին Կղեմէս Կալանոս և Բարթողիմէոս զոր Յովհաննէս ԻԲ. Պապը եպիսկոպոս կարգած էր Մարաղայ գաւառին վրայ։ Դարուն նշանաւոր գիտնական Եսայի վարդապետ Նչեցի հետքերուելով՝ անոր քով կը յղէ իր աշակերտը — Յովհան-

նէս վարդապետ Քանեցին, ուսումնասիրելու համար մօտէն անոր անձն ու քարոզութիւնները։ Քանեցին լատին եպիսկոպոսին կը յարի և ինքն ալ կ'սկսի մոլեռանդօրէն դործել, ունենալով նաև կարգ մը արքանեակներ։ Ասոնք կոչուեցան ունիթոռ, միաբարներ, այսինքն Հայ. եկեղեցին Հռոմէական հետ միացնելու յանձնառներ։

Ս. յապիսեաց ձգտումներուն դէմ իրեւ արի ախոյեան ի հանդէս եկան Յովհաննէս Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթեւացին։ Այս միջոցին Կիլիկիոյ Հայոց քաղաքական կեանքը մարած էր՝ իշխանութեան վախճանումովը։ ԺԳ. դարու վերջին կէսը իսկապէս հոգեվարքի շրջան մը եղած էր Բուբինեանց գահուն համար, ալ անհնար էր ազգային ամրոյնութիւն մը պահել բազմաթիւ բռնաւորներու լուծին տակ։

Միութեան միակ կեդրոնն Ազգ. եկեղեցին էր զոր հարկ էր իր բարձրութեան վրայ պահել։ Հակառակ Կիլիկիոյ այս ախուր կացութեան՝ Արեւելեան Հայոց մէջ կը ծաղկէր սուրբ կացութիւն մը, մայրենի եկեղեցւոյն ոգեւոր և ուղղութեամբ մնած և ուռճացած հզօր ամրոց մը որ պահպանեց ու պաշտպանեց զայն՝ սպառնացող վտանգին դէմ։ Այդ ոգեւորութիւնը վիճաբանական և մեկնողական նոր և ճոխ գրականութեան մը ծնունդ տուած էր, հակազդեցութիւն մը յառաջ բերելու համար Ունիթոռներու գրուածներուն դէմ։ Շատ մը վանքեր լուսաւորութեան կեդրոններ եղան որոց նշանաւոր վարդապետներէն գլխաւորն էր Յովհան Որոտնեցին ինչպէս քիչ վերև յիշեցինք և Գրիգոր Տաթեւացին որք վիճեցին, պայքարեցան, մաքառեցան իրեւ արի զինուորներն Հայ. եկեղեցւոյն՝ բանիւ և գրով, Թուխմ կանգնեցին միաբարներուն դէմ, պատնիշեցին, խափանեցին անոնց արշաւանքն, ուժաթափ ըրին զանոնք որպէս զի չհամաձարակէ թոյնն անջատող դաւութեան։

Սոյն համառօտ պատմուածքէն կարող ենք ուրեմն հետեւցնել թէ ընդ Հռոմ. եկեղեցւոյն եւս որքան ալ խաղաղասիրական և բարեմիտ եղած է մեր յարաբերութիւն, այսու ամենայնիւ ոչ մի օգտակարութիւն՝ ինչ որ կ'սպասուէր դէթ քաղաքական տեսակէտով՝ չիրագործուեցաւ, այլ ընդհակառակն հետեւանքն եղած է վնասակար և քայքայող։ Լեւոն Դ. ի և Հեթումի սպանութիւնը հետեւանքն էր Սոյ ժողովին որուն արդիւնքն այնքան յուզում և խռովութիւն յարոյց ամենուրեք և ամէն դասակարգի մէջև և դժգոհութիւնք այն աստիճան սաստկացան Լեւոնի և Հեթումի դէմ իրենց անչափ օտարամոլութեանցն համար որ Հայ իշխաններէն ոմանք ամբաստանեցին անոնց մասին ի Կիլիկիա նստող Թաթարաց Բիլարդու իշխանին և սա յԱնարզաբայ հրաւիրեցուց Հեթումն ու Լեւոնը՝ իրենց կուսակից իշխաններու հետ՝ դատաճանութեամբ սպաննել զանոնք։ Նոյնպէս Գուիտոն՝ Լատին թագաւորը սպաննուեցաւ իր եղբօր հետ՝ հայ իշխաններու ձեռօք՝ միաբարները պաշտպանած և լատինականութիւնը քաջալերած ըլլալուն համար։

Եւ մրմէ անիրաւ դատաստան ըրած կ'ըլլանք, երբ եզրակացնենք թէ Կիլիկեան իշխանութեան կործանումն և Հայ ազգ. քաղաքական անկախութեան բարձումն ալ առանց այլ և այլի կը պարտիմք բացարձակապէս մեր յարաբերութեանն ընդ Լատինս։ Եգիպտական արշաւանքն ի Կիլիկիա՝ Հայ թագաւորներու՝ խաչակրաց մատուցած օգնութեան և արեւմտեան պետութեանց կայսերու հետ յարաբերութեան՝ անվրէպ և ուղղակի հետեւանքն եղաւ, վասն զի Լեւոն (Ե) արեւմուտքի հետ յարաբերութիւն չընելու երդումով ու խոստումով՝ հազիւ յաջողեր էր Եգիպտոսի Սուլթանին հրաւանքները հետացնել իր երկրին սահմաններէն, բայց Պապին թուղթին վրայ՝ որով — Պապը — կ'արձակէր Հայոց թագաւորը երդման կապանքէն՝ Լեւոն վերսկսած էր իր յարաբերութիւնները չարունակել գաղտնապէս՝ ընդ առեւմտեայս, և դարձեալ կասկած կը հրաւիրէր իր վրայ և երկիրն ասպատակութեան և աւերումի ասպարէզ կը դառնար Մամլուքաց։ Վերջապէս Հալէպի Մելիք Ամիրան հզօր բանակով մը կը պաշարէ Սիսը, Լեւոն Զ. այն անհնարին տագնապին

մէջ միջնաբերդում ապաստանած կ'ուզէ չարունակել կռիւը, մինչդեռ Մայրաքաղաքն անձնատուր ըլլալու կողմն էր։ Լեւոնի հայրը տեսնելով որ փրկութեան ամեն յոյս հատած է՝ կաթողիկոսին հետ համախորհուրդ կը ծանուցանէ Լեւոնի՝ իրենց բաղձանքն և որոշումը անձնատուր ըլլալու։ Թագաւորը վիրաւորուած ըլլալովը հանդերձ՝ անդրդուելի կը մնայ։ Պատգամաւորութիւն մը՝ գլխաւորութեամբ կաթողիկոսին և նախկին խնամակալ Վասիլ իշխանին՝ Մելիք ամիրային բանակը կ'երթայ և բերդը կը յանձնէ, Լեւոնի և պարագայիցը կենաց և ընչից ապահովութեան թուղթ մը առնելով։ Ահա այսպիսի եղերական վախճան մը կ'ունենայ Կիլիկիոյ վերջին թագաւորը և կը վերջանայ Ռուբինեանց իշխանութիւնը։ Եւ այս փաստ է թէ Հայ ազգն ու Հայաստ. Եկեղեցին աւելի չատ բարոյական և նիւթական վնասներ կը կրէ քրիստոնեայ Բիւզանդիոնէն և Հռովմէն՝ քան կրակապաշտ, անկրօն պարսկէն, այլակրօն թաթարէն և վայրագ հագարացիէն։

Եւ ապաքէն կը յաջողի իր բովանդակ մարտիրոսութեամբն անբիծ և անարատ պահել, պահպանել հաւատոյ ուղղափառութիւնը, առաքելոց և հայրապետաց նուիրական աւանդը, պաշտպանել և հովանաւորել զմիացուածոց զաւակացն օտար ու խորթ տիրապետութենէ, անգնահատելի ծառայութեամբն այնքան անձնդիր հովիւներուն։

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴ ԱՍՈՐԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՍ

Ասորւոց Եկեղեցւոյն հետ մեր յարաբերութիւնը տեղի ունեցած է ի կանուխ ժամանակաց, նախ զգուշացնելու հաւատացեալս զմիմեանս տերտնջա...ՀԱՅոց և հերձուածողութեանց ծուղակը խնայել։ (Գիրք թղթոց էջ 52. Թուղթ Ասորեաց ուղղափառաց ի Հայս), Այն բանը սովոր էր բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու համար ի դէպս ո՛ և է հերետիկոսութեան՝ ազդարարութիւններ ընել իրարու և հաւատը պահպանել նորադաններու մոլորութիւններէն։ Այս առթիւ չատ մը թուղթեր փոխանակուած են ընդ Հայս և ընդ Ասորիս և ընդ այլ եկեղեցիս, որոց մասին մի առ մի գրել զանց կ'ընենք չերկարձակելու և չխճողելու համար աշխատասիրութիւնս։ Եւ կը բաւականանանք մի քանի օրինակ յիշատակելով։ Նախ Ակակայ՝ Մելիտենէի եպիսկոպոսին առ մեր Սահակ Պարթև հայրապետն գրած թուղթը յորում կ'ըսէ, թէ Նեստորի չար աղանդը հաւատոյ միաբանութեան կ'սպառնայ։ «Նեստոր որ Կոստանդնուպոլսոյ քաղաքին եպիսկոպոսն էր ապա հերետիկոսանալով զրկուեցաւ իր բարձր աստիճանէն, և յաիչտակող գայլի նման կը յարձակի Ս. Եկեղեցւոյն վրայ. ուր որ պարզամիտ գտնէ՝ որսալու համար։ Վախնալով որ մի՛ գուցէ ձեր ժողովրդեան մէջ ալ պատրաստ արօտ գտնէ ու ճարակէ. հաւատարակաց օգուտը ի նկատի ունենալով փութացինք՝ ձեզի տեղեկագրելու, որ ամենայնիւ աստուածասէր ես և լի սրբութեամբ, Տէր իմ և գործակից։ Կը վախնանք թէ մի՛ գուցէ Մամեստուեայ Թէոտորի ցանած սերմերը ձլած ըլլան ձեր երկիրներու մէջ և Նեստորի ժանտ թոյնը միամիտներուն ազդած ըլլայ։ Զգուշացէք, կ'ըսէ, խնդրեմ, որ թակարդը չիյնան այդ հերետիկոսներուն որոց մոլորական գիրքերը այրել և զիրենք նզովել որոշեց Եփեսոսի ժողովը։ Փոյթ ըրէք, չանացէք հաւատքը պահել անոնց պղտորութենէն, և լի, կատարեալ, անապական արդարութիւնն ընդունեցէք։»

Սահակ Հայրապետը կը պատասխանէ, ապահով ըլլալ, այդ ժամա աղանդին թունաւոր սերմերը չեն ցանուած Հայաստան աշխարհում, և ի դէպս սլիտի չանանք անտարակոյս իսլել, բնաջինջ ընել, «զի միաբանութեամբ փառաւորեսցուք զՔրիստոս։» Կը զարմանամ կ'ըսէ հայրապետն — այնպիսեաց գիրքերուս։» Կը զարմանամ կ'ըսէ հայրապետն — այնպիսեաց վրայ որք մտքի հաւատոյ վնաս բաներն ըմբռնել կը նկրտին, մոռնալով իրենց խելքին չափը, անըմբռնելին ըմբռնելու ուժգնել կը նչանակէ Գիրքն և անոր գօրութիւնը չիմանալ, բայց եթէ միայն «հրէարէն զմուրն նկատեցին։» Հրէաներուն պէս գրքին տառը միայն կը նկատեն։ Այսպիսի դժնդակ հիւանդութեամբ ախտացեալներ են, որք իրենց

առաջ ճաշակը կորսուած են, զգայութիւնը բթեցուցած, և անկարող են հասն զգալ անոյշ գինիին, այլ խելագար թըմբրութեան ենթարկուած են: Իրենց չատ ուսման տարապարտ գիտութիւնը առանձնական զառանցանքներու կը տանի իրենց միտքը, բան որուն անհասանելւոյն հասանիլ կը ժպրծին:» Եւ այսպէս փոխադարձաբար կ'զգուշացնէ անոր որ մեծ իշխանութեան մէջ գտնուի, ջանալ, բառնալու իրաց՝ եկեղեցւոյ արգելք և վնաս եղողները, մանաւանդ որ դուք թագաւոր ունիք կ'ըսէ, և կարող են խլել փուչը, և հաւատոյ սուրբ սերմերը պարարտացնել և առաք հասկեր պատրաստել: Երկրորդ օրինակ մը. «Թուղթ Ասորւոյ ուղղափառաց՝ ի Հայս: — Ուղղափառ Ասորիներուն՝ Հայոց գրած — վերնագիր նամակին առաջին տողերը կ'սկսին այսպէս: «Լաւաց, ճշմարտից և աստուածասիրաց հովուաց արդարոց և հարանց հոգեւորաց, որ էք լոյս աշխարհի և սիւնք հաւատոյ, քարոզիչք արդարութեան և աչակերտք առաքելոց, ընկերք սրբոց և բարեկամք արդարոց. սիրելիք Քրիստոսի և պահապանք Առաջին նոցա: Տէր Ներսէս կաթողիկոս Հայոց և Ներչապուհ եպիսկոպոս Տարոնոյ և Մամիկոնենից և այլ աթոռակցաց և իշխանաց աշխարհիդ, Սամուէլ քորեպիսկոպոս և Դանիէլ վանից երէց և Սիւնական Սարեբայի, Գաբրիէլ վանից երէց, Ովփես և Եղիա Սիւնական, և վանից երէց Սուսիմայի և Շապուհ... և ամենայն ժողովրդականք ուղղահաւատք ի Քրիստոս—Յիսուս. ի Տէր մեր ողջոյն:» Գիտենք որ արդարև հաւատացեալ հայերէ և հիւանդաց իմաստուն բժիշկներ էք, անոր համար իրրև որդիներ կը դիմենք ձեր հայրութեան՝ մեր կարօտը լեցնելու, և իրրև բժիշկ մեր ցաւերը դարմանելու: Հերձուածողներու աչխարհումս իրրև գառներ կը ընակինք գայլերու մէջ և անոնց թշնամիներ նկատուած ենք, և ճշմարիտ հաւատքը քարոզելնուս համար կը չարչարուինք, կը բանտարկուինք, կը ծեծեն, կը հալածեն զմեզ և մեր ինչքերը կը յափշտակեն: Ուստի կ'ապաչենք, մեր այս նեղութեան օրերուն՝ օգնու-

թեան ձեռք կարկառեցէք մեզի և մեզի հովիւ, հայր և ուսուցիչ մը կարդեցէք, որ գայլերէն չյափշտակուինք և արդարութեան թշնամիներու եռեւէն չմոլորինք: Դուք արդարութեան հայրեր էք մեզի, և մենք հաւատոյ որդիներ ենք ձեզի, վասն զի մեր ու ձեր հաւատքը մէկ է զոր քարոզեցին մարգարէքն և առաքեալք և երեք ժողովներու հայրեր: Կը նզովենք պիղծ Նեստորը և Թէոդորոսը և Դիւոտորոսը և անոնց գրքերն ու խորհրդակիցները, և Բարծուման և Ընթիմոսի — թերեւս Մծբնայ — և անոնց պիղծ կանոնները, Թէոդորիտոսը, Քաղկեդոնի ժողովը, Լեւոնի տումարը, Ապղենարիոսը, Եւտիքէսը. Սեւերոսը և անոնց ապականութեան գիւանքը, Գօղոս Սամոսատացին, Մանին, Մարկիոնը. Արիոս և անոնց բոլոր խորհրդակիցները:

Գիտենք որ դուք ալ զայս հերձուածողները կը նզովէք: Ուստի ձեզի ապաւինեցանք յետ Աստուծոյ, և մանաւանդ պատգամաւորութեամբ և ընդրագրով ձեզ յղեցինք (մի առ մի պատգամաւորներու անուններն կը թուէ) և Սարեբայ վանից Աբգիսայ երէցը՝ որպէս զի եպիսկոպոս ձեռնադրէք և յղէք առ մեզ առաւածային լուսով զարդարեալ:» Առանց յղէք առ մեզ առաւածային լուսով զարդարեալ:» Առանց խղդիրքը կատարելին մերայինք և զգուշացուցին հերետիկոսներու և հերձուածողներու ապանդէն որ գժբաղդաբար ծաւալ կը գտնէր հետզհետէ: Կը գովին անոնց հաւատքը և կը խրատեն որ նորապատկ եպիսկոպոսին անուան և աջակից ըլլան որպէս զի նա յաջողի Ս. Եկեղեցւոյ կարգին, ազօթից և պաշտամանց պայծառութեան հոգ տանիլ և ըլլալ «ձեզ պարծանք և մեզ ուրախութիւն երկնաւոր: Երկրորդ պատասխ

նուաստութիւն, և յուսամք յԱստուած, զի զբարի ցանկութիւն մեր յայսոսիկ ի կատարումն հասուսցէ», և կ'ուղղէ անոնց թիւր կարծիքը մեր եկեղեցւոյ դաւանութեան և վարդապետութեան վերաբերմամբ։ «Հասկացաք և դուք ի քանից ծանոյց մեզ զոմանց որ ասացեալ են առաջի ձեր եթէ Հայք զՁուլիանայ Ալիկսանդրացւոյ ունին զհոռոմոլանութիւն որ առաջօք ասաց զմեռելութիւն Քրիստոսի և ոչ ճշմարտութեամբ, զոր նզովէ կաթողիկէ եկեղեցին զայսոսիկ ասացողան և ընդունողն, այլ և զանելրաս զրպարտողն զմեզ։ Բայց մեք խոստովանիմք զՔրիստոս ըստ աւրէ հարցն դաւանութեան և ըստ ամենայն ուղղափառ վարդապետաց եկեղեցւոյ թէ... և նովին մարմնովն չարչարեցաւ խաչեցաւ և մեռաւ մահկանացու բնութեամբ ստուգապէս և ոչ առ աչօք...։» (Ընդհանական, գիրք Գ. Թուղթ Ա.)

Զ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՑՍՕՐ ԵՒ ԱՊԱ

Եկեղեցւոյ ճշմարտութիւնը ներկայիս եւ ապագային մէջ—արդի անճախանճելի կացութիւնը — յատուկ բարեկարգութեանց պէտք։

Ապաքէն ամենևին տեսնուելոյն եկեղեցւոյ փրկարար բարիքներն անցելոյն մէջ, անուրանալի և մեծագոյն գները ի պահպանութիւն ազգային գոյութեան, թէ ազգն եկեղեցւոյ ծոցումն, մնոր անձեռնմխելի հովանւոյն տակ իր կեանքը ապրեցաւ մինչև ցայսօր։

Այժմ մի նոր հարց տակայն, թէ ի՛նչ նշանակութիւն ունի եկեղեցին ներկայումս, արդի գարուս պահանջներն բոլորովին նոր ու տարբեր են անցած գարերու պէտքերէն, և բազմադիմի՝ քաղաքակրթութեան, զարգացումի և նորանոր յառաջդիմութեան բերմամբ, և թէ՝ ի՛նչ օգտակարութիւն կարող է ունենալ ապագային համար՝ որով գոյութեան իրաւունք պիտի կարենայ ունենալ։—

Մեր համառօտ, այլ ամփոփ պատասխանն է, եկեղեցին եթէ ժամանակակից և պայմանաւոր մի կազմակերպութիւն է որպէս ընկերական, քաղաքական ո՛և է մի խմբակցութիւն որ ծագումն կ'առնու ժամանակին ո՛և է մի պահանջէն, միջավայրին՝ ուրոյ քաղաքականութիւն մը, ընկերային յարաբերութեան այս կամ այն հանգամանքէն ծնած, այն պարագային անոր գոյութեան յարաբերութիւնը տարակուսական կրնայ ըլլալ, ժամանակին նորանոր պահանջներուն և ընկերութեան նորանչան պէսպիսութիւններուն հանդէպ կրնայ դյուն իսկ կը հարկադրուի փոփոխիլ, տեղի տալ նորոգ դրութեան մը, նոր կազմի մը, կրնայ ինքն անպէտ դառնալ, և ի մի բան իր գոյութեան իրաւունքը կը կորսուանէ։ Բայց եկեղեցին մեր միակ ժամանակաւոր պէտքերը լրացնող, տակ դարուն պահանջներուն գոհացում տուող կամ այդ նպատակաւ յօրինուած կազմակերպութիւն մը, դրութիւն մը մարդկային ընկերական կարգաւորութիւն մը չէ, «Եկեղեցիք ոչ են պարզեւք թագաւորաց և արուեստք ճարտարութեանց և ոչ դիւտք իմաստնոց,... այլ չնորհք են մեծին Աստուծոյ, ոչ միտմ ի մարդկանէ ստեղծեալ, այլ ամենայն բանաւոր ազգ։ Հիմունք նորա եդեալ են ի վերայ հաստատուն վիմի, (Եղիշէ) Այլ մարդկութեան բարոյական և հոգևոր պահանջներուն լրիւ գոհացում տալու համար սահմանուած Աստուածային հեղինակութիւն մըն է, անոր պաշտօնն է զմարդկութիւնը

թիւնն Աւետարանի անսուտիր լուսովը լուսաւորել և առաջնորդել դէպի գաղափարական կատարելութիւն: Հետեւաբար մարդկութիւնն այն ատեն և ևթ կը գտնէ Եկեղեցւոյ, այն է Աւետարանի պէտքը զգալէ, երբ կը ժամանէ այդ մտաւոր կատարելութեան, գաղափարական նպատակակէտին բարձրութեան և կա՛մ երբ կ՚ուրանայ և չուզեր ապրիլ այս հոգեւոր կեանքը: Առանց վարանելու կարող ենք վճռական կերպով հաստատել թէ մարդկութիւնն իր հակայաքայլ յառաջդիմութեամբն, իր բովանդակ կորովին ապառումովը դէպ ի զարգացում, դէպ ի բարձրացում իր համակ խանդովը ու ջանքովը, իր բուռն ձգտումովը ու հզօր թափովը, իր սուր հոգեկան խոյանքովը, վերջապէս իր բոլոր սեփական կամքի և այժի ապառարկութեամբն դէպ ի բաղձացեալ նպատակն —գաղափարական կատարելութիւն — չպիտի զօրէ ժամանել, պիտի մօտենայ, բայց չպիտի հասնի, և ա՛յն ալ առաջնորդուելով Աւետարանով, Եկեղեցիով, միակ անպաշտօն լուսովը բացարձակ ճշմարտութեան: (Իսկ թէ այլապէս հնար լինէր այդ, յայնժամ գոն սրտով կը փակէինք դուռներն եկեղեցիներու և տաճարներու, մանաւանդ ի գոհացումն դարուս սկեպտիկներուն՝ որոց սակայն, չգիտեմ, էք կուրծքերուն վրայ այդքան ծանր կը ճնշէ եկեղեցիին մղձաւանջը։??) Ընդհանուր մարդկութեան համար՝ ընդունուած, ապացոյցի անկարօտ ճշմարտութիւն մըն է այս, որքան ալ մանակի անհատական ընդվզումներ ծայր առնելին ընդդէմ անժրիտելի իրականութեան: Թէ ո՞րքան անստոյգ է և վտանգաւոր՝ վանճանն այն ազգին որ կուրանայ զայս. Ֆրանսական յեղափոխութեան ատեն երեւան եկած հակակրօն հոսանքին գառն փորձը կ՚ապացուցանէ:

Մեզ, Հայոց համար Հայաստ. Եկեղեցին՝ ինչպէս անցեալոյն մէջ, նոյնպէս և ներկային ու ապագային համար ունի իր վեհ նշանակութիւնը, իր բարերար և փրկարար դիրքին մէջ պիտի մնայ Ան, ցորչափ մենք ազգային կեանքին պէտքը զգանք, լոյսի և հոգեւոր կեանքի պէտքը զգանք: Հակառակը պնդել պիտի նշանակէր անհատապէս հոգեւոր և բարոյական կեանքը, իսկ հաւաքապէս ազգային կեանքը ապրելէ հրաժարիլ: Եւ այս ոչ այլ ինչ է. բայց եթէ ուրանալ կամ ոտիանալ իր գոյութիւնը, և իր գոյութեան վախճանը — նպատակը: Եւ այս կը նշանակէ ուրանալ մարդկային արժանապատուութիւնը, զուրկ ըլլալ ինքնագիտակցութենէ, էութեան նպատակին և պարտաւորութեան գերագոյնին և նուիրականին գտանելու, ըստ Դաւթեան բացատրութեան «իր պատիւը ոտնակոխել, հաւասարիլ, նմանիլ անբան անասուններուն:» Ապա թէ ոչ, եթէ կը բաղձանք ապրիլ բարոյական և հոգեւոր կեանքը, ձգտիլ դէպի իտեալ կատարելութիւնը, այն ատեն ուրեմն կը պարտաւորինք, կը հարկադրուինք ճանչնալ եկեղեցին՝ միակ մայր և դաստակն որ պիտի սնուցանէ զմեզ այդ կեանքին հարկաւոր կաթովը: Ան պիտի բացատրէ, հրահրէ մեր ազնիւ ու լաւագոյն կիրքերը, պիտի զօրացնէ մեր կամքը և քաջալերէ և առաջնորդէ դէպի նոյն բարձրագոյն կատարը՝ մարդկութեան վեհմագոյն ճակատագրին: Հայաստ. Եկեղեցին է ուրեմն մեր գիտակցութեան փարոսը, մեր իմացականութեան և հոգւոյն ջահը, հաւատքին պահպանակը, հաւատքին որ անկապտելի գանձն, անբռնաբարելի իրաւունքն ու ամենաէական, անհրաժեշտ մնունդն է հոգւոյն և որուն պէտքն զգալու կամ ժխտելու համար բանաձաստած է մարդ՝ ուրանալ՝ ժխտել հոգեւոր կեանքին գոյութիւնը, զրկուիլ հոգեւորականին գիտակցութենէն որ է հրաժարիլ վեհ. իրական կեանքը ապրելէ, և այս աւա՛ղ, որքան պիտի դառնացնէ, գժուարացնէ և անտանելի դարձնէ աշխարհի կեանքը:

Եկեղեցին ինչպէս առաջ, այժմ և միշտ գանձարանն է մեզ, Հայոց համար յաւիտենական ճշմարտութեան, ուղեցոյցն է առ անստանման բարին, ինչպէս յանցեալսն իրեւ լուսոյ և դաստիարակութեան վառարան ուսուցիչ, դաստիարակ է իր բազմաթիւ եկեղեցական և աշխարհական զաւակներ, գոհացուցիչ է ազգին բոլոր հոգեւոր և մտաւոր

պահանջները, այսօր ալ, վաղն ալ և յաւէտ պիտի պահէ, պահպանէ հայ ժողովուրդի բարոյական սրբութիւնը, ազգային նկարագիրը և կեանքը. և սիրելով Աւետարանի լոյսը ամէն խոշ ամէն անկիւն, անբնական է որ իր լուսոյն փրկաբար չողերը չթափանցին ամենէն մթին և խոր տեղերը, չերեսնաւորեն, չարգասաւորեն փրկարար ներգործութեամբ սիրտերն ու հոգիները բաւական է որ անոնք ապառամիներ չգառնան՝ անընդունակ՝ անոր նշոյլներուն: Եկեղեցին բաժնուիլ հայուն համար պիտի ըլլար հոգւոյն էութիւնը քայքայել, կեանքին ակիւբը ցամքեցնել: Եկեղեցին վճռելով զմեզ հոգեւոր չերմեռանդութեամբ, հաւատոյ և առաքինութեան զգացումներով՝ պարտաճանաչ, և մարդկային ընկերութեան օգտակար անդամներ կը պատրաստէ, կը յօրինէ յանձինս մեր: Նախևառ և անկայուն են մեր բոլոր ձեռնարկներ որք չեն բղխած ուղղակի պարտաճանաչութեան զգացմունքէն և այդ զգացմունքը՝ Եկեղեցին է որ պիտի ներշնչէ մեզի: «Դժբաղդ է այն ազգն որ չունի իր հոգւոյն մէջ ձուլուած՝ հայրենիքի հաւատքը, ոտնմային եկեղեցիին, որ չվարիր յաւէտ անբաժան իր այն ոտնմային եկեղեցւոյն: Ուստի ինչպէս որ անցած դարերուն, նոյնպէս և այժմ և ապագայ դարերու ընթացքում Եկեղեցին՝ միակն է որ իր փրկարար գերը պիտի չարունակէ կատարել բարոյական և հոգեւոր, ինչպէս նաև կրթական և մտաւոր, նոյն իսկ քաղաքական տեսակէտէն, քանի որ օտար ազգեր ու ժողովուրդներն ալ յանուն եկեղեցւոյ կը ճանչնան տակաւին մեր ազգային անհատականութիւնը:

ԱՐԴԻ ԱՆՆԱԽՈՂՆԶԵԼԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

. Ազգային գոյութեան, և անհատական հոգեւոր կեանքի պահպանման տեսակէտէն Ազգ. Եկեղեցւոյ անհրաժեշտութիւնն ներկայիս և ապագային համար միանգամ ընդ միշտ ընդունելէ յետոյ, կարող ենք դիտել թէ արդեօք Եկեղեցին իր դիրքի սեփական բարձրութեան վրայ է:

Աստ, արդար և անաչառ ըլլալու համար ստիպուած ենք խոստովանիլ դառն ճշմարտութիւնը, թէ իրողութիւնն ստուգիւ տխուր է: Եկեղեցին յանձին իր պաշտօնէութեան ինկած է ապաքէն իր հոգեւոր բարձրութենէն, և այդու կորուսած է իր հմայքը և տկարացած է այսօր ժողովուրդին բոլոր դասակարգերուն սրտին և հոգւոյն վրայ տիրելէ այն բաւարարութեամբ ինչ որ կը պահանջէ փրկութեան մեծ գործը: Հոգեւոր անունդի կարօտ արդարև զգալի է իր խաղաղութեամբը: Տաղտ փոխանակած հոգիով, ներքին աղքատութեամբը: Տաղտ փոխանակած հոգիով, ներքինը, էականը, հոգեւորը տեղի տուած են արտաքինին, երկրորդականին և խորհուրդը՝ նիւթին, և ծէսք ու արարողութիւնք որք արտաքին նշանակները պիտի ըլլային հաւատքին ու բարեպաշտութեան՝ անոնց տեղը գրաւած են դժբաղդաբար, կորիզը ծածկուած է չափէն աւելի և անյայտացած կամ թաղնուած կեղեւներուն թանգրութեան ներքև, մարգարիտը, գանձն արքայութեան պահուած է յոյժ խոր՝ հողերու թանգր խաւերուն տակ: Եւ տեսնելով եկեղեցին այս ասպիճան այլափոխուած՝ իր պարզութենէն և իր բարձր պաշտօնը կիրարկելէ ակարացած, անհնար է չմորմոքիլ՝ Մովսէս Խորենացւոյն հետ: «Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի

խոր արմատ է բռներ, և այս ոգիը չպիտի կրնայ պահպանվի արդի դրութեանս, այժմու վիճակիս և որ զգալուն. եկեղեցասէր, բարեսէր բոլոր անձերու կ'զգայնէ անհրաժեշտ և անյապաղ պէտքը եկեղեցական չափաւոր բարեկարգութեան։

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

Ինչ կերպով հնարաւոր է բարեկարգութիւնն եկեղեցւոյն։

Եկեղեցական բարեկարգութեան անհրաժեշտ պայմաններն են։

Ա. Բարեզարդել բեմը, կանոնաւորել երաժշտութիւնը, բարեձեւել զարդարանքը՝ ըստ ճաշակի և արուեստի։

Բ. Պահպանել փոփոխութիւններ ընել ժամակարգութեանց մէջ, ամփոփել աղօթք ու քարոզները, համառօտել կրկնութիւնները չարականներու և ընթերցուածոց։

Գ. Ամփոփել ծիսական կարգերը, յապաւել արարողութիւններէն ոչ-անհրաժեշտները։

Դ. Բարեփոխել եկեղեցականաց վերաբերեալ կանոններն որք ի վաղուց կիրարկուելէ դադրած են, ճշդել պաշտօնէից պարտուց և պատասխանատուութեանց սահմանները՝ անոնց վիճակին, դիրքին ու պաշտօնին վերաբերմամբ և խոսիւ ու անպահանջապէս գործադրել անոնց յատուկ կանոնները։

Ե. Զսպաւորել ըստ պահանջման ընկերական պայմաններու՝ եկեղեցւոյն անօրինութիւնները քահանայից և աշխարհականաց ամուսնական հարցերու մասին։ Այս բարեկարգութիւններու անհրաժեշտութիւնը ժամանակիս անժխտելի պահանջն է։ 1. Ցառաջդիմող միտքը, ըմբռնումի, ճաշակի զարգացումը 2. Համայնքին հոգեւոր չինութիւնը 3. Անհատին ընկերական իրաւունքը 4. Ազգային եկեղեցւոյ բարոյական չահը, ասոնք ամենքը՝ անհրաժեշտ և սիրտպղական կը դարձնեն եկեղեցական բարեկարգութեան հարցը որ այժմէութիւն առացած է՝ ժամ առաջ լուծել։

Թէ ի՞նչ չափով և ի՞նչ եղանակաւ պէտք և արժան է բարեկարգութիւնը կիրարկել վերև յիշուած կէտերու մէջ, այս մասին որոշ սահման մը գծել բաւական կ'ընդարձակէր նիւթս և թէ կարլ յանդգնութիւն կը համարէի ինձ այս, այլ միայն ջանամ և բաւանամ համառօտիւ ապացուցանել փաստերով և օրինակներով թէ բանաւոր է և չատ հնարաւոր փոփոխութիւններ մտցնել, բարեկարգութիւններ ընել եկեղեցիին մէջ, ինչ որ ո՛չ միայն չհակասեր անոր ոգւոյն և սկզբունքին, այլ նոյն ինքն եկեղեցին անհրաժեշտ պէտք մը ընդունած է զայն։

«Եկեղեցւոյ կրօնա—բարոյական, այն է դաւանաբանական մասը որ ընդհանուր է, անփոփոխ է, իսկ եկեղեցական կանոնները որք մասնաւոր են, փոփոխական են, այն է եկեղեցական — վարչական կազմը։ Այս վարչական ձեւի վրայ իրենց կնիքը կը թողուն չատ պայմաններ։ Ազգային ընաւորութիւնը, կեանքի պայմանները, ժողովրդի կացութիւնը, անտեսական վիճակը։ Դարերի ընթացքում, պատմական կեանքի չրջաններու մէջ կը փոխուին դատական, իրաւական, օրէնսդրական ձեւերը, իրարքանչիւր ժամանակի պահանջմանց և կարգերու համաձայն։» Վուլֆն կ'ըսէ. «Անարդար է և է մի ժամանակի կանոնագիրը անփոփոխ համարել ուրիշ ժամանակի իրաւունքի ճշդութիւնն և անճշդութիւնը կշռելու և դնահատելու համար։ Եկեղեցին չէ կարելի մատնել անչարժութեան, որովհետև այդ պայմանին մէջ անոր համար անհնարին կ'ըլլայ ծառայել իր կոչման, իրագործել իր վրայ առած պարտաւորութիւնները հանդէպ ժողովուրդի ուստի և կարելի չէ կեանքին պայմաններէն առաջ եկած պէտքը անհնարին համարել նախկին ժամանակին մէջ կազմուած կանոններուն հակառակ է ըսելով։ Միայն դաւանութիւնն իր անվթարելիութեամբ և էութեամբը կը կազմէ եկեղեցւոյ օրէնսդրութեան սահմանը։» Անա այս պայմաններու չնորհիւ և առաջին հինգ դարերու ընթացքում կազմուեցան և եղան անկախ, ինքնուրոյն եկեղեցիներ, տարբեր սովո-

բութիւններով ու սարքեր կարգ ու կանոններով Հայոց, Ասորւոց, Դպիրներու, Հապէշներու, Յունաց և Հռովմայեցւոց եկեղեցիքը, որոց առաջինն եղաւ Հայաստ. Եկեղեցին։ Անփոփոխ են — դաւանութիւնք, դաւանաբանականք, էականք, որք կը կազմեն մասունք հաւատոյ, Ս. Գիրք, քրիստոնէական վարդապետութիւն։ Իսկ ամենքը որ հաւատոյ մաս չեն կազմեր և որ երկրորդական տեղ կը գրաւեն, կեանքի զանազան երեւոյթներու առջև ծագումնառնող նոր կարգերուն՝ հարկ է որ տեղի տան, մանաւանդ անոնք որ այն կարգերը ստեղծող ժամանակին պահանջման անհետացումովը և հանգամանքներու փոփոխութեամբը յաճախ իրենց իմաստը կորուսած են և ամենք անգործադրելի եղած են ընկերական կարգերու և քաղաքակրթութեան պահանջներու տեսակէտէն։

Եւ ոչ ապաքէն եկեղեցական կարգերու ժամակարգութեանց — աղօթից, եկեղեցական երգոց և չարականաց — խորհուրդներու մատակարարութեան, ծէսերու, զանազան պաշտամանց, ինչպէս նաև եկեղեցականներու պարտուց վերաբերեալ կանոններու սահմանադրութիւններ հետզհետէ յօրինուած, չընթացս դարուց և երկար ժամանակաց դասաւորուած և կանոնի կարգ անցած են, և որոց սակայն մի մասը այսօր իր նշանակութիւնը կորուսած է՝ ժամանակին պահանջներուն ու դէպքերու փոփոխմամբ, թէև անիմաստօրէն կը չարունակուին անոնց ձեւակերպութիւնները, ինչպէս նաև կան այնպիսիք որք յետոյ անպէտ նկատուած են ու թողուած, դադրեցուցուած։ Բացատրենք մի քանի օրինակներ մէջ բերելով։

Առաքելական կանոններու 3րդ յօդուածը կ'ըսէ։ «Եթէ մէկը՝ եպիսկոպոս կամ երէց պատարագի համար Տիրոջ կարգադրածէն զատ սեղան կը հանէ ուրիշ բաներ,— մեղր, կաթ — կամ գինւոյ փոխարէն ուրիշ ըմպելիք, կամ հաւ, կամ ուրիշ կենդանիներ, պէտք է կարգալոյծ ըլլայ։ Հապա սեղան թող տարուի նոր արմաւիքէն գորեն և խաղող, ձէթ աչտանակին և խունկ պատարագի համար։» Առաքեալները հին ուխտի արիւնոտ մատաղը վերջացնելով անոր տեղ՝ տաճար մտցուցին Քրիստոսի հաստատած անարիւն զոհը, հացով ու գինւով, երախայրիքով (թարմ պտուղ)։ Հաւատացեալները նոյն իսկ առաքելոց ժամանակ ուրիշ տեսակ կը կատարէին, իւրաքանչիւր հաւատացեալ գինի և հաց կը բերէր գլխաւորաբար և հետը զանազան ուտելիքներ և ըմպելիքներ, մեղր, կաթ, թռչուններ, բանջարեղէն, հայահատիկ եւայլն։ Հաղորդութեան խորհուրդը կատարելէ յետոյ, բոլորը՝ հարուստ թէ աղքատ, մեծ ու փոքր՝ կը նստէին ի միասին՝ չուրջը այդ հասարակաց սեղանին և կը ճաշէին ի յիշատակ Քրիստոսի ընթրեաց։ Այդ կը կոչուէր ագապ.— սէր. սիրոյ ճաշ — սիրոյ երեկոյ—։ Իսկ սեղանի համար բերուածներէն ինչ որ կ'աւելնար, զայն եկեղեցականները կը բաժնէին իրենց միջև ինչպէս որ նկարագրուած է Առաքելական կարգի մէջ։ Դժբաղդաբար այս սեղաններն իրենց նպատակին չծառայեցին, հարուստները սկսան դժկամակութեամբ նստիլ սեղան աղքատներու հետ և իրենց բերածները կը ղրկէին անոնց բաժնել, յաճախ կ'արբենային իրենք և աղքատները անօթի կը թողուին։ Եւ չատ անգամ այս սիրոյ երեկոյթը կը վերջանար կռիւներով ու անկարգութիւններով ու աղմուկով։ Առաքեալները տեսնելով այս անպատշաճութիւնը՝ արգիլեցին խաւիւ։ Ատոնց կը վերաբերի Պօղոս առաքեալին յանդիմանութիւնը։ «Մինչ տունս ո՞չ ունիք ուտելոյ կամ ըմպելոյ, եթէ զեկեղեցեաւ Աստուծոյ արհամարհեցէք, և յամօթ առնէք զչքաւորան, յայդմ ո՞չ գովեմ զձեզ։» (Ա. Կորնթ. ԺԱ. 17—34)։ Եւ ահա այս կանոնը կ'արգիլէ սեղան տանիլ այնպիսի բաներ որք պատարագի համար անհրաժեշտ չեն եկեղեցւոյն մէջ, այլ միայն հաց և գինի, և ջահերու համար ձէթ, բուրվառի համար խունկ։ Արդ ահա ծէս մը, որ այն աստիճան իսկ, այն է առաքեալներու օրով անգամ սովորական ըլլալովը հանդերձ՝ կրնայ եղել

իսկոյն վերցուիլ՝ երբ անկէ անպատեհութիւններ յառաջ գան։ Այս հարցի վերաբերեալ յօդուած մը եւս կը կարդանք Ս. Հայրապետաց կանոնին մէջ։ 29րդ յօդուած։ «Քահանաներն ի միասին թող կատարեն ագապներու պաշտամունքը եւ Պատարագը եւ Պատարագին Աւետարան կարդան։ Եթէ քահանայ մը որկրամոլութենէն Պատարագէն առաջ հաց ուտէ, նա չհամարձակի Պատարագի հացին (հացկերոյթին) ներկայ ըլլալ, այլ ընկերներէն հեռու կանգնի։»

Այս յօդուածը՝ վերև յիշուած սովորութեան ի Հայս անխափան չարունակուիլը կը բացայայտէ — իհարկէ բաւական բարեկիրթօրէն, ըստ որում չէր խափանուած մինչև ցայնժամ—։ Դուրսի Բ. Ժողովին 1 և 2 յօդուածներն ալ կարդանք։ 1. յօդ. «Զի ոչ է պարտ բաժանել զժողովուրդ, վասն պղծոյն և մահից Սրբոյ եկեղեցւոյ, յորմէ համարձակեցաւ բաժանել զպատարագս անառակութեամբ ըստ տունս յանդգնիլ բաժանել լրբաբար և զհաց սեղանոյ ի տունս իւրեանց՝ ոչ թողացուցեալ զժողովրդականսն տանիլ յեկեղեցի զի օրհնեացին։»

Յօդ. 2. Այլ և ինոյն ինքն ի սոյրբ եկեղեցւոյն՝ վասն նորին կռիւս և խոցոտմունս ընդ միաբանս զոր մեք իսկ տեսաք, զոր պարտ էր անիւ և դողութեամբ կատարել զխորհուրդ սրբոյ պատարագին, այլ ոչ յորովայնամոլութենէ և ի ժլատութենէ թշնամանել զսրբութիւնն։ Յափանցելին քահանայք և զպատարագն որ բաժանեն դպրաց, զի առցեն ի նոցանէ գինս վասն Ս. Պատարագին։» Կանոնիս առաջին յօդուածին միտքը այս է, չպէտք է ժողովուրդը զանազան մասերու բաժնել Ս. Եկեղեցւոյ մուտքի և պղպի պատճառաւ, որով քահանաներ սեղանի հացը և ընծայաբերութիւնները փոխանակ եկեղեցի ուղարկելու իրենց տուները կը տանին։

Երկրորդը աւելի կը պարզէ զառաջինը, թէ, մինչև անգամ այս պատճառաւ եկեղեցւոյն մէջ կռիւներ ու վիրաւորանքներ պատահեցան մեր իսկ ներկայութեան, այն ինչ Ս.

Պատարագի Խորհուրդը անուդողդ պէտք էր կատարուէր և ոչ որովայնամոլութեամբ և ժլատութեամբ. մինչև իսկ քահանաները կը խափանեն պաշտամունքը՝ որպէս զի դպիրներու տրուելիք բաժիններէն ալ իրենց մաս հանեն իբրև պատարագի վարձք։ Այս երկու կանոններէն կ'իմանանք որ Զ. Դարու մէջ ալ դեռ Պատարագը կը չարունակուէր ի Հայս կատարուիլ այնպէս՝ ինչպէս Ս. և Բ. դարերուն եւ կամ դոյզն տարբերութեամբ, այսինքն իւրաքանչիւր ծխական — ծուխ, ժողովուրդ — Պատարագին համար եկեղեցի կը տանէր ցորեն կամ տաք հաց և անապակ գինի ու զանազան ընծայաբերութիւն, որպէս զի մէկ մասը իբրև վարձին եւ արիւն մատուցուի հաղորդութեան ժամանակ, իսկ մնացած մասը բաժնեն քահանաներն ու դպիրները իրենց միջև և բաժին հանեն կարօտեալներու։

Շատ մը քահանաներ իրենց կողմը քաշելով հարուստ ծխականները՝ թոյլ չէին տար անոնց՝ իրենց պատարագիքը եկեղեցի տանելու, այլ կը պատուիրէին խնդրելով որ իրենց տունը տանին, որպէս զի եկեղեցի բերելով բաժին չհանեն միւս քահանաներու և աւելորդ բաժինէն չի զրկուին։ Կը պատահէր նաև որ ագահ քահանաներ Պատարագը դեռ չվերջացած, արարողութիւնը կ'ընդհատէին և նուէրները կը բաժնէին և դպիրներու բաժինէն իրենց մաս կը վերցնէին, իբրև Պատարագ լսելու վարձ — պատարագչիք — վախնալով որ մի գուցէ Պատարագէն վերջ դպիրներ իրենց բաժինը վերցնեն և չուտ մը դուրս երթան եկեղեցիէն։ Կ'երեւի թէ այս կարգի գործեր շատ կռիւներ և խռովութիւններ յառաջ բերին, մինչև որ պարտաւորեցան վերցնել՝ Պատարագի ժամանակ հաց, գինի և այլ նուէրներ տանելու սովորութիւնը և փոխանակ այն կարգը որ մինչև այսօր գոյութիւն ունի ի մեզ։ Սոյն օրինակները մէջ բերինք, ցուցնելու համար թէ դրուած օրէնքները հնարաւոր է բառնալ ո և է անպատեհութեան կամ իր որոշ բանաւոր պատճառին համար։ Մի քանի օրինակներ եւս մէջ պիտի բերեմ այն կարգերէն որք շատ հնութիւն չունին և

յետին ժամանակներու մէջ հետզհետէ մոռցուած են ի մեզ։

Ս. Պատարագի յատուկ փառաւոր զգեստներն ըլլայ՝ հարազատ, ըլլայ օտարամուտ, ԺԴ, դարուն մտած են ի մեզ, ըստ որում այս առթիւ Ներսէս Լամբրոնացին կը մեղադրուի արեւելեան վարդապետներէն իբրև նորասէր և օտարամոլ, «մետաքսեայ զգեստով և բաց գլխով պատարագելուն» համար և գայթակղեցուցիչ կը գտնեն անոր պճնասիրութիւնը, մինչդեռ իրենք վեղարով և սև փիլոնով կը պատարագեն։ Եւ ստուգիւ եկեղեցական զարդերու մեծագոյն մասը օտարներէն և վերջին ժամանակներու մէջ առնուած են։

Գալով մեր ժամերգութեանց ամբողջութիւնը՝ մօտաւորապէս հազար տարուան,— Դ. էն — ԺԴ, դար — ընթացքին մէջ յօրինուած ու դասաւորուած է, Աստնք եթէ էական ըլլային պէտք էին ճշդիւ՝ եկեղեցւոյ սկզբնաւորութեան հետ կազմակերպուէին։

Եկեղեցականաց յատուկ կանոնին մէջ, քահանաներու կրկնամուսնութիւնն արգիլուեցաւ առաջին անգամ Շահապիվանի Բ. ժողովոյն մէջ 447 թուին, Բ. կանոնին 5րդ յօդուածովը. «Երէցը կնոջ մահէն վերջ չամուսնանայ։» Պարզ է հասկնալու համար թէ մինչև ցայն վայր կ'ամուսնանային քահանայք որոց կանայք մեռած էին։ Լեւոնի հրամանով Դաւիթ Կաթողիկոսի նախագահութեամբ (1200—1221) գումարուած ժողովին մէջ իմիջի այլոց որոշուեցաւ նաև Պատարագը մատուցանել և վառն ննջեցեալոց։ (Եկեղ. Պատմ. Մ. Վ. Նարօևան) Մեծացուցած չարականը՝ մինչև Գրիգոր Անաւարզեցի կաթողիկոս՝ կ'երգուէր ո՛չ ամեն օր, այլ Տէրունական, Ցնծանց և Աստուածածնի տօներուն։ Գրիգոր Անաւարզեցի զայն ամենօրեայ ըրաւ։ Խաղաղական աղօթքը Լամբրոնացին հաստատեց։

Նախկին դարերուն մէջ Պատարագին չէին կրնար ներկայ ըլլալ անոնք որք տակաւին քրիստոնէական վարժութեան մէջ էին, հաւատացեալ էին, սակայն դեռ ոչ մկրտուած և որք երախայ կամ ապաշխարող կը կոչուէին։ Պատարագի բաժինը երկու մասի կը բաժնուէր. առաջինին որ երախայից պատարագ կ'ըսուէր՝ միայն ներկայ կ'ըլլային, իսկ այն պատրաստուն, երբ սարկաւագը կը ձայնէր. «Մի՛ ոք յերախայից, մի՛ ոք ի թերհաւատից և մի՛ ոք յապաշխարողաց և յանմաքրից մերձեսցի յաստուածային խորհուրդս», խակոյն դուրս կ'ելնէին անոնք և յայնժամ կ'սկսէր հաւատացելոց պատարագը, խորհրդոյն բուն և էական մասը, և անգամ մըն ալ կ'ազդարարէր Սարկաւագը որ դուռները փակուին և դուրսը աղօթողները չտեսնեն կատարուած խորհուրդը։ Արդարև իր տեսնին, այն է քրիստոնէութեան առաջին դարուն համար կը հասկնանք այդ կարգադրութեան նշանակութիւնը, բայց զարմանալին այն է որ տակաւին, ցայսօր կը գոչէ Սարկաւագն իր ձայնին բոլոր զօրութեամբն, «առ դրունս ելէք» թող որ ոչ ոք կ'անսայ. «Զդրո՛ւնս, զդրո՛ւնս ամենայն զգուշութեամբ», կ'ազդարարէ և ցայսօր փակել, ոչ դռները կը փակուին սակայն և ոչ պատուհանները։ Պահ մը խորհինք, ի՞նչ իմաստ կայ այսօր այս բառերուն մէջ, ի՞նչ մնաց ձեռակերպութեան, արարողութեան այս բանաձեւին մէջ։

Բաւական ստուար թիւ մը կը կազմեն — պարտ է խոստովանիլ անաչառօրէն — այս կարգի անիմաստ սովորութիւններ որք տակաւին կը տեւեն աննպատակ և անօգուտ եղանակաւ։ Հատ մը եւս, Սարկաւագը Աւետարանը ի լուր ժողովրդեան կարդալէ առաջ նախ անգամ մը կը սերտէ. լռելեայն կարդալով ժամարար քահանային մօտիկը, կամ ժողովրդին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ ի լուր Աւետարանին «երկիւղածութեամբ լսարուք», և այն ալ մեր չհասկցած, օտար լեզուաւ, պոռ՛ն խռմռմէ։ Աստնք խոպան և ի վաղուց կորսուած են իրենց գոյութեան իրաւունքը և կ'սպրին միայն ի չնորհս՝ սիրող անսարբերութեան և աւանդամոլութեան։ Հապա ի՞նչ ըսելու է մեզի որ արեւածագէն քանի մը ժամ յետոյ՝ կը խնդրենք յաղօթս՝ «զճնացուած գիշերիս խաղաղութեամբ անցուցանել։» Ըսէք, կ'աղաչեմ,

ձիծաղելի չէ՞ «Նորոգեա՛ զկենդանութիւն մերոյ թագաւորին», Հայոց թագաւորին կենաց և արեւշատութեան համար յօրինուած աղօթքը կրկնել ու կրկնել դարերէ վերջ։ (կանոն Ծննդեան Ս. կուսին)։ Որքան ալ թեթեւ և աննշան թուին դիտողութեանս առարկայք, խոշոր ապացոյցներ են սակայն տիրող անփութութեան, որ արդիւնք է կամ կրօնական անզգայութեան կամ անկենդան մեքենայականութեան։ Ջնորհներն՝ որք կաչխէ չինուած կ'ըլլային, Պատարագի հաւատոյ ընծայաբերուած ուտելեաց և ըմպելեաց վրայէն ճանճ փախցնելու միայն կը ծառայէին ի հնումն, այսօր անոնց պէտքը չէ մնացեր, իսկ եթէ իրրեւ նուագարան, իրրեւ գործի երաժշտական պիտի ընդունինք, չատ աննպատակ գաղափար տուած կ'ըլլանք մեր գեղարուեստական ճաշակի մասին??։ Ծայրայեղ աւանդապաշտութիւնն զմեզ տառապաշտ, ձեւապաշտ ըրած է և որուն առջև, աւա՛ղ, տեղի տուած է հաւատքը, բարեպաշտութիւնն, աղօթից ջերմեռանդ ոգին։ Եւ մինչ այս չկրնա՞ր ըլլալ մին այն չատ մը պատճառներէն որոնք ուծացուցած են հայ ժողովուրդն իր եկեղեցիէն որուն այնքան փարած էին մեր նախահարք։

Ինչ մըն ալ մէջ բերենք այն կանոններէն որք կը վերաբերին եկեղեցականաց կենցաղին, պաշտօնի կիրառման, և ի դէպս զեղծումներու և պարտազանցութեանց, և իրենց կոչման անվայել ընթացից՝ հարկ եղած օրինական խստութեանց և պատիժներու համար սահմանուած և որք սակայն այսօր գործադրութենէ խափան դադրած են, և Հայ եկեղեցականութիւնն այսօր առ ի չգոյէ պարտաւորութիւնները ճչտող օրէնքի գործադրութեան, մանաւանդ զեղծումներն ու թերութիւնները պատուհասող միջոցներու, օրինական խստութիւններու. անձնատուր եղած է քմահաճոյքներու և զեղծումներու որք ծնունդ կուտան հասարակութեան դայթակղութեանցը։

Արդ, այս օրինակներով միանգամ ընդ միշտ կրցինք ապացուցանել կարելիութիւնը եկեղեցական ոչ — դաւանաբանական հարցերու և կարգերու բարեփոխութեան քան անժրխտելի պահանջման դարու։

Ուրեմն իրաւամբ կը չեշտենք անհրաժեշտ պէտքը եկեղեցական ընդհանուր բարեկարգութեան։

Մեր սոյն առաջադրեալ հարցին — բարեկարգութեան — ի պաշտպանութիւն և ի փաստ մէջ կը բերեմ Հայ. Եկեղեցւոյ հոյակապ և հեղինակաւոր հայրապետներէն Շնորհալւոյն կամքն ու կարծիքը բացայայտող այն թուղթը զոր գրած է՝ միութեան հարցի առթիւ՝ Ասորւոց Միխայէլ Պատրիարքէն առացած գրոյն ի պատասխանի։ «Նորին Տեառն Ներսէսի...։ Ծանեաք և զսուրբ եպիսկոպոսաց ձեր ժողովումն առ ձեզ վասն քննութեան եկեղեցւոյ և կարգաց, զպակասն ի բարեաց լնլով և զօտարոտին ի բաց հանելով, զոր և ընթերցաւ առաջի մեր Ս. Եպիսկոպոս, Տէր Յովհաննէս սիրելի Աստուածոյ և մեր, և լուաք և հաճոյ թուեցաւ մեզ և եպիսկոպոսաց մերոց և վարդապետաց զի ոչ թէ osar ինչ եւ նորաձեւ, այլ զառաջին սուրբ հարցն կանոնադրութիւնն ի յիւրաքանչիւր առաջ բերելով, ընդ որում մեծապէս վարձս ընդունելիս յԱստուածոյ, այսպիսի հոգեւոր իրաց հոգ առնելով զոր և խնդրէ Աստուած յառաջնորդաց եկեղեցւոյ։» (Ընդհանրական Գիրք Գ. Թուղթ Ս.) Դարձեալ՝ նոյն հայրապետին Յունաց Մանուէլ կայսեր գրած Ս. Թղթոյն մէջ։ «... ի Պատրիարքէ անտի (Ասորւոց Միխայէլ) և ի ժողովոյ եպիսկոպոսացն առաքեցան, առ մեզ երկու եպիսկոպոսք... զոր ընկալաք սիրով և սահմանեցաք ի պատշաճ ժամու ժողով լինել առաջի մեր և խօսիլ առ միմեանս յԱստուածաշունչ գրոց, զի թէ գտանեցի աւանդութիւն ինչ ի մէջն մերում արտաքոյ աստուածադիր կանոնաց, բարձցուի յեկեղեցւոյն կողմանց եւ զնուազգութիւն լցցուի միաբանական սիրով։ Ուստի ծանեաք աստուածային լինիլ չարժուման և ոչ մարդկային։» (Գիրք Բ. էջ 69րդ համար)։

Արդ, ի մի բան, բառնալու համար միանգամ ընդ միշտ դայթակղութիւնները, վառ և կենդանի պահելու համար

հաւատքը, և ազգ. եկեղեցւոյ սէրը հայ սիրտերու մէջ տաքցնելու համար սառած, ու ծացած հոգիները՝ բարեպաշտութեան մէջ, ներշնչելու համար հոգիներու մէջ ոյժ և կորով կեանք ու կենդանութիւն մտցնելու համար ազգային ինքնագիտակցութեան զարգացումի, յառաջդիմութեան չարժումին մէջ, ճշմարիտ աստուածապաշտութիւնը թագաւորեցնելու համար ամեն հայ անհատին, հայ ընտանիքին և հայ ընկերութեան մէջ ամենուս, մէն մի հայու վրայ ծանրացած և ստիպող պահանջ կայ խոստովանիլ եկեղեցական բարեկարգութեան անհրաժեշտ պէտքը: Ուրանալ զայս կը նշանակէ կամաւ կուրանալ, օգուտը անտեսել: Բարեկարգելով եկեղեցին աւելի սիրած պիտի ըլլանք զայն, պիտի փարինք սերտիւ անոր որ խափիւռս աշխարհաց ցրուեալ հայոց միութեան միակ ոսկի չղթան է, խորհրդաւոր և հոգեւոր դրօշակը՝ սիրոյ թագաւորութեան, պահպանարանն հայրենի սրբազան աւանդութեանց և հրեղէն սիւնը որ կ'առաջնորդէ դէպի երջանիկ ժառանգութիւն՝ յառաջադէմ ազգերու խոստացուած: Եկեղեցին կարող է և պէ՛տք է որ ժամանակին և զինքը շրջապատող պայմաններուն արժանաւոր յարգը ընծայէ, հաւատարիմ մնալով ազգային աւանդութիւններու թօթափէ իր վրայէն օտարոտին, հնացածը, դուրս վանէ եւ կամուտը, պատահականը և կենդանի պահէ քրիստոնէական ոգին: Այսպէս ուրմն պէտք է որ ամեն հայ զգայ պէտքը բարեկարգութեան և մանաւանդ Հայ. Եկեղեցականութիւնն որուն պարտքն է ձեռներէց լինիլ ի գործ:

Է. ԳԼՈՒԽ

ՏԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ԾԱՀԻՒ ՈՒ ՓԱՌԱՒԻ ՏԵՆԶԸ

Հայ Եկեղեցականութիւնը արդեօք կենդանի ոյժ մը կը ներկայացնէ այսօր:

Այս հարցն ինքնին և անդիմադրելիօրէն կը ներկայանայ այսօր մեր առջև և ցաւ ի սիրտ չպիտի հաճաշակիմք զրաւական պատասխան մը տալ: Տգիտութիւնն ու անձնական չահը չլսաեր են այս ոյժը: Եթէ չափազանցութիւն և անիրաւ դատաստան համարուի «դիակնացուցեր են» բացատրութիւնս: Հայ Եկեղեցականութիւնը ջլոյն բացառութեամբ չարաչար և սոսկալիօրէն ինկած, գահավիժած է իր բարոյական բարձրութենէն: Եկեղեցականութեան ընթացքն ոչ միայն չհամապատասխաներ այսօր իր կոչումին, այլ խոտոր կը համեմատի իր նուիրական պաշտօնի պարտաւորութիւններուն: Երբ պահ մը մտքով ճամբորդենք, պոյտ մը գործենք եկեղեցականութեան աշխարհը փոքրիկ գիւղի մը անչուք երեցէն սկսեալ այցելելով, քաղաքներու քահանաներու, վանքերու եալ այցելելով, քաղաքներու քահանաներու, վանքերու կուսակրօն միարանութեան, գաւառներու թեմական առաջնորդներու, և այսպէս հետզհետէ բարձրաստիճան եկեղեցականութեան մտաւորական և հոգեկան սահմաններուն, թոյլ ներուի մեզ համարձակութեամբ ըսել թէ կարի սակաւ, դո՛ւնուրեք մխիթարական երեւոյթներու առջև պիտի գտնենք զմեզ: Պարտաճանաչ, պաշտօնին արժանաւոր, կոչումին գիտակից եկեղեցականութիւն մը՝ մեզի պիտի թուէր ոչխարհ մը, անբեր, աւազուտ մնասատի՝ տխուր ամայու-

թեան մէջ։ Տգիտութիւնն, անձնասիրութիւնը, չահու և փառքի մոլուցքը, յամառ եսականութիւնը, անարգ հաճոյքներու առջև ակարացումը և ուրիշ անպատուաբեր նկատումներ յաղթանակ տարած են եկեղեցականութեան սրտին և հոգւոյն վրայ, վարկաբեկած են զայն և արհամարհելի ըրած յաչս հասարակութեան։ Այս դառն իրականութիւնը ապացուցանելու համար փաստեր և օրինակներ չեն պակսիր մեզ և ախուր պատկերներ, տխրահռչակ դէմքեր կ'ուրուագծին յիշողութեանս առջև, բայց մանրամասնութեանց մտնել, մանաւանդ վարքն ու կեանքը պատկերացնել թէ՛ մեր ծրագրէն դուրս է և թէ՛ պատշաճութեան հակառակ, այլ միայն ընդհանուր ակնարկով մը պարտաւորուած կ'զգանք աչքի առջև ունենալ եկեղեցականութեան տխուր և նսեմ պատկերին անչքութիւնը։ Մտաւար թուով դասակարգ մը կը կազմեն այն հովիւներն որք իրենց պաշտօնին անհրաժեշտ, էական հմտութենէն ու դասախարակութենէն զուրկ են, անուս, հետեւաբար անկարող են իրենց խնամոցը յանձնուած համայնքին օգտակար ըլլալու, եթէ նոյն իսկ բարի կամք ու յօժարութիւն չպակսին։ Ուրիշ կարգ մը եւս ոչ նուազ թուով, բաւական հմտութեան պաշար ու զարգացում ունենալով հանդերձ՝ անձնական չահերու և փառքի վրայ և ևթ կը խորհին, և այս յոռեգոյն է քան զառաջինն։ Երրորդ դասակարգ մը եւս դիտուած է, և անոնք են որք պահանջուած հմտութիւնն ամբարած կ'երեւան, բայց դժբաղդաբար առանց կարենալ հաշտուելու պահանջուած պայմաններուն հետ՝ ընդգրկած են պաշտօնը, պարզ խօսելով, մտքով, համոզումով, սրտով և յօժարութեամբ չեն ընդունած կոչումը, ուրիշ բառով՝ իրենց ներքինը՝ խստոր կը հակադրուի արտաքինին հետ, որու հետեւանքը կ'ըլլայ զեղծում որ քար գայթակղութեան, քանդող քան թէ չինող կ'ընէ վիրենք։

Ապաքէն յոյժ կը պատշաճի Սրբենայի Հօր սրբը արդի եկեղեցականութեանս։ «Վարդապետք տխմարք, ինքնահաճք, անձամբ առնել պատիւ և ոչ յԱստուծոյ կոչեցեալ, արծաթով ընտրեալք և ոչ հոգւով, ոսկեհէրք, նախանձոտք, թողեալ զնեզութիւն, յորում Աստուած բնակէ, և դայլք եղեալք՝ զիւրեանց հօտս գիշատելով։ Կրօնաւորք՝ կեղծաւորք, անձնացոյցք, անափառք, պատուասէրք քան թէ աստուածասէրք։ Վիճակաւորք՝ հպարտք դատաստիք, զրպարտիչք, ծոյլք, ատելագոլք արուեստից և վարդապետական բանից, սիրողք վաճառից և կատակերգութեանց։ Աշակերտք՝ հեզգ առ ուսումն և փոյթ առ ի վարդապետել որք նախ քան զտեսութիւնն աստուածպարտիք։» (Գ, ԿԸ) Գեղջուկ երէցին տգիտութիւնն անմեղադրելի կը դառնայ՝ զարգացեալ հովուին զեղծումներուն և դատապարտելի արարքներուն քով, որ կեանքի հանգոյքներուն անձնատուր և անփոյթ, անտես կ'ընէ պաշտօնին ծանրածանր բեռները՝ զոր պարտ էր սիրով կրել իր ուսերուն վրայ, անխնամ կը լքանէ կը մոռնայ հօտը, կը խլանայ խղճի ձայնին առջև որ պիտի յիշեցնէր անոր մեծ ու ծանր պատասխանատուութիւնը, որ իր հանգիստը, իր չահը, իր հեշտանքն, իր փառքն և ևթ կը մատնէ, այնպիսին իր անձը կ'արատէ։ «Որդի մարդոյ, մարգարէացի ի վերայ հովուացդ Իսրայէլի, մարգարէացի և առասցես ցհովիւսդ, այսպէս ասէ Տէր, հովիւք Իսրայէլի, միթէ հովիւք զանձինս արածեն, ոչ հովիւք զխաշինս արածեն։ Արդ անուանիկ զկաթինդ ուսէք և զասրդ ագանէք. զպարարսն զհնուք և զխաշինս իմ ոչ արածէք։» (Եզեկիէլ ԼԴ. 1—3)։ Այսպիսեաց համար վայ կը կարդայ Յիսուս։ «Վա՛յ ձեզ, զի փակէք զարքայութիւնն երկնից առաջի մարդկան, դուք ոչ մտանէք. և որոց մտանելն, չտայք թողլ մտանել։» (Մատթ. ԻԳ, 14)։

Այն դասակարգը որ չահու, ապրուստի արուեստ մը, տուր և առութիւն մը ըրած է պաշտօնը, և նոյն կանխապարտաս մտածումով ու նպատակով և ծրագրով ի հանդէս եկած է ու վրան առած է սքեմը այսպիսին չունի բնաւ արժանապատուութեան դոյզն զգացում որ չմտաբերեր թէ

եկեղեցական սրբազան պաշտօնը իր չհասիրութեան և ազատութեան ծառայեցնել՝ աւելի քան դողութիւն և աւազակութիւն է, աստուածպաշտութիւնը միջոց ընել հարստանալու, ոսկի դիզելու բացարձակ սրբապղծութիւն է, որուն մէջ յաջողելու համար կեղծ բարեպաշտութիւն ի գործ կը դրուի, «որք չհամաձառ համարեն զաստուածպաշտութիւնն», յորոց կ'զգուշացնէ Առաքեալն ձիւր աշակերտն Տիմոթէոս, «բայց դու մերժեալիր յայնպիսեսց անտի։» (Ա. Տիմոթ. 2, 5)։

Այսպիսեաց երեսէն պաշտօնին վեհութիւնն ու սրբութիւնը կ'անպատուուի, քեմը կը կորսուանէ — ըստ Մորենացւոյն — իր կենդանութիւնը, հաւատքը կը պակսի, կը ցամաքի հաւատացեալներու սիրտերէն, ժողովուրդը կուծանայ եկեղեցիէն, անկարգութիւններ մուտք կը գործեն ընտանեկան յարկերու մէջ, ընկերական խաղաղութիւնը կը վրդովի, համերաշխութիւնը կ'անհետանայ, բարուց ապականութիւնը բուռն թափով կը խուժէ սրտերու մէջ, կը ծաւալի, կը ճարակէ հաւատացեալներու մէջ ամենուրիք բարոյական աւեր ու քայքայում, կ'ոչնչացնէ ամեն ինչ որ ազնիւ է, լաւ է, օգտակար է և չինարար։

Եկեղեցականութեան անհաւատարմութիւնը հանդէպ իր կոչումին, զանցառութիւնը, ղեղծումը, պարտազանցութիւնը, ուղղակի կամ անուղղակի եղանակաւ ծնունդ պիտի տան և պատճառ պիտի ըլլան բոլոր ընկերական չարիքներուն որոց առջեւը պիտի կարենար թումբ կանգնիլ խղճամիտ հոգեւորականութիւն մը և արգիլել այն յորձանքը ապականող հեղեղին։

Երբ այս խորհրդածութիւնները կ'ընենք, դարձեալ մեր միշտղութեան առջև կը ցցուին կը կանգնին անոնք ուրուականներն այն եղծանողներուն որք աստուեր կ'ածեն պաշտօնին նուիրականութեան վրայ, և որոց գայթակղական կեանքի չուզեցինք մասնց թուումնը ընել, և այսպիսով բաւանալով կը բաղձամ համառօտիւ յայտնել թէ արդի պահանջներու հանդէպ ի՞նչ պարտաւորութիւններ ունի եկեղեցականութիւնը։

Ը. ԳԼՈՒԽ

ՏԻՊԱՐ ԵԿԵՂԵՑԱՍԱՆԸ

Եկեղեցւոյ պաշտօնեան նմանցուած է հովուի և որ կ'անուանի նաև հոգեւոր հովիւ։ Այս բառը ինքնին բաւական է բացատրելու յատկանշելու համար այն փափուկ և վսեմ պաշտօնը զոր յանձն առած է կամ ճշդագոյն բացատրութեամբ յորում կոչուած է եկեղեցականը, և բացատրելու համար հանդէպ իր խնամոյ յանձնուած հօտին՝ պարտաւորութիւնները զոր պարտի լրիւ կատարել պարտաճանաչ պաշտօնեան։ «Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց։» Այս է խտացումը հովուին պարտաւորութեանց։ Բայց որպէս զի հովիւը կարենայ և կամենայ արդարացնել ժողովրդեան ակնկալութիւնները պէտք է նախ ինքը պատրաստուած ըլլայ մտով և ոգով։ Մտքով, այն է ստացած ըլլայ մտաւորական պաշարը, հմտութիւնը որոց հարկաւոր է ծանօթանալ, հարկ է գիտակ ըլլալ ի կիր արկանելի միջոցներուն, ի գործադրութիւն պաշտամանց, զարգացած ըլլալ կրօնական, իմաստասիրական, պատմական և ուրիշ գիտութիւններուն մէջ։ Սրտով այն է անձամբ օրինակ ըլլալու համար օժտուած ըլլայ այն բոլոր բարեմասնութիւններով, գեղեցիկ ձիրքերով, ազնուագոյն և լաւագոյն յատկութիւններովը այնպէս որ որքան հնար է, առաքինութիւնը ջրիւ իւրով մատուցած ըլլայ յանձին իւրում, որոյ համար ոչ միայն խրատ՝ այլ և օտարք չվարանին խղճի մտօք բարի վկայութիւն տալ։ «Պարտ է նմա վկայութիւն բարի և յարտաքինոցն ունել, զի մի՛ ի նախատինս անկանիցի», կը գրէ Պօղոս իր աշակերտին։ (Ա. Տիմոթ. Գ, 7) Անբասիր ըլլայ այն աստիճան որ

ոչ ոք յանդգնի նախատինք դնել անոր վրայ։ Վկայուած ըլլալու է ըսինք, ըստ ամենայնի որպէս բարի վարուց, նոյնպէս և գիտութեան և կենցաղագիտական այսինքն քաղաքավարական տեսակէտէն, բարեվարի ըլլալու է։ Որպէս զի կարենայ իր կոչումը արդարացնել մեծ փոյթ և տեւական ջանք ունենալու է եւս քան զեւս ի զարգացումն՝ հոգեւոր կեանքի մէջ։ «Վասնորոյ եղբարք, առաւել փութասջիք զի բարեաց գործով հաստատուն զձեր կոչումնն և ընտրութիւնն պահիցէք։» (Բ. Պետր. Ա., 10) արծարծելով, վառ պահելով չնորհքը զոր առացած է, (Բ. Տիմոթ. Թ, 6) իր պաշտօնին վեհութեան վրայ խոկալով յառանձնութեանն և իր անձը միշտ ի սրբութեան հաստատուն պահել հրահանգելով, պարապելով Ս. Գրոց ընթերցումով։ Ընթերցումը ոչ թէ հետաքրքրութիւնը գոհացնելու համար ըլլալու է, այլ զօրանալու, ճոխանալու համար հմտութեամբ՝ յօգուտ և ի չինութիւն անձին և ժողովրդեան առոր աստուածային պատգամները հաղորդելու պաշտօնն ունի։

Հմտութիւնը չպէտք է հպարտացնէ զհովիւն, այլ անոր գիտութեան ընկերանալու է անբաժանօրէն խոնարհութիւնը, վասն զի առանց քրիստոնէական խոնարհութեան՝ գիտութիւնը վտանգաւոր է ըստ առաքելոյն թէ «գիտութիւն հպարտացուցանէ.» մանաւանդ երբ իր դուզնաքեայ գիտցածը ի կշիռ դնէ հմտութեամբ ճոխացեալներու հետ, ոչ միայն յոխորտանալու ոչ ինչ պիտի գտնէ յինքեան, այլ պիտի չառաջնորդի իր ղէմքը, և պարծենալու ունայնամտութիւնը ի բաց թողու։ Ինչպէս միտքն, առաւել եւս սիրտն ու հոգին եկեղեցականին զարգարուած ըլլալու է առաքինութեան բազմազան ծաղիկներով, պարկեշտութիւնն և համեստութիւն փայլելու, մարմնանալու է անոր վրայ անոր յարաբերական կեանքին մէջ, վարք ու բարքին, խօսակցութեան, նիստ ու կացին, մինչև անգամ զգեստներուն մէջ, լրջութիւնն՝ յամենայնի առաջին տեղ գրաւելու է։

Գոնուելու չէ բնաւ այնպիսի ընկերութեանց մէջ որք

և ոչ իւիք կ'պատչաճին անոր գիրքին, կ'ապականեն բարքերը, «Ապականեն զբարս քաղցունս բանք չարք։» (Ա, Կորնթ. ԺԵ, 33) յորոց կը պատուիրէ առաքեալը զգոյշ կալ (Բ. Տիմոթ. Գ, 5) և արհամարհելի չըլլալ։

Հպարտութիւն և պճնասիրութիւն տեղի տալու են պարզասիրութեան և համեստութեան։ Չպէտք է իր անձին չտա կարեւորութիւն ընծայել և ճիգ ընել ցուցադրելու զինքն արտաքնապէս, ինչ որ չէ ի ներքուստ, ասով փոխանակ չահելու՝ վրայ կուտայ։ Վայ այն եկեղեցականին որուն անունը մեծ է քան գործը։ Ան որ կուրծքին չարգուիլ և գրաւել կը յաւակնի այն տեղը որ իրեն պատուած չէ, ունեցածն ալ կը կորսուանէ։ Իսկ պարզութիւն և համեստութիւն սիրելի կ'ընծայէ եկեղեցականը և չարգելի առհասարակ բոլորին, կը համակրուի, կը չարգուի իր արժանիքով, հեզ ու քաղցր բնաւորութեամբը չորեւմ կը հաճի բնակիլ նոյնինքն Աստուածութիւն. «Ես յո՞ հանգեայց, եթէ ոչ ի հեզս և ի խոնարհս։»

Կարի զգուշանալու է եկեղեցականը և ի չահասիրութենէ, ագահ արծաթասիրութենէ, չընչաքաղցութենէ, զի ոսկին, աւա՛զ, դարուս կուռքն է եղած, և որուն տարաբաղդաբար անձնատուր կը ծնրադրէ արդի եկեղեցականութիւնը, իր ստուար մեծամասնութեամբը, և որ արմատն է ամէն չար ցանկութեանց։ Եկեղեցականը չիչելու է մէջտ Փրկչին խօսքը թէ «Արժանի է մշակն վարձու իւրում», և իր պարտաւորութիւնը կատարած ըլլալու ներքին գոհունակութիւնը, հոգեկան անխառն բերկրանքը չոյժ գերազանց վարձք համարելու է քան զարծաթ և զոսկի, քան կեղծաւոր չրթունքներու գովեստից ծուխը։ Ընչասիրութիւնը կը ծայրատէ թուլչքը անոր աւիւնին, կը մարէ եռանդը անոր հոգւոյն՝ անձնուիրութեան խանդը և կ'ընէ զանի վարձկան «որ ոչ է հովիւ, որոց ոչ իւր են ոչխարք, և իրրև տեսանէ զգայլն զի գայ, թողու զոչխարան և փախչի, և գայլն յափշտակէ զնոսա և ցրուէ։» (Յովհ. Ժ, 12)։

Ա.նպիսին երկնային վարձատրութեան բարոյական վայելքէն և անոր հոգեւոր հաճոյքներէն զրկուած՝ անարգ և ապականացու մեռապին և կեղծաւոր բերաններու հեգնող գովեստներուն հիասթափութիւնը պիտի զգայ մի օր։ «Ա.յն իսկ են վարձք նոցա»։ Փախիր կ'ըսէ առաքեալը արծաթասիրութենէն և արծաթասէրներէն, որոնք իրենց հաւատքէն անգամ վրիպեցան իրենց այդ ախտին երեսէն, և «երթ զհետ արդարութեան։» (Ա. Տիմոթ. Զ, 10) Եկեղեցականն ապահով ըլլալու է թէ երկնային և գերագոյն արդարութիւնը պարտական չմնար իրեն այլ կը վարձատրէ իրեն հաւատարիմ ծառայութիւնը։ Ոչ մի բարոյական ախտ այնքան վտանգաւոր եղած է որքան արծաթասիրութիւնն, այս ախտը մահացուցած է հոգին՝ մերկացնելով զանի բոլոր առաքինութիւններէն։

Մարդ նեղութեան բանակ, կապանքի, տարագրանքի, կախաղանի առջև անգամ չէ նուաստացած յաճախ իր հոգեւոր բարձրութենէն, մինչդեռ այս թուենաւոր ախտը սպանած է իրմով վարակուածները. ախտաժէտներ, ուխտի և արքունեան անհաւատարիմ երդմնազանցներ, ուխտադրուժ ուրացողներ, ու մանուկներ ընելով զանոնք։ Եւ հայրենեաց դաւաճանները չհամոզուեցան տարուած, գերուած՝ օտարին յանձնեցին իրենց սիրելի աշխարհ, արծաթասիրութիւնն էր որ Յուդային մատնել տուաւ իր վարդապետը։ «Արծաթասիրութեամբն մոլեալ Յուդա զիւր տէրն և զվարդապետն ընդ եռեսուն արծաթոյ հրէից մատնէր։» (չարական)

Եկեղեցականն ուրեմն մահէն և օձէն փախչելու նման պէտք է փախչի այս ախտէն։ Եւ ընդհակառակն ըլլալու է նա ողորմած, մարդասէր, յիշելով թէ «երանելի է մանաւանդ տալն քան առնուլն։» (Գործ. Ի, 30) Պէտք է տոկալ դատապարտութենէն՝ իրաւամբ վճռուած ընդդէմ ագահութեան անձնատուր հովուին, որ ըստ Ս. Գրոց «գող է և աւազակ», (Յովհ. ժ, 21) և այնպիսեաց հետ ընկերանալն անգամ կ'արգիլէ առաքեալը։ «Եթէ ոք եղբայր ագահիցէ

ընդ այնպիսւոյն և հաց մի՛ ուտել։» (Ա. Կորն. ե, 11)։ Ագահ և չհամոզ եկեղեցականն այնքան գայթակղեցուցիչ կը դառնայ, ուստի կարի զգուշանալու է։

Եկեղեցականը պարտի ըլլալ անարատ, ինչպէս որ կը վայելէ Աստուծոյ տնտեսին, մի յանդուգն, այլ ինքն իր կրիցը գերի, մի՛ բարկացող, մի՛ թշնամանող և մի՛ արբեցող, մի՛ հարկանող, մի՛ զօշաքաղ, այն է կաշառակեր, այլ հիւրասէր, բարեսէր, արդար, սուրբ, ժուժկալ։ (Տիտ. Ա., 5—8) Որպէս զի իր առաքինութեամբը, բարի վարուքը օրինակ հանդիսանայ հօտին։ Զի ըստ առածին, մէկ օրինակը հազար խրատէն աւելի ազդու է, և ժողովուրդը մինչև անգամ լսել չուզեր բարոյախօսութիւնն այն հովուին որուն վարքը չհամաձայներ խօսքին հետ։ «Օրինակ լիջիր հաւատացելոց բանիւք, գնացիւք, սիրով, հաւատով, սրբութեամբ։» (Ա. Տիմոթ. Դ, 12)։ Այն եկեղեցականն որ իր կոչումին հանդէպ իր անձն այն բարեմասնութիւններով զարդարած, պատրաստած կ'ըլլայ արժանաւորապէս, նա անտարակոյս պիտի յաջողի հոգիներու փրկութեան գործին մէջ՝ տիրոջ այգւոյն առատ արդիւնք պտղաբերող մշակին նման։

Հովիւն երբ մի միայն հոգիներու փրկութիւնը կ'ուզենայ կէտ իր նպատակին և բաղձանքին և անձնդիր հոգւով կը փարի, կը կապուի գիտակցօրէն իր պարտաւորութեան, պատրաստ ըլլալով յամենայն դէպս հաւատարիմ մնալ, մինչև անգամ կեանքն իսկ խոպան դնելով, իր կոչման մինչև ցվախճան, անոր ջանքերն և իղձերն անտարակոյս պիտի պսակուին յաջողութեամբ, բաւական է որ միշտ ի յուշ և իմաի ունենայ իր պաշտօնին զոհաբերութեան պահանջքը, կազմ և պատրաստ ըլլայ անարատունջ՝ յօժար սրտով հաւանելու, փութալու ի ժամու և ի տարաժամու ո՛ւր և երբ կոչէ զինքն պարտաւորութեան ձայնը, խրատելու, մխիթարելու, սաստելու, յանդիմանելու ամենայն երկայնմտութեամբ և վարդապետութեամբ, կատարեալ, անթերի գործելու պաշ-

ածնը, աւետարանչի գործը, (Բ, Տիմոթ. Դ, 3—5) և կա-
րենալ համարձակօրէն ըսելու Առաքելոյն հետ. «Ի սրտի մե-
րում կայք, ի կեալ և ի մեռանել ընդ ձեզ:» (Բ, Կորնթ. Է, 3):

Ընտիր և արժանաւոր հովիւը միշտ մարդին առջև կ'ու-
նենայ առաքելոյն այն պատուէրը իր աշակերտին, Տիմո-
թէոսի, որուն կը յանձնարարէր իր հօտին հետ վարուիլ յոյժ
բարեսրտօրէն: «Զծերն մի՛ պատուհասեսցես, այլ մխիթա-
րեսջիր իբրև զհայր, զերիտասարդս իբրև զեղբարս, զպա-
ռաւունս իբրև զմարս, զմանկամարդս իբրև զքոյր ամենայն
սրբութեամբ:» (Ա, Տիմ. Ե, 1—2)

Եկեղեցական մը երբ իր ժողովուրդին մէջ՝ ծերունիները՝
իբրեւ հայր համարէ, պառաւները՝ մայր ճանչնայ, ընդունի
որ մանկամարդ կանայք և աղջկունք իր հարազատ քոյրերն
են, երիտասարդները՝ իր եղբայրները, փոքրիկները՝ իր զա-
ւակները, հնա՞ր է մեծէ զեղծում մը, թերութիւն մը,
գայթակղութիւն մը երեւան գալ: Երբ կ'ըմբռնէ թէ ինքն
իր անձին չպատկանիր՝ որքան համայնքին որուն իւրաքան-
չիւր անդամը կը դիմէ իրեն լի վստահութեամբ իբրև իր հօր,
եղբօր և զաւակի, մին խրատ մը ընդունելու, միւսն խոր-
հուրդ մը հարցնելու, մի ուրիշը կասկած մը, տարակոյս մը
փարատելու, սա կարեւոր հարց մը լուծել տալու, վշտաբեկ
հոգին սփոփանք մը գտնելու, վարանոտ և մոլորուն միտքը
լոյս մը ստանալու, հիւանդը իր մարմնոյն հետ հոգւոյն ցա-
ւին ալ սպեղանին ընդունելու յուսով: Եւ այս բոլորին հա-
մար ճշմարիտ և արժանաւոր եկեղեցականը պիտի բացուի
անսպառ գանձարանի մը նման, պիտի զեղու իր հոգիին բա-
վանդակ գանձը, միոյն իր խրատն ու յորդորը, միւսին սփո-
փանքն ու մխիթարութիւն, ուրիշի մը՝ անձնդիր և հնարա-
ւոր օժանդակութիւնը, ամէնուն առջև բանալով իր ձեռքն
ու քսակ, սիրտն ու մաղթանք:

Ոչ ոք պէտք է որ ձեռնունայն և յուսահատ դառնայ
անոր քովէն, զի եթէ չզօրէ ո՛ և է եղանակաւ մը, կարելի
միջոցներ ստեղծել և գոհացնել, եթէ կը պակսին իրեն՝ պա-

հանջուած այժմեան՝ բաւարարութիւն տալու համար՝ դիմողին,
այն ատեն, սրտին ծալքերէն դուրս եկած, հոգւոյն խորէն
բղխած գութի, կարեկցութեան կաթիլ մը արցունք բիբե-
րուն տակ լճացած պիտի սփոփեն, զուարթացնեն և երջան-
կացնեն հաւատացեալը: Ցիսուս մոլորեալ ոչխարին առակովը
տիպար հովիւը կը պատկերացնէ մեր առջև: Նա սրնգին
քաղցր ձայնովը կ'առաջնորդէ հօտին ի գնացս ջուրց, ի վայրի
դալարաւոյլ կը մակաղէ զայն, զով հովանիներու ներքև կը
հանգչեցնէ միջօրէի տապ արեւուն, հիւթալից և պարարա
մարգերու վրայ կ'արածէ, ցերեկն արթուն, գիշերն անքուն
կը հսկէ, կը պահպանէ: Անփոյթ վարձկան չէ նա, այլ տէրն
է իր հօտին, և իր անձին նուիրումովը կը գուրգուրայ անոր
վրայ և եթէ ոչխարներէն մին մոլորի, կը խռովի անոր հո-
գին, տակն ու վրայ կ'ըլլայ անոր հանգիստը, և պահ մը կը
թողու հօտն յապահովի և կ'ելնէ ի խնդիր կորուսեալին, դաշտ
ու ձոր կ'անցնի, լեռ ու սար կը կտրէ, արիւն քրտինք
կ'ողողուն զինքը, հոգւոյն հոգը, առապարներու խոնարհ ու
խոչ, արհաւիրքն անապատներուն կը պարտասեն կը վա-
տուժեն զինքը, ծունկերը կը կթոտին, փուշեր ու դերբուկ-
ներ կ'արիւնոտեն ոտքերը, բայց կորսուածը գտնելու յոյսը,
անոր սէրը, անխախտ հաւատքն ու կոչումին գիտակցու-
թիւնը կը կազդուրեն, կը զօրացնեն քայլերն: Մթին անտառ-
ներու խորէն ձայն մը, տխուր բառաչ մը կը լսուի. մոլոր-
եալ գառնուկին բառաչն է ան, որ թեւեր կուտայ հովուին
որ յոգնութիւնը մոռցած կը սուրայ: Ձը գտնէ վերջապէս,
ոչ մի կշտամբանք, ոչ մի խոժոռ դէմք, այլ զուարթ ժպիտը
կը փայլի, գոհունակութիւնը կը ցոլայ դէմքին վրայ պայ-
ծառ՝ քաջ հովուին որ գրկած կը փաթիայէ գառնուկը, և
ուսին վրայ առած փարախ կը հասցնէ:

Այսպէս պարտի ըլլալ եկեղեցականն հանդէպ համայնքի
մէն մի անհատին: Ամէն տեղ ուր գտնուի նա, չնորհք և
օրհնութիւն պէտք է տանի իր հետ, բարիք պիտի սփռէ
իր չուրջ: Ամէն ոք իր սրտակիցը, իր մտերիմը, իր խորհուրդ-

դականը, իր գործադրելի հայրը պէտք է գտնէ յանձին եւ եկեղեցականին: Մանուկը կրթարանին մէջ իր դաստիարակը պէտք է տեսնէ յանձին եկեղեցականին, տաճարը՝ իր հաւատքի պաշտօնեան, պաշտօնեան սիրոյ եւ հոգեկան կազդուրութեան, եւ բանին Աստուծոյ կենդանի քարոզը, ընկերութիւնն իր չինարար ոյժը:

Եկեղեցականին պարտաւորութիւնն է բանիւ եւ գործով եւ վարուք կենդանի օրինակ ըլլալ ամենուն եւ յամենայնի: Ֆրանսիս—Ասիս մի օր պատանի վանական մը հետ առած գիւղը չրջագայութեան կ'ելնէ, ըսելով անոր, «եկուր, ինձ հետ, գիւղի ժողովրդեան գնանք քարոզելու:» Ի միասին պառյտ մը կ'ընեն ու կը վերադառնան:— Բայց չքարոզեցինք հապա. Հա՛յր, կը հարցնէ պատանի հոգեւորականը: — «Քարոզեցինք որդեակ երբ կը չրջագայէինք, քաղաքին փողոցներուն մէջ, պատասխանեց կրօնաւորը:—Այսպէս պարտի ըլլալ եկեղեցականը: Մարդիկ՝ անոր սոսկ երեւոյթէն անգամ բարոյական, օգտակար դասեր ու ապաւորութիւններ պէտք է առնուն:

Եկեղեցականը պարտի իր օրուան ժամերէն բաժին մը յատկացնել ազգ. մանկաւոյն դաստիարակութեան ի բարոյական եւ ի կրօնականս, եւ անոր միտքն ու հոգին հաւատքի ներշնչումով, բարոյական գաղափարներով, առաքինական զգացումներով զարդարել, եւ հակազդելով դարուս վատառողջ եւ սկեպտիկ վարդապետութիւններուն, առողջ սկզբունքով օժտելու է սերունդը: Քրիստոսի Աւետարանին մաքուր, աճեցնող եւ զօրացնող մնունդն է զոր եկեղեցականը պիտի մատակարարէ առատօրէն եւ աննախանձաբար հայ պատանիին, ազգին մատաղ սերունդին:

Իսկ եկեղեցականը եկեղեցիին մէջ՝ խոսպէս չեմ կարող պատկերացնել որպէս արժանն է եւ որպէս կը բազմամ: Ս. Քեմին վրայ անոր պաշտօնը գերբնական հանգամանք կ'ըստանայ, սեղանին առջեւ Աստուծոյ եւ մարդկան միջեւ միջնորդ մը, աղօթից եւ հոգեւոր պաշտամանց պահուն եթէ

հնար է, համակ հոգիանալ պարտ է անոր՝ իր գերին մէջ անթերի կարենալ յայտնելու համար: Աստուածն յանձին Քրիստոսի մարդացեր էր, որպէս զի մարդն ալ փոխադարձաբար կարենար աստուածանալ: Քրիստոնէութեան վախճանն է այս: Եւ զմարդն աստուածացնելու գերագոյն պաշտօնը եկեղեցականն ինքն է որ ստանձներ է: «Գացէ՛ք, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս:» Գացէք, ես հովիւներ ընտրեցի զձեզ, իմ ճշմարտութեան աշակերտներ, իմ այգւոյն ժիր մշակներ կարգեցի զձեզ, ուսուցէք լինչ որ ուսաք, չաշնացէք երկնաւոր Հօր արքայութեան հարազատ որդիներ պատրաստել:

Եկեղեցականն լաւ որուամ արքայութեան որդիներ պիտի պատրաստէ, հարկ է որ նախ ինքն որգիացած ըլլայ Աստուծոյ՝ որպէս զի կարենայ եւ զայլս որդիացնել: Ուստի երբ սրբազան բեմին վրայ հոգեւոր հովիւը հաւատացելոց աղօթքի հառաչն ու արցունքը խառնած իրենին հետ Յաւիտենական աթոռոյն առջեւ կ'ընծայէ եւ փոխադարձաբար Անմահին Աստուծոյ օրհնութիւններն ու պարգեւները կ'ապահովէ հաւատեալ՝ անձկարեաց հոգիներու, կենաց բանին պատգամը բերելով ներկայ հաւատացեալներուն, միջնորդ սուրբեւառութեան որ մարդերու ուխտից ու աղօթից ընծաները Աստուծոյ և Աստուծոյ չնորհայ պարգեւները մարդերուն կուտայ, այս բոլորովքն, չգիտեմ ի՞նչ հոգեկան վիճակ արժան է սեպել: Այդ հաւատքը պէտք է ողողէ հովուին հոգին, էութիւնը բովանդակապէս լեցուելու է նուիրումի զգացումով, այնպէս որ ներկայ հաւատացեալը՝ երդոց աղօթից, պաշտամանց, Ս. Խորհրդոյ — Պատարագի — պահուն, ոչ թէ թատերասրահի մը մէջ տեսնէ ինքզինքն, այլ վերանայ, հոգիանայ իրականութեան հանդէպ: Այլապէս հոգեւոր պաշտօնին անկենդան ձայնամեքենայ մը — Ֆոնոկրաֆ — կը դառնայ իր աղօթքներուն ու քարոզին մէջ, և, աճապարար մը խորհրդոյ մատակարարութեան առնէ: Շնորհալի հայրապետն իր «առ դաւս քահանայից» թղթոյն մէջ «ճանչցէք

կ'ըսէ ձեր երկնաւոր պաշտօնը յոր հրաւիրուած էք անոր ջօրութիւնը, գերաշխարհիկ և հրեշտակական է և անոր պատ սրբութեամբ պարտ է պաշտել զայն. և որովհետև ձեր անձը այս երկնային պաշտօնին նուիրեցիք, ոչ մի բանով ա պատ մի՛ բերէք: Այլ արիաբար և յօժար սրտիւ, առանց ծուլութեան կատարեցէք, մաքուր հոգիով, սրբութեամբ, անարատ հաւատքով, լեզուն յուսով, պարզ մտօք, կատարեալ սիրով, ահիւ և դողութեամբ ապաւորեցէք աստուածային խորհրդոյն: «Մի՛ իրրև ջուր ընդ խողովակ անցանէք անմտաբար ընդ խորհրդական բանս աղօթից զոր մատուցանէք, և եթէ աղմոսերգութիւնք լեին և ընթերցուածն Ս. Գրոց... և աղօթք սրբոյ պատարագին... այլ յայժ մատուցանեալ և եթէ գոյ հնար, արտասուօք և մեծաւ երկիւղիւ, որպէս թէ դուք նորոգապէս բղխէք զայնոսիկ ի սրտէ և ի մտաց ձերոց:» Շնորհալի հայրապետը, եթէ հնար է, կ'ըսէ. ձեր աղօթքներն արտասուախառն ըլլան: Արցունք բերելու համար սիրտը հարկ է որ զգածուի, և զգածուելու համար հարկ է որ հոգին հաւատայ: Աղօթքը կարդացէք այնպիսի ուշադրութեամբ և ոգեւորութեամբ որպէս թէ դուք նոր կը յօրինէք: Եւ ինքն, բարեաց պարգեւատուն, տեսնելով ջերմեռանդութիւնը՝ աղօթողին խնդիրքը պիտի չնորհէ «որ խնդրէ՝ առնու:»

Նախնի ժամանակներուն, կ'ըսէ, երբ հաւատոյ գարուն դեռ նոր կը ծագէր, և հաւատացեալք լի էին Ս. Հոգիին չնորհօքը՝ իրենք վայրկենապէս՝ իրենց մաքէն առիղծելով կ'աղօթէին՝ Պատարագի խորհրդածութեան և ամենայն պաշտամունքին պատշաճ իմաստով: Բայց որովհետև հետքի ժամանակները՝ մեզաց ձմեռը իր խաստչունչ սառնամանիքով պիտի պաղեցնէր աստուածասիրութեան կրակը և պակսեցնէր Ս. Հոգւոյն չնորհքները՝ եկեղեցւոյ Ս. և հոգեկիր վարդապետք՝ գրի առին աղօթքներ և աւանդեցին մեզ որպէս զի անով եկեղեցիին բոլոր կարգերը անվրէպ և անսայթաք կատարենք:

Եկեղեցականին ուղղութիւնը պիտի ըլլայ խօսիլ, քարոզել բացաթակ ճշմարտութիւնը՝ քրիստոնէութիւնն իր բովանդակ պարզութեանը մէջ, առանց նախապաշարումներն ու աւելորդապաշտութիւնները փայփայող ձեւերէ իր ներքին համոզումներուն հակառակ խօսքերէ ու երեւոյթներէ կարի զգուշանալու է: Այլապէս՝ կ'ըլլայ չհասպաշտ խաբեայ մը, և փոխանակ բուժելու նոր վէրքեր կ'աւելցնէ, փոխանակ չինելու կը դայթակղեցնէ և կը քանդէ: Իր մաքին մէջ և լեզուին վրայ միակ ճշմարտութիւնն ի յայտ պէտք է գայ ամենայն անկեղծութեամբ և այնպէս պարտ է յագեցնել քաղցն ու ծարաւը հասարակութեան՝ կենայ խօսքին անբաւ աղբիւրէն: Երկնային մանանային չտեսնուած ու հոգեւոր ճոխութեան գանձարանը պարտի ըլլալ նա: Այնպէս որ իւրաքանչիւր ոք հոգեւոր մխիթարութեամբ ախորժած, երանութեան գրաւականովը զօրացած դուրս գայ տաճարի դռնէն: Ընկերութեան մէջ՝ ալ եկեղեցականը պարտի ի գործ դնել իր չինիչ և բարերար ձեռը: Ցիսուս լեռան բարձունքին վրայ կառուցուած քաղաքի կը նմանցնէ եկեղեցականը զոր չէ կարել ծածկել ու թագուցանել, կամ աչտանակի վրայ դրուած ճրագի, որ պիտի լուսաւորէ առհասարակ բոլորը՝ որք տանը մէջ կը բնակին: Տիպար հովիւը ճշմարտութեան խօսքովը, սրբութեամբն իր վարուց, իր հոգեւոր և իմացական լուսոյն ճառագայթներովը պիտի փարատէ տգիտութեան, նախապաշարումի և թերահաւատութեան խաւարը: Ո՛ր յարկէն որ ներս մտնէ երկնային երանութիւն, սիրոյ և խաղաղութեան աւետիքը պիտի տանի իր հետ: Յանձին նորա պիտի գտնէ վարանոտ մոլորեալն իր առաջնորդը. տգէտը՝ իմաստութիւն, աղքատը օգնութիւն, որբը՝ հօր մը պաշտպանութիւնը, վշտահարն՝ սփոփանք, ոգեւորը վշտակից մը, ծերունին՝ որուն կենաց կանդելը նուազած կ'աւկայծի, որուն քայլերը կը դիգերին գերեզմանին չուրջը — յաւիտենական կեանքի մը դրաւականը:

Տիպար եկեղեցականը կատարելով այս ամենը՝ կարող

կ'ըլլայ համարձակօրէն լսել։ «Հոգի տեառն ի վերայ իմ՝ վասնորոյ և էօծ իսկ զիս. աւետարանել աղքատաց առաքեաց զիս, բժշկել զբեկեալսն սրտիւ։» (Ղուկ. Դ, 18)։ Գիտէ թէ ինքն է սփոփող, բուժող, օգնող, կրթող, խրատող, կերակրող, կորսուածը փնտռող ու գտնող, մոլորուածը յուղղութիւն հրաւիրող, բեկեալը պատող, տկարը զօրացնող։ (Եզեկ. ԼԴ, 16)։ Իմի բան տիպար եկեղեցականին կեանքն ողջոյն՝ նահատակութեան, անձնուիրութեան չարք մը պէտք է ըլլայ և համարձակի լսել Առաքելոյն հետ, «զհաւատսն պահեցի, զընթացսն կատարեցի, այսուհետև կայ ինձ արդարութեան պսակ։» (Բ, Տիմոթ. Ջ, 7—8)։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

—÷—

Արդ, ամփոփենք, «ոչ մի ազգ իր գոյութիւնը չպահեց, որուն՝ կրօնքն իրրև խարիսխ ծառայած չըլլար։ (Ռուսօ) կրօնն ազգին գոյութեան պահպանարանն է։ «Աստուծոյ անգիտութիւնն պետութեան մը մեծագոյն չարիքն է, կրօնքը խախտել՝ ընկերութեան հիմը քանդել է» (Պլատոն)։ Կրօնային սկզբունքներ հազար անգամ աւելի կարեւոր են ազգերու քան քաղաքային օրինագիրքերն ու քաղաքական հաստատութիւնները։» (Վ. Հուգէն)։ Գործոյս առաջին էջերուն մէջ փաստերով ապացուցինք թէ Քրիստոնէական կրօնը բոլոր ազգերն յեղաշրջեց ի բարին, ի չինութիւն և յերանութիւն։ Մանաւանդ Հայ Ազգը Աւետարանով լուսաւորուած, լուսաւորեալ և քաղաքակիրթ ազգերու կարգն անցած, գիր ու գրականութիւն ստացած և անով իր գոյութիւնն ապահոված է։ Մեր այն փաստը կը հաստատեն նաև ուրիշներ։ «Հայ անունը պատմութեան մէջ յայտնի է Քրիստոսէ 7—8 դար առաջ, նշանաւոր թագաւորներ ունեցած է ան, օտարներու մէջ հռչակ հանած, բայց մինչև Ե. Դար,—1200 տարեայ պատմական ընթացքում սեպհական գիր ու գրականութիւն չէ ունեցած։... Հազար երկու հարիւր տարի ապրիլ ինքնուրոյն ազգային կեանքով, սեպհական թագաւորութիւն ունենալ, յարաբերութեան մէջ ըլլալ Յոյն, Հռովմայեցի, Պարսիկ, Ասորի ազգաց հետ և չունենալ այբուբեն — «նշանակ նախնեաց անխմաստասէր բարուց» Խորենացի — դատապարտելի անտարբերութիւն է դէպի ազգայինը, նշան բացակայութեան ազգ. ինքնագիտակցութեան և պատուի։ Թէ նախ քան գիւտ գրի և գրականութեան, որքան թոյլ էր ազգայնական տարրը ամէն յայտնի է որ հայ աղնուականք և նախարարք ձանձրանալով բնիկ հարազատ հայ թագաւորներէ, կ'ուրանան Պարսից արքունիքէն խնդրել վերցնելու հայ թագաւորը և պարսիկ խան կառավարիչ նշանա-

կել իրենց վրայ: Նոյն անտարբերութիւնը կը չարունակէր ժամանակ մը եւս՝ մինչ նոր կրօնքը թէև պետական հանգամանք կ'ստանար: Հայաստան ազգ. իշխանութիւն և եկեղեցական նուիրապետութիւն ունենալով հանդերձ յաւերժ Տրդատայ և Լուսաւորչի տակաւին օտար աշխարհներէ քահանաներ կը հրաւիրէր որպէս զի իր եկեղեցիին մէջ՝ պաշտօնավարեն, աղօթեն, պատարագեն անհասկանալի լեզուաւ, այս տեւեց մինչև հարիւր տարի:

Ազգային արժանապատուութեան բացակայութեան, ինքնագիտակցութեան չգոյութեան նշաններ, ահա իրողութիւններ մեր մռայլ անցեալ պատմութենէն: Այս պայմաններու տակ ի՞նչ կը մնար անոր, կամ հզօր և իրմէ աւելի զարգացեալ, քաղաքակիրթ ազգերու մէջ ձուլուիլ, անհետանալ, կամ օտարներու հետ բնաւ չյարաբերելով վայրենանալ: Երկու վիճակ, կամ քաղաքական մահ, կամ վայրենական վիճակ, հաւասարապէս կորստական և անխուսափելի:

Սոյն երկու վտանգներէն միանգամայն ազգը փրկուեցաւ և իր դարուց ի դարս գոյութիւնն երաշխաւորեցաւ Ս. Մեսրովպայ տառից գիւտովը:— Գիր ու գրականութիւն ապահովից ազգային կեանքի տեւականութիւնը: Եւ մեք գիրն ու գրականութիւնը կը պարտինք անվիճելիօրէն՝ եկեղեցւոյ: (Սո. Մալխասեանց): «Հայ. եկեղեցին տակ կրօնական ժողովարան մը չէ միայն աղօթելու համար, այլ համազգային նուիրական տաճար մը, հաստատութիւն մը ուր Հայուն դարաւոր կեանքը կը խտանայ, իր բոլոր իրագործութեանց օզակաւորութիւններովը: Ազգային ոգիին կենդանի վառարանն է եղած ան, որ կը յատկանչէ Հայուն քաղաքակրթական ընդունակութիւնը անհատականութիւնն և խելքները: Հոն մեր գիւցազն նախահարք իրենց պերճ լեզուով կը խօսին մեր սրտին, մեր նահատակներու պատկառ չարքն իրմով կը համբյնն զմեզ, Հայուն գրական տաղանդն ու բանաստեղծական խոյանքը իրմով հրաշակերտուած ու վեհացած են: Իր խրնկարոյր ու խորհրդաւոր կամարներու տակ կը լսենք

Սահակներու, Մեսրովպներու, Նարեկացիներու, Ներսէսեաններու երկնազգեցիկ չեչտերը, հոգեպարար ներդաշնակութիւնները, սրտայոյզ մեղեդիները՝ իրենց աստուածային օծութեամբն ու իսոր զմայլանքովը:

Եկեղեցին Հայուն բարոյական հայրենիքն եղած է, ուր մեր անկախութեան և ազատութեան ծարաւը գաւած է իր լիալիր յագուրդը: Բռնակալութեան չար մրրիկներ յուզած են մեր աշխարհը, աւերումի և թշուառութեան երկար դարեր սահած են, արիւնի ու արցունքի վտակներ առատած են մեր հայրենի հողը: Եկեղեցին այդ ձգնաժամերու մէջ խանդակաթ մօր մը քնքոյշ բազուկներով ջանացած է սփոփել իր վարատական հօտը: Կամ օտարաչունչ հովերէ դէպ ի անծանօթ հորիզոններ քչուող հայը հայածէս եկեղեցիին հովանիքին տակ երջանիկ և հանգիստ գտած է ինքզինքը, իբրև հայրենի հողին վրայ: Այս պարագան կը բացատրէ հոգեբանութիւնը Նոր—Նախիջեւանցիներուն որոց վառ հայրենասիրութիւնը իր բաւականութիւնը գտաւ Ս. Էջմիածնի նիւթական քարերուն մէջ: Այսպէս Հայ եկեղեցին հիանալի ճկունութեամբ յոյժ փառաւոր և փրկարար դեր մը կրցած է կատարել ցարդ մեր ազգային գոյութեան պահպանութիւն և զարգացման գործին մէջ:

Ան ղեկավարած է ազգ. նաւը դարերու փրփրակոծ և ամէնէն կոհակներուն վրայ: Պատմական և անվիճելի իրողութիւն մ'է ատ... Սակայն միամտութիւն է կարծել թէ եկեղեցին մշտապէս կրնայ մնալ այդ գաղափարական բարձրութեան վրայ իր բարերար դերուին ու կենսագործութեամբը՝ առանց թարմացնելու և վերանորոգելու իր ներքին ոյժը: Եկեղեցին այսօր բարդ պահանջներու հանդէպ կը գտնէ ինք զինքն: Դիտական ու տնտեսական նշանակելի յառաջդիմութիւններ, փիլիսոփայական և ընկերաբանական հրապուրիչ տեսութիւններ, նոր աշխարհայեացքներ կը դնեն մեր առջև: Կեանքն աւելի ընդլայնուած և նրբացած է: Սկեպտականութիւնը կ ապառնայ ամէն հնարոյր հաստատութեան, և մինչև

իսկ կեանքին նուիրականութեան : Անհատապաշտութիւնն և ընկերվարականութիւնը լայն համակրութիւններ կը գծեն իրենց չուրջը : Նորամոլութեան քայքայող հոսանք մը կայ որ մոլեգնաբար կ'ուզէ ջնջել և փճացնել ամեն գեղեցկութիւն, ամեն չնորհք, ամեն սկզբունք և վարդապետութիւն որք հին կը նկատուին, և որ ոամիկ հաւասարութեան մը կարգախօսը չեն ներփողոր : Եկեղեցին ճամբան այժմ աւելի քան երբէք փշալից է, իր հոգեւոր դերը յաւիտենական է, և իր քաղաքային — ընկերական առաջին գծին վրայ պիտի մնայ, ցորչափ փոխուած չեն մեր հասարակական կեանքի արդի պայմանները : Եկեղեցին բարեկարգութեան հարցը էական պահանջ մ'է, ոչ անչուշտ այն արմատական բարեկարգութեան ըմբռնումով որ ջնջումն և կազմալուծումը կը նչանակէ եկեղեցիին նիւթական գոյութեան և ամեն հոգեւոր յօրինուածական դրութեան — ինչպէս կը պահանջեն Ռուսահայ սքեմաթող եկեղեցականներէն ոմանք, — այլ լուրջ և հիմնական վերանորոգում մը, ներքին և արտաքին մաքրագործում մը, վարչական և ծխական ուղղութեամբ, ուր Հայ Եկեղեցին Աւետարանի մէկ կենդանի վերակազմ, ասուածային օրհանը մնալով հանդերձ, պահէ և ազգային առանձնայատուկ դրոշմը, և ճշմարտապէս հոգեկան բարձր կեանքի մը անունդը բաշխէ իր հաւատացեալներուն :» (Մ. Վ. Նարօեան) : «Պատճառն որ Հայաստ. պատկառելի Եկեղեցին ուժգին կ'ազդէ երեւակայութեանս և համակ կը խանդավառէ զիս, ոչ հնութիւնն է անոր, որչափ ալ պատկառելի ըլլայ, և ոչ կազմութիւնը, որչափ ալ ուշագրաւ ըլլայ ան և հոյակապ. այլ այն է որ այս եկեղեցին ամենէն աւելի ազգի մը հոգիին վարմնացումը կը ներկայացնէ աշխարհի վրայ :» (Հերպերթ Մ. Ալէն)

«Հայաստան քրիստոնէութիւնը ընդունող ազգերու առաջինն էր աշխարհի մէջ, և երկար դարերու ընթացքին Հայը ամեն բան զոհած է իր հաւատքին համար : Սուանց անոր մինչև ցարդ վաղուց մոռցուած պիտի ըլլար և սուգած տառիկ արչաւանքներու մեծ յորձանուտին խորը :» (Տօքթ. Ա. Ուշպըրն) : «Հայերը ինչ լաւ բան որ ունին, իրենցն է, իսկ ինչ որ գէշ, զայն իրենց դրացիներէն առած են որովհետև իրենց պատմութեան չրջանին չեն չրջապատուած դրացիէ մը որ նկարագրով իրենցմէ բարձր եղած ըլլայ : Հայ ազգն անձնատուր այդ դրացիայ ազդեցութիւններուն, պիտի կորսուէր անոնց մէջ : Հայ Եկեղեցին իրրև նաև փրկութեան, նաւաքարութեամբ ազատած է զանի, անկախութեան ձգտումը, հիացումի վեհ զգացումը, ազգային փառասիրութեան, ինքնագիտակցութեան ոգին պահպանած է Եկեղեցին ընդդէմ բուռն փոթորիկներու. — :» (Պայրըն) : Եւ չատ պիտի երկարէր և տուարանար եթէ բոլոր հայագէտ և հայասէր օտարներու այս կարգի վկայութիւնները չարէինք հոս որք ամենքն ալ մեզի հետ կը միաբանին հաստատելու թէ Հայ Եկեղեցին միակ ոսկի պահպանարանն է եղած ազգ-նուիրական աւանդութեանց, հաստատամտ կաղնին, յաղթապանծ կանգուն դարերու, փոթորիկներու և ուրացականներու ընդդէմ, ձուլարանն Հայ ազգ-ինքնագիտակցութեան, ինքնուրոյն զարգացման, ամուր պատնէշը որուն հետն ապաստանած է ցեղը՝ պահելու համար իր գոյութիւնն, իր կեանքը, Եկեղեցին ի մի բան սիրտն է ուր կեդրոնացած է հոգին ի սիւռուս աչխարհագ ցրուած Հայութեան : Պէտք է ուրենն պահել յաւէտ կենդանի զայն՝ նոր ոյժ, թարմ արիւն ներարկելով անոր մէջ՝ պահելու համար ազգային կեանքը օր քան զօր կենդանի ու բարգաւաճ : Եւ առ այս կը մնայ ամենուս միաձամուռ չանալ, փոթորացնելու ընդհանուր բարեկարգութեան հարցին պատշաճ և վայելուչ պայմաններով օր առաջ լուծումը—անտարակոյս անսասերիւր և անայլայլ պահելով էական, դաւանաբանական մասունքը — գոհացում տալով ժամանակիս զարգացումին իրաւացի պահանջներուն : Այս է բանաւորը, այս է և պէտք է ըլլայ մէն մի Հայու անկեղծ բաղձանքն և այս պիտի յօրինէ Հայ-քրիստոնէին իրական օգուտն ու փառքը :

ՎԵՐՋ

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԴԵՐԸ ՄԵՐ ԱԶԳ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Բոլոր ազգերու, մասնաւորապէս Հռոմի. Պետութեան ապականուած կեանքը,— Սուսերամարտ, գաղանամարտ, քաղաքական ոճիրներ,— Հեթանոսական կրօնք, մտաւորական դասակարգը— Ընդհանուր անկարելութիւն — Գերերկրային օգնականութեան մը: էջ 5

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՑ ԱԶԳ. ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ ԱԽԵՏԱՐԱՆՈՎ

Հայաստանի քաղաքակրթապէս անննախանձելի վիճակը Քրիստոնէութենէ առաջ: Նոր կրօնի (Աւետարան) յեղաշրջող զօրաւոր ոյժը: Հայոց գիրն ու գրականութիւն պարգեւք են Եկեղեցւոյ: Կրթական զարգացումն ի Հայս — Զանազան դարու նշանաւոր Հայ մատենագիրներն: էջ 21

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՊԱՀՊԱՆԱՐԱՆ ԱԶԳ. ԴՈՑՈՒԹԵԱՆ

Քաղաքական անկումն Հայաստանի, Պարսից հալածանքը — Վարդանանք, Ղեւոնդեանք: Սահակ Զորափորեցի և հագարացւոց հալածանքն — Եկեղեցւոյ փրկարար դերը: էջ 63

Դ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՑՆ ԵՒ ԱՆԿԱԽ

Առաքելականութիւն Հայ. Եկեղեցւոյ: Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքեալներ — Տիեզերական և տեղական ժողովներ — Նախալուսաւորչեան շրջան — Լուսաւորիչ-Նահապետական շրջան: Նուիրապետութիւն Հայոց անկախ և ինքնօրէն: էջ 110

Ե. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՔՆ ԸՆԴ ԱՅԼ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՍ

Յոյն և Հռոմի. Եկեղեցիներու տիրապետելու ձգտումները — Միութեան հարցը և Շնորհալի — Ունիթորները և Հայոց արեւելեան վարդապետները: էջ 138

Զ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՑՍՕՐ ԵՒ ԱՊԱ.

Եկեղեցւոյ նշանակութիւնը ներկայիս և ապագային մէջ — Արդի անննախանձելի կացութիւնը — Զափաւոր բարեկարգութեան պէտքը: էջ 152

Է. ԳԼՈՒԽ

ՏԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՇԱՀԻ ԵՒ ՓԱՌԻ ՏԵՆՉԸ

Հայ Եկեղեցականութիւնը կենդանի ոյժ մը կը ներկայացնէ՞ այսօր: էջ 162

Ը. ԳԼՈՒԽ

ՏԻՊԱՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԸ էջ 172

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	տող	վրեպ	ուղիղ
24	5	լուսաւորեցաւ	լուսաւորուեցաւ
24	18	անզգուա	անօգուա
24	31	ածել	աճիլ
26	11	հայանուն	հայանուն
29	1	մեծաւոր	մերձաւորագոյն
29	1	Տիգնական	Տիգրանեան
29	28	վապել	վագել
29	11	եզանց	եզանց
29	11	թմբիկ	թմբկի
34	18	անխաիր	անձնդիր
59	7	երբ	և
68	2	սաղմնասի	սաղմնասփ
70	32	Սաոր	Աաոր
70	30	Պարանի	պատանի
95	30	դիտամբ	դրդմամբ
99	32	հօր	հոտ

Զանց առնուած են կէտերու և դրի թեթև վրիպակները։

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-Арм ССР
Ա. ՄՄԱՍ ԻԱՅԱՆ

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0168220